

AZƏRBAYCAN

12'2024

1923-cü ildən çıxır

AZƏRBAYCAN YAZIÇILAR BİRLİYİNİN AYLIQ ƏDƏBİ-BƏDİİ ORQANI

Baş redaktor: İntiqam QASIMZADƏ

Baş redaktor müavini: Sədabə AĞABALAYEVA

Məsul katib: Vüsal NURU

Şöbə müdirləri: Məmməd ORUC,
Qəşəm NƏCƏFZADƏ,
Mübariz CƏFƏRLİ
Azad YAŞAR

Redaksiyanın ünvanı:

Bakı - Az1000
Xaqani küçəsi, 25

Telefonlar:

Redaksiya –
498-78-10
493-75-81

Mühasibat –
493-29-41

Çapa imzalanıb:

04.12.2024

Sifariş 2728

Tiraj 500

Kağız formatı

70x108 1/16 - 6,5

kağız vərəqi

13 çap vərəqi

18,2 şərti çap vərəqi

E-mail:

intigam.gasimzade@gmail.com

sudabe334@mail.ru

www.azyb.az

Qiyməti

2 manat

Bakı şəhəri, "Azərbaycan"
nəşriyyatının mətbəəsində
ofset üsulu ilə çap olunur

Dərc olunmuş yazılar qəbul edilmir.

Əlyazmalara rəy verilmir və qaytarılmır.

Müəllifin fikirləri redaksiyanın mövqeyi ilə üst-üstə düşməyə bilər.

BU SAYIMIZDA:**MƏHƏMMƏD FÜZULİ – 530**

MƏHƏMMƏD FÜZULİ – “Xəlqə ağzın sirtini hər dəm qılır izhar söz” (qəzəl).....	3
QORXMAZ QULIYEV – Klassik ədəbiyyatda güzgü	4
ARİF BUZOVNALI – Nəsimi... Xətai... Füzuli...	11
HACI FİRUDİN QURBANSOY – Son mənzilinin üstü Kərbəla torpağı idi	20
SABİR ƏLİYEV – Əgər yüz ömrüm olsa...	27
ZƏKULLA BAYRAMLI – Füzulinin doğum, ölüm tarixləri və şəxsiyyəti haqqında	30
MƏHƏMMƏD FÜZULİ – Mürəbbə	35
İMAMVERDİ HƏMİDOV – Füzuli yaradıcılığı ərəb alimi Hüseyn Mücib əl-Misirinin tədqiqatında	37
XURAMAN HÜMMƏTOVA – Məhəmməd Füzuli poeziyası irfan işığında	44
ŞƏFƏQ ƏLİBƏYLİ – Məhəmməd Füzulinin “Yeddi cam” əsərinin tərcüməsi Böyükəgə Qasımzadə qələmində	52
BÖYÜKAĞA QASIMZADƏ – Füzulinin “Yeddi cam” əsərindən bir parça	60
ATAƏMİ MİRZƏYEV – Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri şəhidlik abidəsi kimi	61
LEYLİ ƏLİYEVƏ – Füzuli ədəbi irsi Qərb şərqşünaslarının elmi-nəzəri fikrində	66
ƏHMƏD HƏMDİ TANPINAR – Füzuliyə dair (tərcümə edən: Azad Yaşar)	73
YAŞAR QARAYEV –Türk-İslam intibahının zirvəsi – Füzuli	82
SONA XƏYAL – Kamal Abdullanın Füzulisi	84
ƏLİ KƏRİM – Füzuli (şeir)	92
YAŞAR QASIMBƏYLİ – Məhəmməd Füzulinin tragizmi və tragik obrazı	94
FƏRİD HÜSEYN – Çarmıx mənzilləri	98
AĞASƏFA – Füzuliyə nəzirə	101
SEYFƏDDİN HÜSEYNLİ – Şairlər Boğaza yığılanda	102
MƏHƏMMƏD FÜZULİ – Qitə	115

FÜZULİ HAQQINDA SÖZ

Kamil Vəli Nərimanoğlu (s. 9), Rəsul Rza (s.10), Əkrəm Cəfər (s. 17),
Məmməd Cəfər Cəfərov (s. 19), Firidun bəy Köçərli (s. 36), Asif Əfəndiyev (s. 43),
Mirzəgə Quluzadə (s. 51), Mirzə Fətəli Axundov (s. 90), Mir Cəlal (s. 90), Kamal Talıbzadə (s. 91)

NƏBİ XƏZRİ – 100

VAQIF YUSİFLİ – “Səndən eldə bir nişanə qalar söz”	116
--	-----

NƏSR

VAQIF NƏSİB SARIHÜSEYOĞLU – Dimdikdən düşmüş adam (roman – son)	122
---	-----

POEZİYA

YUSİF HƏSƏNBƏY –Şeirlər	169
ZABİL PƏRVİZ – Şeirlər	178

YENİ TƏRCÜMƏLƏR

MÜHƏMMƏDƏLİ CAMALZADƏ – Əxlaq carçısı (tərcümə edən: Azad Yaşar)	187
--	-----

KİTAB RƏFİ 196

2024-cü ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc olunmuş materiallar 198

◆ Məhəmməd Füzuli – 530

*Xəlqə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
Bun ə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.*

*Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.*

*Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.*

*Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa
Göstərər hərdəm niqabi-qeybdən rüxsar söz.*

*Xazini-gəncineyi-əsrardır hərdəm çəkər
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.*

*Olmayan qəvvasi –bəhri-mərifət arif deyil,
Kim sədəf tərkibi-təndir lölöi-şəhvar söz.*

*Gər çox istərsən Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.*

Qorxmaz QULIYEV

Klassik ədəbiyyatda güzgü

*... Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən,
Və gər güzgudən umdum sidq, əks-müddəa gördüm.*

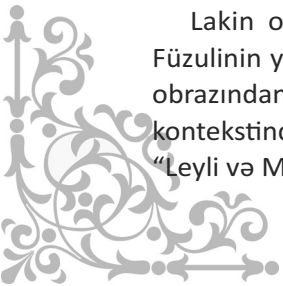
Bəşər mədəniyyətinin aparıcı atributlarından biri olan güzgü effektindən istifadə, faktiki olaraq, bütün incəsənət növlərində bu və ya digər şəkildə özünü büruzə verir. Təbii ki, bu, bədii ədəbiyyatdan da yan keçməmişdir.

Güzgü həm nəsnə, həm də effekt kimi gerşəkliyi, dünyanın gəldi-gedərini transsendental-simvolik bədii vasitələrlə təcəssüm etməyə köklənmiş, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının düşüncə və deyim tərzində böyük rol oynamışdır.

Məlumdur ki, ümumi islami dəyərlərdən çıxış edən Yaxın Şərq ədəbiyyatı təkamülündə ardıcıl olaraq ərəb, fars, türk dilləri aparıcı rol oynamışlar. Ədəbi-bədii fikrin inkişafının sonuncu, yekun mərhələsində ön plana çıxmış türk dili və klassik türk bədii düşüncəsi, özünün bədii-estetik imkanları ilə yanaşı, həm də ərəb, fars düşüncə və deyim zənginliyini ehtiva etməyə, son dərəcə zəngin mərhələlərinin özünəməxsusluğunu üzə çıxartmağa və təcəssüm etməyə nail olmuşdur. Buna görə də klassik ədəbi-bədii fikrimizdə güzgüyə müraciətin qanunauyğunluqlarını təqdim etmək üçün iki – Füzuli yaradıcılığında özünün zirvə səviyyəsinə yüksəlmiş və Vaqif poeziyasında yekunlaşmış epizodları ilə kifayətlənməli olacağam. Lakin, hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, bu epizod öz-özlüyündə ədəbi-bədii fikrimizin klassik dövrünün rəngarəngliyini, o cümlədən, güzgü effektindən istifadə baxımından özünəməxsusluğunu kifayət qədər ətraflı şəkildə təmsil edir.

Bütün klassik ədəbiyyatımızda olduğu kimi, Füzulinin yaradıcılığında da güzgüyə həm nəsnə kimi (zahiri əks edən ayna kimi) müraciət olunur, həm də güzgü effektinin insanın düşüncələri və hissləri ilə qaynayıb-qarışaraq daxililəşmiş, sonra isə sözə çevrilərək xariciləşmiş rəngarəng imkanlarından geniş istifadə olunur.

Lakin onu da vurğulamaq lazımdır ki, klassik ədəbiyyatda, o cümlədən Füzulinin yaradıcılığında “güzgüyə nəsnə kimi müraciət” ifadəsi şərtidir: güzgü obrazından istifadənin yalnız bir aspektini ifadə edir və bədii-poetik nümunənin kontekstində nəsnə dərhal simvolik-metaforik xarakter kəsb edir. Bu baxımdan “Leyli və Məcnun” poemasında “Gördüm” rədifli qəzəli nəzərdən keçirək.

Müəllifin poetik nümunədə müraciət etdiyi hər beytin sonunda təkrar olunan “Gördüm” rədfi onun göz-güzgü vasitəsilə güzgü effektinin cazibə qüvvəsinə mübtəla olmasından və onun təsiri ilə, onun müəyyən etdiyi prinsiplər əsasında dünyanı, özünü dərk etməsindən xəbər verir:

***Vəfa hər kimsədən kim istədim, ondan cəfa gördüm,
Kimi kim bivəfa dünyada gördüm, bivəfa gördüm.
Kimə kim dərdimi izhar qıldım, istəyib dərman,
Özümdən həm betər bir dərdə onu mübtəla gördüm.
Mükəddər xatirimdən qılmadı bir kimsə qəm dəfin,
Vəfadan dəm uran həmdəmləri əhli-riya gördüm.***

Bu misralarda Füzuli güzgü effektinin rəngarəng imkanlarından istifadə edib dünyanı, insanları, onların qarşılıqlı münasibətlərini daxili nəzərlə gözdən keçirir, dəyərləndirir və ümumiləşdirilmiş, fəvqəlməkən və fəvqəlməkan nəticələrə gəlir.

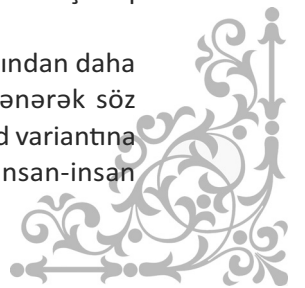
Lakin görünür bu ümumiləşdirilmiş mücərrəd mülahizələr – görüntülər konkret ürək ağrısı keçirən, mənəvi-ruhi işgəncələrə məruz qalan şairin durumunu adekvat şəkildə əks edə bilmədiyinə görə onu razı salmır və o, dünya haqqında qənaətlərini konkretləşdirib sübuta yetirmək üçün birbaşa real güzgünün imkanlarına müraciət edir. Lakin güzgü – gerçəklik münasibətlərinin spesifikasiyasını əsaslandırmaq üçün müəllif digər fərqli-oxşar təbiətli bir metafora müraciət edir:

***Əgər su damənin tutdum, rəvan döndərdi üz məndən,
Və gər güzgüdən umdum sidq, əksi-müddəə gördüm.***

Bu beytdə güzgünün adı çəkilir (“və gər güzgüdən umdum sidq”); bu ona konkret nəsnə kimi müraciət olunmasına dəlalət edir. Lakin güzgü-nəsnə dərhal ikiqat kontekstdə (güzgüdən bir tərəfdən şəxsi, digər tərəfdən, ümumbəşəri gözləntilərə cavab vermək tələb olunur): müəllifin və Məcnunun simbiozu olan lirik “mən” güzgüyə baxır, ondan sədaqət umur – tələb edir, ona, bir növ, canlı tərəf-müqabil kimi müraciət edir; bu, Füzulidə güzgünün paradoksal təbiətini nəzərdən keçirməyə imkan verir: güzgü bir nəsnə kimi mahiyyəti etibarilə cansızdır; onun insanın yalnız surətini – kölgəsini təqdim etməsi, insanın canlı cəhətlərini üzə çıxarmaq və nəzərə çarpdırmaq iqtidarında olmaması onun cansızlığını – ruhsuzluğunu vurğulayır. Digər tərəfdən müəllifin, bu və ya digər şəkildə aramsız olaraq güzgüyə müraciət etməsi onu bir növ canlandırır, bəşər nəslinin yaşantısının canlı atributuna çevirir.

Güzgü nəsnəni olduğu kimi həkk edir, lakin bu, birbaşa təsvir yox, əksdir, yəni nəsnənin kamil təkrarı (“surət”i) olmaqla yanaşı, onun inkarıdır. Deməli, nəsnənin güzgüdəki surəti ani olaraq öz əksinə, inkarına çevrilir. Beləliklə, güzgüdəki surət nəsnənin bir tərəfdən kamil təkrarı, digər tərəfdən tam inkarıdır. Bu da nəsnəliyi və metaforluğu üzvi vəhdətdə birləşdirən güzgüyə gerçəklikdə mövcud olan bütün ziddiyyətləri “görmək” və onun fərd tərəfindən dərkinə meydan açmaq üçün universal açara çevrilir.

Göründüyü kimi, Füzuli güzgünün zahiri və konkret nəsnə formasından daha artıq onun qavrayışla daxililəşmiş, sonra isə insan hisslərinə köklənərək söz vasitəsilə xariciləşmiş, real əksi bir məqam kimi ehtiva edən mücərrəd variantına müraciət edir. Belə bir yanaşma şairə insan-dünya, insan-zaman, insan-insan

(canan), insan-özüm münasibətlərinin ən incə çalarlarını üzə çıxarmağa, güzgü effektinin potensialından gen-bol istifadə edib bu münasibətlərin adekvat poetik mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Füzuli bu münasibətləri ayrı-ayrılıqda yox, bir qayda olaraq, hörülmüş-çulğalaşmış şəkildə təqdim edir və bununla da insan-dünya münasibətlərinin ümumi, mürəkkəb və ziddiyyətli münasibətlər sistemini yaratmağa can atır. Lakin bütün hallarda sadalanan münasibətlərdən biri aparıcı rol oynayır, digərləri isə onu açıqlamağa, əsaslandırmağa xidmət edirlər.

Aparıcı “canan” mövzusu kontekstində güzgü effektinə müraciət Füzuliyə özünəməxsus zaman konsepsiyası ortaya qoymağa imkan verir:

***Heyrət, ey büt, surətin gördükdə lal eylər məni,
Surəti-halim görən surət xəyal eylər məni.***

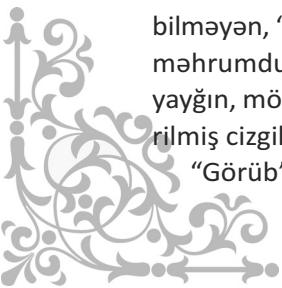
– beyti sənətkarın güzgü effektindən istifadə edərək fəvqəlzaman müstəvisində (qeyd etmək lazımdır ki, fəvqəlzaman konsepsiyası sənətkarın zaman konsepsiyasının əsasında dayanır, real keçmiş, aramsız axan indini və qeyri-müəyyən gələcəyi üzvi vəhdətdə birləşdirir) indini müxtəlif zamanların bir-birini tamamlayıb çulğalaşmasına, bir-birilə dialektik münasibətlərə girməsinə misal ola bilər: a) lirik “mən” güzgüdə indi – elə bu an “büt”ü seyr edir və heyrət içindədir; b) Füzuli güzgü effektinin imkanlarından ustalıqla istifadə edir: “surətin gördükdə lal eylər məni” ifadəsi güzgüdə bütün – keçmiş, indiki, gələcək zamanların fokuslanmasından, lirik “mən”in “büt”ün qarşısında donmasından xəbər verir: “büt”ün cazibədarlığı fəvqəlzamandır, ona görə onun seyri də fəvqəlzaman səciyyə daşması məntiqə uyğundur; c) beyt özünəməxsus şəkildə Homerin “İliada” poemasında axeylrlə troyalılar arasında baş vermiş müharibənin səbəbi ilə bağlı bir məşhur epizodla səsleşir: Troyanın müdrik qocaları çar Priamın oğlu Parisdən oğurlayıb gətirdiyi, iki xalqın üz-üzə gəlməsinin səbəbkarı Yelenanı göstərməyi tələb edirlər. Yelenaya tamaşa etdikdən sonra ahıllar birmənalı hökm çıxarırlar – Yelenanın gözəlliyi nəminə ölüm-dirim savaşına girişməyə dəyər! Poemanın mətnində Homer Yelenanın zahiri görünüşü ilə bağlı heç bir detala müraciət etmir – qocaların heyranlığı o qədər güclüdür ki, heç bir təsvir onu adekvat şəkildə ifadə edə bilməz.

Füzuli də, Homer kimi, “büt”ün təsvirini vermir, sadəcə olaraq, onun qarşısında lirik “mən”in heyranlığını ifadə etməklə (“Heyrət, ey büt”) kifayətlənir; bu kontekstdə “büt”ün görünüşü “mən”i təkəcə dinib-dillənmək yox, həmçinin təsvir edə bilmək qabiliyyətindən də məhrum edir. Düzdür, sonrakı beytlərin bəzilərində Füzuli “Troya qocalarının reaksiyası” prinsipində, bir növ, imtina edir və “büt”ün xarici görünüşünün bəzi detalları haqqında məlumat verir:

***Tiri-qəmzən atma kim, bağrım dələr, qanım tökər,
İqdi-zülfün açma kim, aşüftəhal eylər məni.***

– beytində “tiri-qəmzən”, “İqdi zülfün” ifadələri “büt”ün xarici görünüşünün əlamətləri kimi təqdim olunmuşlar. Lakin onlar “heyrət” emosiyasından qurtula bilməyən, “aşüftəhal” olan lirik “mən”in psixoloji durumu qismində konkretlikdən məhrumdurlar və güzgüdə “büt”ün adekvat surətini əks etmək əvəzinə, onun yaygın, mövcud təsvir vasitələrinin “tab gətirmədiyi”, buna görə də ümumiləşdirilmiş cizgilərlə həkk olunmuş obrazını yaratmağa xidmət edirlər.

“Görüb” rədifli qəzəldə fərqli zaman konsepsiyası ilə üzləşirik:

***Ol ki hər saat gülərdi çeşmi-giryanım görüb,
Ağlar oldu halimə birəhm cananım görüb.***

Bu beytdə aşiq başqası tərəfindən (“ol”) hadisələrin təsvirindən və dəyərləndirilməsindən kənarlaşmış/kənarlaşdırılmışdır – güzgü “ol”un əlinə keçmişdir. Başqası əvvəlcə aşıqı, sonra isə “canan”ı seyr edir, yəni keçmişdən indiyə hərəkət edir. Güzgüdə onun bu hərəkəti əhval-ruhiyyəsinin dəyişməsində – çeşmi-giryanlı aşıqə rixşəndə köklənmiş münasibətinin onun halına acıması ilə əvəz olunmasında öz əksini tapır.

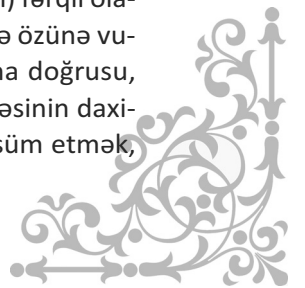
Başqasının “real” nəzər nöqtəsi ilə yanaşı, beytdə birbaşa ifadə olunmayan, lakin poetik nümunənin məntiqi ilə asanlıqla bərpa olunan ikinci bir nəzər nöqtəsi də mövcuddur; bu özünü birbaşa büruzə verməyən, dolayısı ilə “real” nöqtəsini təsdiq etməklə mövcudluğu təsdiq olunan “virtual” lirik “mən”in nəzər nöqtəsidir: “mən” “ol”un nəzər nöqtəsinin dəyişməsini diqqətlə və son dərəcə mükəmməl şəkildə ört-basdır edilmiş, yad baxışlardan gizlədilmiş dərin istehza ilə izləyir: lirik “mən” “ol”un gələcəyi nəticəni öncədən və daha dərindən və bütün təfərrüatı ilə bilir, çünki lirik “mən”, “canan”ı seyr etməkdən çox onu yaşayır. Bu baxımdan lirik “mən”in “çeşmi-giryan”a söykənən baxışını “yaşam nəzər nöqtəsi” kimi dəyərləndirmək olar. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfdən, “canan”ın məhvedici cazibədarlığı, digər tərəfdən, lirik “mən”in durumu biganə “ol”u aşıqə qoşulub göz yaşı tökməyə məcbur edir: “Ağlar oldu halimə birəhm cananım görüb”: birinci misradakı “çeşmi-giryan”la ikinci misradakı “birəhm” güzgü amili kontekstində səbəb-nəticə (“ol”un hadisələri müşahidə zamanı baxımından isə nəticə-səbəb) prinsipi əsasında bir-birinə pərçimlənmiş, beytin, müəyyən mənada isə bütün əsərin ovqat vəhdətini təmin etmişdir.

Düzdür, əsərin sonrakı beytlərində Füzuli “canan”ın surətini təsvir etməyə çalışır. Lakin maraqlıdır ki, təsvir-təcəssüm birbaşa yox, dolayısı ilə həyata keçirilir: lirik “mən” “canan”a nəzər salmaqdan, daxili güzgüdə onu əks etdirməkdən çəkinir və qorxur. Həmin qəzəlin aşağıdakı beytindən məlum olur ki, bir-birinə qənim kəsilmiş, “canan”ın cazibədarlığı və lirik “mən”in əzabları “ol”un dünyaduyumunda köklü çevrilişə səbəb olmuşdur:

***Suda əksi-sərv sanmın, kim qoparıb bağıban
Suya salmış sərvini, sərv-i-xuramanım görüb.***

Bu beytdə hələ mifologiyada güzgünün etibarlı əvəzçisi və simvolu kimi çıxış edən “su” özünün əksətdirmə qabiliyyətindən məhrum edilir; əsl sərv boylu cananın qaməti ilə müqayisədə uduzan sərv ağacı “ol” (burada “bağıban”) tərəfindən qoparılib suya atılır.

Burada Füzuli böyük sənətkarlıqla suyun ikili təbiətinə aydınlıq gətirir: hərəkətsiz vəziyyətdə nəsnə təbiətini qoruyub saxlamaqla yanaşı, həm də paradoks şəkildə rəmziləşən və güzgüyə çevrilən su cananın qamətini adekvat tərzdə əks etmək iqtidarında olmadığı üçün hərəkətə gəlir, simvolikliyindən məhrum olur və yenidən axar substansiyaya çevrilir; mifoloji Narkissdən (Narsisdən) fərqli olaraq, cananın güzgü – suyun qabağında donub özünü seyr etməsinə və özünə vurulmasına hacət qalmır – canan özünəyətərlidir. Güzgü effekti, daha doğrusu, güzgü-nəsnədən güzgü-effektə keçid mərhələsində, xarici nəzər nütəsinin daxililəşməsi prosesində “canan”ı bütün ziddiyyətləri ilə təsvir və təəcəssüm etmək, onun adekvat şəkildə dəyərləndirilməsinə imkan yaradır:

***Yaxşı görünür surəti məhvəşlərin, əmma
Yaxşı nəzər etdikdə sərəncamı yamandır.***

Bütün tənələyə və qınamalara baxmayaraq, aşiq daima “canan”a uyğunlaşmağa, onun güzgüdəki “surət”inə (daha dögrusu, cansız, boz kölgəsinə) çevrilməyə can atır:

***Payibənd oldum səri-zülfi-pərişanın görüb
Nitqdən düşdüm ləbi-ləli-dürəşanın görüb.***

Ən yüksək səviyyədə “canan”ın surətinin fonunda aşiq köklü şəkildə dəyişir:

***Can görünməz təndə inanmam, nişə kim,
Lütfdən hər necə baxsan təninə, can görünür.
Derəm əhvalımı cananə qılam arz, vəli,
Görə bilməm özümü onda ki, canan görünür.***

Füzulinin lirik “mən”i “Troya qocalarının heyranlığı” sindromunun daha radikal səviyyəsində “tən”dən məhrum edilib cansız “can”a çevrilir, güzgüdə gözəgörünməz olur.

Təhlil olunan qəzəldə bir poetik obraz da özünəməxsus şəkildə qədim yunan təsfiyi ilə səsleşir:

***Sordum əhvalımı eşqində münəccimlərdən,
Baxdılar taleyimə, dedilər: qan görünür.***

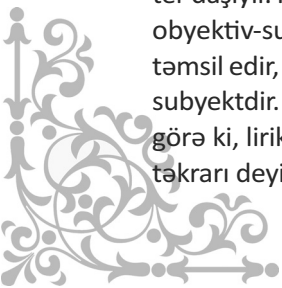
Məlumdur ki, antik mifologiyada qəhrəmanlar zaman-zaman Delf şəhərindəki Apollon məbəbində qərarlaşmış orakullara müraciət etmiş, özlərinin gələcək talelərini xəbər almışlar və hər dəfə onlara düzgün məlumat verilmişdir. Lakin çox güman ki, orakulların gələcəkdən xəbər verən güzgüləri yaygın olduqlarına görə verdikləri məlumat da həmişə mücərrəd olmuş və yalnız hadisə baş verəndən sonra duman içində həqiqətin gizləndiyi məlum olmuşdur.

Münəccimlər də, orakullar kimi, öz güzgülərində insanın gələcək taleyi haqqında yalnız yaygın məlumat verə bilərlər.

***Tutuşdu qəm oduna şad gördüğün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüğün könlüm.***

– mətləli qəzəldə müəllif güzgü effektindən bədii üsul kimi istifadə edərək, lirik “mən”in ömür yolunun sarsıntılarını, xoşbəxtlik ruhi durumundan bədbəxtlik ruhi durumuna keçidi təcəssüm etmişdir; mətlə-beytdə güzgünün bir durumundan digərinə keçid-rakurs misranın daxilində, sonrakı beytlərdə misraların arasında həyata keçirilir. Uzaq keçmiş (xoşbəxt) zaman qütbündən yaxın (bədbəxt) keçmiş zaman qütbünə keçid təkamül nəticəsində – mənfi emosiyaların tədricən üst-üstə yığılması yolu ilə yox, sıçrayışla həyata keçirilir. Lirik “mən”in iki ruhu durumu – qütbü iki – uzaq keçmiş və yaxın keçmiş zamanlarda etinasız güzgüdə əks olunmuşdur.

Lirik “mən”in ruhi durumu iki instansiya tərəfindən iki güzgüdə nəzərdən keçirilir; bu instansiyalardan biri lirik “mən”dir, ikincisi isə, onun müraciət-dəvət etdiyi instansiyadır. Lirik “mən” subyektdir, deməli, onun dəyərləndirməsi də subyektiv xarakter daşıyır. İkinci instansiya lirik “mən”in opponenti, tərəf-müqabilidir. Bu instansiya obyektiv-subyektivdir; bir tərəfdən, “əhvali-ümumiyyə”ni, ümumi rəyi – topikanı təmsil edir, digər tərəfdən, ən azı şairin ona müraciətindən (“gördüğün”) çıxış etsək, subyektdir. O, eyni zamanda lirik “mən”in təkrarıdır – təkrarı deyil. Təkrarıdır, ona görə ki, lirik “mən”in ilkin, xoşbəxt durumunda onun əhval-ruhiyyəsini təsdiq edir, təkrarı deyil, ona görə ki, o, kənar instansiyadır; lirik “mən” xoşbəxtlik əhval-ruhiy-

yəsini yaşayır, “gördüğün” isə onu seyr etməklə və dəyərləndirməklə kifayətlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, “əhvali-ümumiyyə” lirik “mən”in yol yoldaşı olmuş, onun bədbəxtlik durumunun şahidinə çevrilməmişdir – o, ümumi rəyi ifadə etsə də, topika səviyyəsində qalmaqda davam edir.

Qəzəldə zaman kateqoriyasının işlənməsi ilə bağlı bir neçə məqama toxunmaq yerinə düşər. Birincisi, lirik mənin ruhi bədbəxtlik durumu yaxın keçmişdə baş versə də, əsərin kontekstinin məntiqindən çıxış etsək, onun indiki zamanda da davam etməsi qənaətinə gəlmək olar. İkincisi, lirik “mən” öz ruhi durumunu həm uzaq, həm də yaxın keçmişdən və hipotetik olaraq indiki zamandan nəzərdən keçirir və dəyərləndirir, halbuki, onun ruhi durumunun müşahidəçisi – opponenti uzaq keçmiş zamanda (hələlik!) qərarlaşmışdır, deməli, lirik “mən”in ruhi durumunun yalnız ilkin (xoşbəxt) variantını dəyərləndirmək iqtidarındadır. Lakin lirik “mən” təkidlə, birbaşa olmasa da, ilk baxışdan implisit təsiri bağışlasa da, opponenti təkidlə, dönə-dönə indiki durumunun şahidi olmağa çağırır. Bu, ruhi durumun eyni “sərgüzəşti”nə köklənmiş sərt iyerarxiya prinsipi əsasında düzülmiş zaman kateqoriyasının təkidlə təkrar olunması ədəbi-bədii nümunənin struktur baxımından üzvi vəhdətini təmin edir.

Sənətkarın bir durumdan digərinə keçidin təkamülünü (tədriciliyini) təcəssüm etməkdən vaz keçməsi və sıçrayış prinsipinə üstünlük verməsi onun struktur-semantik qənaətcilliyinə, deməli, oxucu təxəyyülünə meydan açmışdır. Füzulinin ikili güzgü effektinə müraciəti ədəbi-bədii nümunənin faktiki olaraq “qara dəliyə” çevrilməsinə, universallaşmasına səbəb olmuşdur: konkret lirik “mən”in iki durumlu taleyi model qismində bütün bəşər övladlarının əzəli-əbədi qisməti kimi təqdim olunmuşdur.

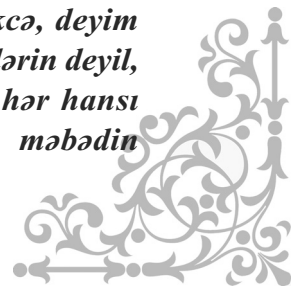

Kamil Vəli NƏRİMANOĞLU

Azərbaycan dili tarixinin elə bir səhifəsi var ki, onda dilin bütün təcrübəsini, dünənini, bugününü və sabahını görmək, oxumaq və dərk etmək mümkündür. Bu, Füzuli səhifəsidir.

Füzuli özünə qədərki edilmişləri bir qırağa qoymadan, onlara söykənə-söykənə Azərbaycan yazılı ədəbi dilini yeni imkanlar, yeni fikir, yeni dünyagörüş meydanına çıxarmışdır. Şeir və elm, dil və insan anlayışlarını təcrübi və nəzəri şəkildə həll edən Füzuli duyğu dünyasının sonsuz çalarlarını yaşaya-yaşaya onun doğma dildəki bənzərsiz ifadəsini, səslənməsini almış və bu dildə maddiləşən hər şeyini elmi ölçüsünü kəşf etmişdir. Deyilə bilinməyən, sözə gəlməyən insan aləmi sözə gəldikcə, deyim bildikcə dilin Füzuli üfüqləri başlayır. Füzuli sözü deyilmişlərin deyil, deilə biləcə Azərbaycanın xəritəsidir. Azərbaycan dilinin hər hansı problemindən danışırıqsa-danışaq, gəlib o yaddaşın, o məbədin qabağında dayanırıq ki, onun adı Füzulidir.

Rəsul RZA

Füzuli yaradıcılığı ancaq məhəbbət fəryadı, könül sızıltısı, kədər, intizar və nakam eşqin həzin iniltisi deyildir. Füzuli yaradıcılığı, mənim təsəvvürümdə elə bir aləmdir ki, onun sonsuz rəngləri, bu rənglərin ən incə çalarları vardır. Burada insan gözünün görə bildiyi, heç bir bəyana, şərhə sığmayan zənginlik, insan qulağının da bildiyi ahəng, səs, ün, pıçıltı, fəryad fırtınası, çağırış axını, hiss və duyğuların ləngər və təlatümü, insanı təsir qüvvəsinin mənğanəsinə alıb uzun müddət əsir edən rayihələr, yalnız daxili görüş, daxili eşidiş, daxili qoxlayış, daxili toxunuşla duyula bilən incəliklər vardır.

Aşiyani-mürği-dil zülfi-pərişanındadır,
Qanda olsam, ey pəri, könlüm sənin yanındadır.

Füzuli

Arif BUZOVNALI

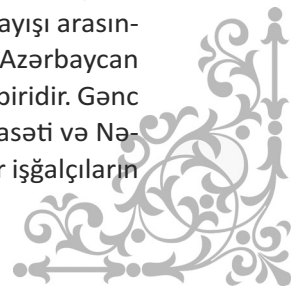
NƏSİMİ... XƏTƏİ... FÜZULİ...

Düşüncələr

Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatına böyük töhfələr vermiş, dəfələrlə təhqiq və tədqiq olunmuş və hələ əsrlər boyu tədqiqatçı və tarixçilərin nəzəri nöqtəsində duracaq bir xəzinə olduğu inkaredilməzdir. Azərbaycan ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına böyük dahilər bəxş edən müəyyən mərhələlərə, dövrlərə bölünür. VII-XII əsrlərdə Xaqani və Nizami kimi dahilərlə yanaşı, Məhsəti Gəncəvi, Fələki Şirvani, Qivam Mütərrizi, Mücirəddin Beyləqani kimi məşhur şairlər də yazıb-yaratmış və özlərindən sonra gələnlərə böyük bir məktəb – şeir məktəbi miras qoymuşlar. Bu dövrü “Farsdilli ədəbiyyat” dövrü kimi də səciyyələndirmək olar. Çünki yuxarıda adı çəkilən şairlər öz əsərlərini əsasən və tam fars dilində qələmə almışlar. Azərbaycan şairlərinin klassik şeirdə və xüsusən də fars dilində qazandıqları uğur, əlbəttə ki, sonrakı mərhələyə öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Bu dahilərin kölgəsində qalmamaq, onları təkrar etməmək zərurəti və həmçinin onların töhfə etdiyi zəngin yaradıcılıqdan istifadə etməklə deyə bilmədiklərini demək və öz gücünü nümayiş etdirmək həvəsi və artıq müəyyən olunmuş ölçülərə yeni çalarlar gətirmək istəyi ədəbiyyatımızın ikinci ən böyük mərhələsini təşkil edəcək dahilərin meydana gəlməsi üçün zəmin idi. Bu zəmindən ilk istifadə edib əruzü dilimizdə səsləndirən İmadəddin Nəsimidir. Nəsimi Azərbaycan dilində öz irfani-fəlsəfi görüşləri ilə klassik ədəbi fəndlərin sintezindən yaratdığı yeni və orijinal bir fikir axınının əsasını qoymaqla həm öz sələflərinin yolunu davam etdirdi, həm də Xətəi və Füzuli tandeminin meydana gəlməsi üçün ədəbi şəraiti yaratmış oldu. Doğrudur, Həsənoğlu da öz əsərlərini Azərbaycan dilində yaratmışdır, lakin Şərqi təlatümlü bir dövüründə şeirləri böyük coğrafi əraziyə yayılan və qısa müddətə köülləri fəth edən Nəsimi ilə onu müqayisə etmək düzgün olmazdı.

Nəsimi ana dilində nəinki şeir yazmağın, hətta bu şeirin içində öz sələflərindən fərqli olaraq daha dərin və əhəmiyyətli mənaların gizlədilməsinin vacib olduğunu sübut etdi. Bəlkə də Nəsiminin sufi düşüncə tərzii ilə ənənəvi din anlayışı arasındakı qarşıdurma və Nəsimi edamı sonradan Şah İsmayılın quracağı Azərbaycan dövlətinin yaranmasında öz dolayı təsirini göstərmiş əsas amillərdən biridir. Gənc İsmayılın şahlıq təxtində bərqərar olması bir növ Fəzlullah Nəimi siyasəti və Nəsimi mübarizəsinin nəticəsi kimi də qiymətləndirilə bilər. Çünki iki əsr işğalçılığının

çövgan meydanına çevrilib dəfələrlə əldən-ələ keçən, bu və ya digər qəsbkar sülalənin adı altında təcavüzlərə məruz qalan Azərbaycan, müəyyən bir yeniliyin və davamlılığın tamarzısı idi və təsadüfi deyil ki, Şah İsmayılı qanlı müharibələrlə yanaşı, sevinclə qarşılayanlar da az olmamışdı. Yeri gəlmişkən, Şah İsmayılı “qana susamış” kimi qələm verənlər üçün bu tarixi hadisələr bir vicdan dərsi olmalıdır.

Nəsimi və Xətai bağlantısı şeirlə müqayisə edildikdə ortaya çıxan mühüm amillərdən biri də onların dünyagörüşlərinin və dünyaya baxışlarının yaxınlığıdır. Nəsimini dara çəkdirən “ənəlhəq” kəlməsinin heç də dinə əks olmadığını sonralar Xətai belə izah etmişdi:

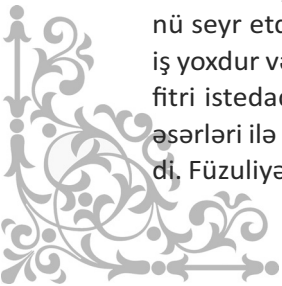
Nəsimi:

***Bulmuşam həqqi ənəlhəq söylərəm,
Həq mənəm, həq məndədir, həq söylərəm.
Gör bu əsrarı nə müğləq söylərəm,
Sadiqəm qövlümdə səddəq söylərəm.***

Xətai:

***Ey həq əhli, sən sənin cismində beytullahı gör,
Xancaru əzm eylesən, lövhündə arşüllahı gör.***

Xətai insan qəlbində Allah evinin varlığının dinə zidd olmadığını və insanın Alaha olan sevgisinin oradan qidalandığını, həmçinin Allahın hər yerdə və o cümlədən insanda da mövcudluğunu bəyan etməklə nəinki Nəsimiyə haq qazandırır, hətta Nəsimini inkar edənləri ifşa edib onları bəsirət gözündən xali olmaqda günahlandırır. Bütün bu yaxınlıqları ilə bərabər, Xətai Nəsimi tərəfdən baxıldıqda Füzuli təsirini bağışlayır, necə ki, Füzuli tərəfdən nəzər etdikdə Xətai ikinci bir Nəsimidir. Onların bir-birinə yaxınlıqları Azərbaycan şeirinin inkişafından xəbər verir və müəyyən mənada Füzulini də Nəsimidən uzaqlaşdırır. Əgər Nəsimi daha çox sufizmə qidalanmışdysa, Füzuli Xətai şeiriyyətindəki romantizmə daha çox meyil etmişdir. Halbuki, Xətai də təsəvvüfə layiqincə əxz etmiş və mahiranə şəkildə əsərlərində işlətmişdir. Xətai və Füzuli yaradıcılıqları arasında köklü fərqlə yanaşı, bir ümumi xətt də mövcuddur ki, bu da dəst-xətti ayrı-ayrı olan iki şairin dərin biliyə və məntiqə malik olmasından ibarətdir. Bilindiyi kimi, Füzuli bütün ömrünü Kərbəlada keçirmiş və heç bir siyasətə qarışmadan həyatını İmam Hüseynə həsr etmişdir. Lakin əsərlərindəki geniş tibbi, fəlsəfi, coğrafi, tarixi, dini və astronomik məlumat və şərhlərə nəzər saldıqda, irfani terminlərin düzgün və yerində işlədildiyini gördükdə, habelə böyük bir rəvayətdən xəbər verən bir beytin açılması, məna edilməsi üçün ipucunun ustadanə şəkildə incəliklə verildiyinin şahidi olduqda bu qənaətə gəlmək olar ki, Məhəmməd Füzuli tərəfindən bu elm və təcürbənin mənimsənilməsində əsas səbəblərdən biri də Xətai yaradıcılığı olmuşdur. Çünki çox gənc vaxtıdan siyasət meydanına atılan və bu meydanda əsas fiqurlardan birinə çevrilən, az zamanda bütün Şərqi heyratə gətirən Şah həyatın hər üzünü seyr etdiyindən onun dərin düşüncəyə, elmə sahib olmasında təəccüblü bir iş yoxdur və onun on dörd yaşında şah elan olunduğunu nəzərə aldıqda isə necə fitri istedadla və qavrama qabiliyyətinə malik olmasına da şübhə yoxdur. Xətai əsərləri ilə yanaşı elə bu cəhətlərinə görə də Füzulinin nəzərindən yayına bilməzdi. Füzuliyə nisbətən şifahi xalq ədəbiyyatına daha yaxın Xətai, hər beytini xalqın

dilinə yaxın yazmağa çalışmış və müəyyən mənada buna nail olmuşdur. Təşbih xəzinəsinin xəzinədarı olan Füzuli isə hər beytini irfan məclislərinin bəzəyi etmək fikrində olmuş və həqiqətdir ki, neçə əsrdir Füzuli şeiri belə məclisləri rəvnəqləndirir. Əlbəttə, Vətəninədən çox-çox uzaqlarda Azərbaycan dilində bu səviyyədə şeir yazmaq və onu ərəb-farsdilli Şərqə sevdilər Füzuli şöhrətini qazanmaq çox çətin işdir. Bu zəhmətin nə qədər şərəfli və Azərbaycanın sonrakı dövrləri üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu nəzərə aldıqda dünənimizi bu günə tanıdan və bu günümüzü gələcəyə aparən Füzuli öz möhtəşəm böyüklüyü ilə gözümüz önündə canlanır.

Füzuli şeiri öz daxili aləmi və rəvanlığı ilə özünəməxsusdur. Demək olar ki, onun mənası və deyim tərzilə seçilməyən beyti yoxdur. Bu cəhətdən Xətai ilə müqayisə olunduqda Füzuli şeiri daha orijinal və mükəmməl görünür. Lakin bu mükəmməllik Xətaiyə nisbətən Füzulidə ərəb-fars sözlərinin çoxluğundan irəli gəlir. Əlbəttə ki, bu da müəyyən bir fikrin daha bitkin və ətraflı deyilməsi üçün zəmin yaradır. Bununla belə, hər iki şairin beş əsrlik bir dövr keçməsinə baxmayaraq, günümüzlə səsləşən və bu günün danışıq dilindən seçilməyən beytləri çoxdur. Bu da dilimizin inkişaf tarixindən xəbər verən faktlardandır.

Xətai:

***İşim eşqində fəryad eyləməkdir,
Vüsalın vədəsin yad eyləməkdir.***

***Bilməm ki yar cövrü cəfa kimdən öyrənir,
Eşqində bunca dərdü bəla kimdən öyrənir.***

Füzuli:

***Eşq içrə əzab olduğun ondan bilirəm ki,
Hər kimsə ki aşığıdır, işi ahu fəğandır.***

***Aşiq oldur kim qılır canın fəda cananına,
Meyli-canan etməsin hər kim ki qiymaz canına.***

Hər iki dahi şeirlərinin məzmununa və formasına görə orta əsrlər ədəbiyyatını xarakterizə edən və öz dövrlərinin mükəmməl əsərlərini yaradan mütəfəkkirlərdir. O cümlədən Füzuli və Xətai şeiriyətinə diqqətlə nəzər saldıqda bir-birini tamamlayan və ya yada salan beytlər də vardır ki, bu beytlər ən çox Füzulinin Xətai yaradıcılığından qidalandığına dəlalət edir.

Məsələn, Xətainin:

***Yer yox ikən, göy yox ikən ta əzəldən var idim,
Gövhərin yekdanəsindən iləri pərgar idim.***

beyti eynilə Füzulinin:

***Degilsən çoxdan, ey gərdün, cahan seyriində yoldaşım,
Nola xəmə olsa qəddin səndən artıqdır mənim yaşım.***

– beyti ilə üst-üstə düşür. Fələyə müraciətlə dediyi bu beytin məhz Xətai şeirinə işarətlə yazıldığını demək bəlkə də düzgün olmazdı, lakin hər halda bu,

hər iki şairin müəyyən düşüncə tərzı yaxınlığında olduğından xəbər verir. Başqa bir qəzəlində Füzuli Xətai beytini bir növ xırdalayıb oxucuya hazır təam halında təqdim edir.

Xətai:

**Canü cəhani sızizin neylər Xətai xəstədil
Səndən müdam ehsan dilər, çünki gədadır binəva.**

Füzuli:

**Kərəm qıl, kəsmə, saqi, iltifatın binəvalərdən,
Əlindən gəldiyi xeyri diric etmə gədalərdən.**

“Binəva”nı “gəda” adlandıran Xətainin bir misrada dediyi fikri bir beytdə ifadə edən Füzuli öz stilinə və ruhuna bərabər olaraq eyni fikri daha qəmgın və daha yalvarıcı şəkildə qələmə almış, öz deyim tərzı ilə sanki “gəda” və “binəva”nın obrazını yaratmışdır. Xətainin “ehsan” kəlməsini genişləndirib “iltifat” və “xeyir” sözləri ilə konkretləşdirən Füzuli bu fikrin üzərinə öz möhürünü vurmuş və onu özününkü edə bilmişdir.

Xətai deyimləri ilə qohum deyimlərə Füzuli yaradıcılığında, xüsusən qəzəllərin ilk beytlərində rast gəlmək olur.

Xətainin:

**Rövşən yüzün ki, zülfün olubdur niqab ana,
Nisbətdir əbr içində məhü afitab ana.**

– beyti ilə Füzulinin:

**Sən üzündən aləmi rövşən qılıb soldın niqab,
Yaziya salsın bu gündən böylə nurin afitab.**

– beyti demək olar ki, eyni sözlərdən təşkil olunub, lakin burada da sırf mətn oxşarlığı vardır. Çünki bu beytlərdə eyni təşbihdən istifadə olunsa da, ayrı-ayrı mənalar öz əksini tapmışdır. Bənzətmədə isə Xətaidən fərqli olaraq Füzuli təkcə “niqab”ın “zülf” olduğunu demir. Halbuki, burada şair fənddən istifadə edərək “zülf” sözünü ixtisara salmaqla fikrini tam deyə bilmək üçün əslində bir hecanın necə gərəkli olduğunu göstərir.

Xətainin

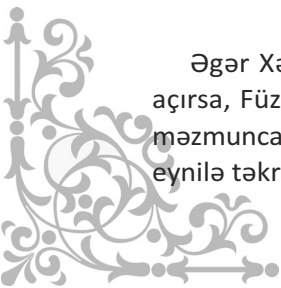
**Bu məşrəbə bir səfayi-candır
Qərrabə dibi ana məkandır.**

– mətləli qəzəlində olan bir beytin ikinci misrası Füzulinin eyni bəhrdə yazılmış “Leyli və Məcnun”dakı “Bu, vacibül-vicud isbatına bürhani-qatedir və beqai-sair mövcudata dəlili-manedir” sərlövhəli fəslin sonuncu misrası ilə eynidir.

**İçi doludur əz abi-heyvan
Aləmdə nişanı binişandır. (Xətai)**

**Faş oldu ki, sirri-həq pihandır
Aləmdə nişanı binişandır. (Füzuli)**

Əgər Xətai bu beytdə “aləmdə varlığı gizlin olan dirilik suyu”ndan söhbət açarsa, Füzuli bu misranın köməyi ilə Allahın gözəgörünməzliyini ifadə edir və məzmunca tam başqa bir lövhə yaradır. Bu misrani, həmçinin başqa bir qəzəlində eynilə təkrar olunan:

Careyi-behbudimi sordu müalicdən, dedi:**Dərd dərdi-eşq isə mümkün degil səhhət sana.**

– beytini Füzulinin Xətaidən iqtibas etdiyini heç kim sübuta yetirə bilməz. Fəqət, hər iki şairin dəst-xəttinə uyğun gələn bu misralar əslində onların nə qədər yaxın ruhlu olduğundan və Füzulinin Xətai irsinə biganə olmadığından xəbər verir. Eyni beytin hər iki şairə aid olunması tədqiqatçıları da təəccübləndirməmişdir (inanmıram ki, bu beyt gözdən qaçıb). Füzuli irsinin ədalətli tədqiqatçılarından biri şair və füzulişünas Hacı Mail Əliyevin Füzuli “Divan”ının elmi-tənqidi mətninə yazdığı müqəddimədə də bu fikrin vurğulanmağı təsadüfi deyil. “Füzulinin böyüklüyü bir də ondadır ki, öz sələfləri və ya müasirlərinin (Nizami, Həbib, Nəvai, Şah İsmayıl, Lütfi və b.) adlarını həmişə uca tutmuş, onların şeiriyatına böyük ehtiramla yanaşmış, onların təsirinə qapıldığını, onlarla zənginləşdiyini inkar etməmişdir”. Göründüyü kimi, Mail Əliyevdən gətirdiyimiz sitat da açıqlamağa çalışdığımız Xətai-Füzuli tendeminin mövcudluğuna bir sübutdur. Alimlərimizin çox az toxunduğu mövzulardan biri olmasına baxmayaraq, Xətai və Füzuli yaradıcılıqlarındakı yaxınlıq bəzi məqalələrdə öz əksini tapmış və Soltan Əlizadənin “Şah İsmayıl Xətai” kitabında xüsusi fəsil şəklində verilmişdir. Ümumiyyətlə götürsək, “Leyli və Məcnun”dakı Nofəl surəti də, “Bəngü badə” poeması da Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyətinə Füzulinin verdiyi ən böyük qiymət kimi xarakterizə oluna bilər. Bunlarla bərabər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Xətai “Dəhnamə”sində qəhrəmanlarının dilindən qəzəllərlə ifadə olunmuş parçalar vermişdir. Düzdür, Füzulinin “Leyli və Məcnun”da rəngarəng bəhrlərdə yazdığı qəzəllərdən fərqli olaraq, Xətai bu parçaları əsərinin öz bəhrində yazmışdır, lakin buna baxmayaraq Füzuli “Leyli və Məcnun”u “Dəhnamə”nin formasına və bəhrinə uyğun yaratmışdır. Sənətkarlıq baxımından “Leyli və Məcnun” heç bir digər əsərlə müqayisə oluna bilməz. Füzuli bu əsəri ilə əslində bütün türk və dünya ədəbiyyatının keşiyində və qulluğunda dayandığını sübuta yetirmiş və əbədiyyətin necə qazanılması yolunu göstərmişdir. “Bəngü badə” əsərində isə Füzuli alleqorik surətlərin dili ilə öz dövrünün hakim dairələrinin dövlətdaxili və dövlətlərarası münaqişə və mübahisələrin, həmçinin yüksək vəzifələr tutan məmurların daxili aləmini, ümumi götürdükdə XV-XVI əsrin əhval-ruhiyyəsini ön plana çəkmiş və öz qələminə xas üslubda müəyyən hadisələrin çərçivəsində qəhrəmanlarının mənfi və müsbət cəhətlərini xarakterizə etmiş, orijinal bir sənət nümunəsi yaratmışdır. Və təsadüf deyil ki, bu əsəri Şah İsmayıl Xətaiyə həsr edərək “Bəngü badə”nin şahlara layiq bir mənzumə olduğunu nəzərə çatdırmışdır.

...Məclisəfruzi-bəzmgahi-Xəlil,

Cəmi-əyyam, Şah İsmayıl.

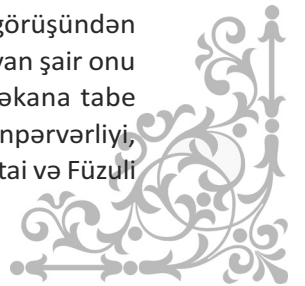
Ondan asudədir qəniyyə gəda.

Xəllədəllahü mülkəhü əbədə.

Ol ki cami-mey olalı bünyad

Qədəh ondandır, ol qədəhdən şad.

Bu mədhyyədən görünür ki, Füzuli Şah İsmayıl Xətai ilə Kərbəla görüşündən sonra təsirli anlar yaşamış və xatirində iz buraxan bu görüşü unutmayan şair onu dövrün ən ədalətli şahı kimi vəsf etmişdir. Əsərlərini zaman və məkana tabe etdirməyən Füzulinin Xətaini əbədi şah kimi qəbul etməsi Füzuli vətənpərvərliyi, Füzuli arifliyi, Füzuli kamilliyi kimi qiymətləndirilə bilər. Əsrlər boyu Xətai və Füzuli

fitrətindən dəfələrlə istifadə olunmuş, onların yaradıcılığından incəsənətin rəngarəng növlərində bəhrələnmişlər. Elə bu günümüz də, sabahımız da bu dahilərin şeir güzgüsündə görünməkdədir. Lakin “hər baxanın görmədiyini” də nəzərə alsaq, tariximizin hər bir dövründə klassik şeirə olan biganəliyin varlığında təəcüblü bir şeyin olmadığına şahidi olarıq. Şeirin yeni formalarının təzyiqi altında, dayaz düşünən alimnüməların puç və məntiqsiz fikir və ideyaları nəticəsində klassik şeir formalarının yad ünsür kimi ədəbiyyatımızdan uzaqlaşdırılmasına edilən hər cəhd ən azı, xalqın tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin saxtalaşdırılması deməkdir.

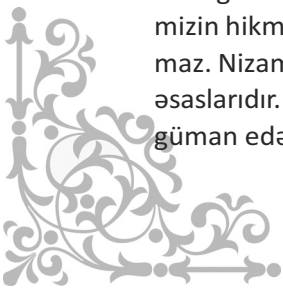
Müasir dövrdə müdafiəsiz qalmış ədəbiyyat bayağı və gülünc söz birləşmələrinin, qəlibsiz, qafiyəsiz və ruhsuz kəlmələrin sıralanmasının və çiy, bişməmiş fikirləri ilə şairlik iddiasında olanların qurbanına çevrilib. “Saqınamə”sində öz dövründən şikayətlənən Füzuli, misralarının bu günkü ədəbi mühitə necə uyğun gəldiyini bilsəydi, yəqin ki inanmazdı.

***Bir dövrdayəm ki, nəzm olub xar,
Əşar bulub kəsadi-bazar.
Ol rütbədə qədri-nəzmdir dun,
Kim küfr oxunur kəlami-mövzun.
Bir mülkdəyəm ki gər udub qan,
Məzmuni-ibarətə çəkib can.
Min riştəyə türfə ləl çəksəm,
Min rövzəyə nazənin gül əksəm,
Qılmaz ona heç kim nəzarə,
Derlər gülə xar, lələ xarə.***

Füzuli şeirə öz dövründə olan münasibətin nə vaxtsa dəyişəcəyinə ümid etdiyi üçün, dövr keçdikcə onun xoşahəng kəlamlarının küfr sayılmayacaqlarını, güllərinə tikan, qiymətli daşlarına çaxmaq daşı deyilməyəcəyini güman etdiyi üçün bu günün həqiqətlərinə inanmazdı. Klassik şeirdəki incəlikləri, ruh oxşayan nəfis mənalara, mətləbləri anlamayıb və ya anlamaq iqtidarında olmayıb bu tarixi sərətimizə kəc baxanlara müraciətlə dediyi aşağıdakı beytində Xətai də ədəbiyyatın cılız fenomenlərini həsəddən yaxa qurtarmağa, eşqə tapınmağa, ali məramla yaşamağa çağırır:

***Bu Xətai şeirinə eyb etmə, ey nakəs həsud,
Cümlə üşşaq əhlinə həmdəm onun divanıdır.***

Qəzəlin də şeirin bir növü olduğunu bilməyib onu müasir ədəbiyyata yad hesab edənlərin necə ədəbiyyat xadimi olduqlarını dərk etmək mübhəm məsələdir. Xətai və Füzuli yaradıcılığı əslində əsrlərin yaddaşından süzülərək bu günümüze qovuşan və bu günümüzü duruldan, saflaşdıran öz eşq yalvarışları ilə ürəklərimizi fəthə gətirən, nəfsimizi pis yoldan çəkindirən, edəcəyimiz yaxşılıqdan necə zövq alacağımızı başa salan həyat məktəbi, elm və hünər mənbəyidir. Bu klassik irsimizin hikmət xəzinəsindən istifadə etmədən heç bir ali gələcəkdən danışmaq olmaz. Nizamilər, Nəsimilər, Xətai və Füzulilər Azərbaycan ədəbiyyatının sütunları, əsaslarıdır. Onların üzərində qurulmayan söz binasının yerlə-yeksan olmayacağını güman edənlər “şamı günəşə bənzədənlər” qədər yanılırlar.

**Bağrıbütünlər mənə tənə edərlər müdam,
Halımı şərh etməyə bir cigəri parə yox.**

Əkrəm CƏFƏR

İnsanın ata-anası olmayanda ona yetim deyirlər. Daha böyük fəlakətdir ki, millət yetim qalsın.

Yetim millər kimə deyirlər? Öz tarixini yaxşı bilməyən millətlər yetimdir. Öz dahilərindən, böyük adamlarından xəbərsiz yaşayanlar yetim hesab edilir.

Biz elə xalq ki, böyük dahilər, dünya miqyasında şöhrət tapan adamlar yetirmişik, amma başqa millətlər ona sahib olmaq istəyiblər. İndi dünya dəyişib, millətimiz ayılıb, hər şey bizim xeyrimizədir. İmkanımız var ki, öz dahilərimizi bütün dünyaya tanıdaq. Bədxələf, naxələf, Sabir demişkən, "nabəşür" olarıq ki, Füzuli kimi dahi şairlərimizi yaxşı tanımayaq.

Anadoluda bir müəllim tanıyıram, Füzulinin "Leyli və Məcnun"unu başdan-ayağa əzbər bilir. Türkiyədə 1956-cı ildə "Füzuli ili" elan elədilər, şairin külliyyatını buraxdılar, biz isə iki il gecikdik.

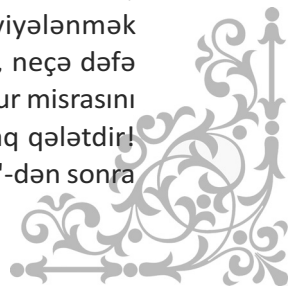
Bu biganəliyimizdəndir ki, Füzulini və Nəsimini "Bağdadi" adlandırırlar. Əlbəttə, Füzuli "Bağdadi" deyil. Füzuli ancaq 10 il Bağdadda yaşayıb, orda təhsil alıb, sonra qayıdıb öz Kərbəlasına, Hilləsinə, Cabbarına. Füzulinin hətta doğulduğu kəndin adı da məlumdur.

Şairin anadan olması ilə mübahisələr hələ də davam edir, 1494-cü illə 1505-ci il arasında müxtəlif tarixlər göstərilir təvəllüdü barədə. Halbuki, özü öz əliylə bir mənbədə yazır. Mövludim səhrayı-eşq... Bunu əbcədlə hesablayanda açıq-aşkar məlum olur ki, Füzuli 1493-cü ildə anadan olub.

Füzuli şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə bağlı belə nöqsanlar çoxdur. Məsələn, "Söhbətül-əsmar" kimi zəif bir əsəri Füzulinin ayağına yazırlar. Dərbənddə tapılan "Cümcümənəm"ni də onun əsəri hesab edirlər. Səhvdir! Daha sonra: "Şahikədə" da Füzulininki deyil, Əhmədi adlı bir türk aliminindir. Lakin yerdə qalan bütün əsərlər onundur.

Füzuli bizim üçdilli şairimizdir. O, azərbaycanca, farsca, ərəbcə şeirlər yazıb. Xatırladım ki, bizim dörd dildə yazan (Mirzə Nəsrullah Bahar), hətta beş dildə yazan şairlərimiz olub. Bu cür sənətkarlarla fəxr etməliyik! Belə qabiliyyət sahibləri isə başqa millətlərdə yoxdur.

Füzulinin əsərlərini hələ bu vaxta kimi layiqincə öyrənməmişik. Halbuki, onun yaradıcılığı qapalı bir xəzinədir. Nə etmək ki, bu xəzinəyə yiyələnmək qüdrətinə hələ bizim xalq gəlib çata bilməyib. Neyləsin bu xalq ki, neçə dəfə əlifbasını dəyişiblər. Bir neçə gün əvvəl televeziyada Füzulinin məşhur misrasını bu cür oxudular: "Şəbu hicranım" Şəbi-hicranı Şəbu-hicran oxumaq qələtdir! Belə söz yoxdur Füzulidə. Əvvəla, "u" deyil, "ü" deyil, "i"dir; "u", "ü"-dən sonra

defis olmaz. Belə səhvlər müəllimləri də çaşdırır. Belə səhvləri tələbələrə, şagirdlərə çatdırmaq olarmı? Füzulini Füzuli kimi xalqa çatdırmalıyıq.

Şairin poetikası haqqında kitablar yazmalıyıq. Çünki biz onun poetikasını bilmirik, bəzən üstündən keçirik. Bircə misal:

***Məni candan usandırdı,
Cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahımdan,
Muradım şəmi yanmazmı?***

Çox zaman burada iki misranı bir misra kimi oxuyurlar. Tamamilə səhvdir! Bu, dörd qafiyəli dördlük, hərəsi iki məfayülündən əmələ gələn yeganə şeirdir.

Füzulinin hər qəzəlində elə mənalar var ki, sözün açığı, bu mənaları filoloqlarımızın çoxu dərk eləmir. Məsələn: “Gözümdən qanlı axar su”. Heç gözdən də qanlı su axarmı? Bunu Füzuli belə deməyib, biz başa düşmürük.

Gözümdən qanlı axar su... Həbibim fəsligüldür bu, Axar sular bulanmazmı? Nə deyir Füzuli bu misralarda? Deyir ki, gül rüxsarına qarşı, qırmızı yanağının gülünə qarşı gözümdən qanlı su axar. Məlumdur ki, göz yaşı axır, çünki o sevgilinin yanağının qırmızılığına deyir, ona görə qan rənginə gəlib çatır. Həbibim, fəsligüldür bu. Bilmirsən, Füzuli hansı fəsligülü deyir? O bilir hansını deyir, biz bilmirik. Fəsligül həm yaz fəslidir – güllər açılır, sular boylanır, həm də yarın üzüdür. Buna poetikada təlmeh deyirlər – bu ifadə eyni zamanda, iki mənanı bildirir. Uсталığa, sənətkarlığa bax ki, şair, insan gözəlliyi ilə təbiəti bir ahəngdə birləşdirir. Füzuli başdan-ayağa belə zərif, incə, dərin mənalarla doludur.

Məmməd Cəfər CƏFƏROV

Mən Füzulinin əsərlərindən xoşlanmayan və qorxan adamlar da çox görmüşəm. Bunlar həmin adamlardır ki, barmaqlarına balaca bir tikan batanda və ya papiroslarının vaxtı yalnız bircə dəqiqə ötüb keçəndə asanlıqla və utanmazcasına bütün dünyanın və ömrün mənasız olduğuna hökm verə bilirlər. Belə adamlara siz Füzulinin köhnə cildli divanını təqdim edin. Onlar kitabı alınca elektrikə təmas etmiş kimi, qorxu və həyəcanla onu bir tərəfə tutar və sizə deyirlər: «Bu nədir, oxumağa yaxşı şey tapa bilmədinizmi? Qəmli, kədərli şeylər!..»

Bu qəribə adamlar Füzulidən nə üçün qorxurlar? Bu sualın cavabı aydındır, çünki Füzulinin əsərləri düşündürür, kədərləndirir. Belə adamları tək-cə üç sözlə xasiyyətləndirmək olar: özü üçün yaşayanlar. Füzuli isə tək-cə özü üçün yaşayanlara nifrət edirdi. «Beş günlük ömrün xoş keçsin», deyə iblis kimi saatda bir dona girənlər Füzulini başa düşə bilməzlər. Füzulinin poeziyası quru kəllələrin dərk edə biləcəyi poeziya deyil.

Mən yuxarıda saydığım bu adamcıqları nəzərimdə canlandırdığım zaman ixtiyarsız bütün qüvvəmlə və dünyanın, bəşəriyyətin eşidəcəyi bir səslə demək istəyirəm: Budur, böyük Füzulini böyük dərdə salan nadanlar burada da vardır. Onlar hələ də, dalda-bucaqda olsa da, yaşayırlar.

Fəqət mən qoca tarixin bir çox ciddi və ağır imtahanlarından çıxmış məğrur Odlar ölkəsinin bugünkü yeni, azad, bəxtəvər nəslini gördükdə və bu qəhrəman nəslin yorulmaq bilməyən böyük bir səyi və qeyrətlə öz doğma milli mədəniyyətini gün-gündən irəli apardığının şahidi olduqda qəti bir inamla deyirəm:

– Füzuli yaşayır, Füzuli sevilir, Füzulinin xalqı böyük xalqdır!

Füzuli sevirdi. Füzuli sözün geniş və yüksək mənasında böyük həyat aşığı idi. Həyat və idrak aşığı – bu ad Füzuliyə çox yaraşır!..

Füzuli həyatı, insanı və təbiəti sevirdi. Füzulini sevin!

Füzuli sevirdi. Füzuli öz xalqını, onun keçmişini, gələcəyini, onun zəngin mədəniyyətini, ədəbiyyat, elm və sənətini, onun adət və ənənəsini, onun bül-bül təranəsinə bənzər könülaçan gözəl və şirin dilini dərin bir ehtirasla sevirdi.

Füzulini sevin!

Hacı Firudin QURBANSOY

SON MƏNZİLİNİN ÜSTÜ KƏRBƏLA TORPAĞI İDİ

İraqın Kərbəla şəhəri Məhəmməd (s.ə.s.) peyğəmbərin sevimli nəvəsi İmam Hüseyin şəhid olduğu yer kimi müsəlmanların böyük bir qismi üçün müqəddəs məkandır. Dünya ədəbiyyatının korifey sənətkarı Mövlanə Məhəmməd Füzuli (1494-1556) bu məkanda yaşayıb-yaratmağı, dəfn olunmağı özü üçün mükafat bilib, farsca divanının dibaçəsindəki dübeytidə buyurub:

جون خاک کربلاست فضولی مقام من
نظم بهر کجا که رسد حرمتش رواست
زر نیست سیم نیست گهر نیست لعل نیست
خاکست شعر بنده ولی خاک کربلا

*(Çon xaki-Kərbəlast, Fuduli, mağame-mən,
Nəzməm be hər koca ke rəsəd, hormətəş rəvəst.
Zər nist, sim nist, qohər nist, ləl nist,
Xakəst şeri-bəndə, vəli xake-Kərbəlast.)*

Poetik tərcüməsi:

*Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şeirim
Hörməti hər yerdə vardır, xəlq onun müştəqidir.
Nə qızıldır, nə gümüş, nə ləl, nə mirvaridir,
Adi torpaqdırsa, lakin Kərbəla torpağıdır.*

Mövlanə Füzuli həmin divanda “Kərbəla” rədifli qəsidəsində bu fikri daha qabarıq ifadə edir:

اجر من این بس که گر میرم شود سر منزلم

خاک پاک جانفزای دلگشای کربلا

*(Əcri-mən in bəs ke, gər mirəm şəvəd sər mənziləm,
Xake-pake-canfəzayi-delgoşayi-Kərbəla)*

Tərcaməsi:

***Bu mükafat mənə bu yetər ki, öləndə (son) mənzilimin üstündə
Zövqləndirən, ürəkəcan, pak Kərbəla torpağı olacaq.***

Yaxın dostu olmuş Əhdi Bağdadi “Gülşəni-şüəra” adlı təzkirəsində Mövlanə Füzulinin ölümü haqqında yazırdı: “mərəzi-taunla matun olub digərgun olmuşdur”, yəni taun xəstəliyinə tutulub dünyasını dəyişmişdir.” Şəriət qaydasına görə, kütləvi yoluxma yarada biləcək vəba, taun kimi epidemiyadan ölənlər insanları qüsl verib dəfn etmirdilər, cəsədi yandırırıldı. Alim, fəzil, üç dilin mükəmməl şairi Mövlanə Füzulinin hörməti el içində o qədər uca idi ki, canlarıyla risqə gedib onu islam qaydasıyla basdırdılar. Şairin şəxsiyyətinə və onun hər bir sözünə böyük ehtiramla yanaşıldığından, vəsiyyətinə görə onu istədiyi istiqamətdə dəfn edib, hətta məzarı üzərində məqbərə də ucaldılar.

Dostunun ölüm tarixini Əhdi Bağdadi “keçdi Füzuli” (کچدی فضولی) cümləsiylə söyləmişdi, əbcəd hesabı ilə hesabladıqda bu cümlədən 963 rəqəmi alınır ki (20ک +3 ج +4د +10ی + 80ف +800ض +6و + 30ل +10ی = 963), bu da miladın 1556-cı ilinə təsadüf edir.

***Ucaldın qəbrim, ey bidərdlər, səngi-mələmətdən,
Ki, məlum ola dərd əhlinə qəbrim ol əlamətdən.***

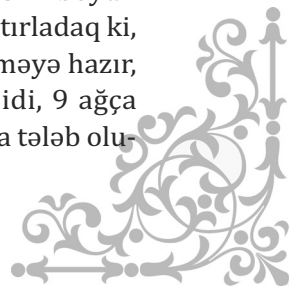
***Məzarım üzrə qoymun mil, əgər kuyində can versəm,
Qoyun bir sayə düşsün qəbrimə ol sərvqamətdən.***

(Ey dərdsizlər (bizlərə müraciətdir), qəbrimi bəla daşlarıyla tikin ki, dərd adamları (Allaha yaxınlar) qəbrimi o əlamət ilə tanısın.

Onun məkanında can versəm, məzarımın üstünə, hətta bir mil də qoymayın ki, uca sərv boylu (İmam Hüseyn) məqbərəsindən qəbrimin üstünə bir kölgə düşsün.)

Mövlanə Füzulinin qəzəlindəki bu beytlər şairin son vəsiyyəti kimi qəbul edilib, ona əməl olunub.

11 iyun 1534-8 yanvar 1536-cı illər arasında tarixşünaslıqda “İraqeyn yürüşü” adlanan zamanında Sultan Süleyman Kərbəladada da oldu. Bu vaxt sultanla şair arasında qanqaraldan ovqat yaşandı. Sultanın mənfi münasibətini görən məmurlar şairə hər yerdə hörmətsizlik göstərdilər. Vəqf İdarəsindən qanunla verilməli olan gündəlik 9 ağçasını da ala bilmədən, uzun illər İmam Hüseyn məqbərəsində müxtəlif adlarla anılan: “xuddam” (xidmətçi), “kilid-dar” (açarsaxlayan) və ya “türbədar” (qəbir qoruyucusu) vəzifəsini böyük şərəflə icra etməsi miqabilində bu vəsiyyəti təbii sayılmalıdır. (Xatırladaq ki, Sultan Süleyman zamanında ən aşağı maaş bütün qara işləri görməyə hazır, heç bir sənəti olmayan işçi-fəhlələrin gündəlik ruzisi 11 ağça idi, 9 ağça şairdən ötrü, əslində böyük bir həqarət sayılmalıydı, ancaq sultana tələb olunan məddahlıq etmədiyi üçün, heç onu da vermirdilər.)

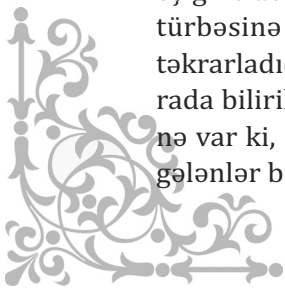

Şərqişünas Oleq Gerasimoviç Gerasimov 1983-cü ildə ikinci dəfə nəşr etdirdiyi “Yaxın Şərqişünasların yolayrıqlarında” (На Ближне Восточных перекрестках) kitabında yazırdı: “Əl-Hüseyn məscidinin hücrələrinə gedən qərb qapısının qarşısında o qədər də böyük olmayan türbə yerləşir. Bəlkə də çoxları bilmir ki, məqbərənin içində yaşıl mahuda bürünmüş qəbirlərdən birində Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli – Orta yüzilliklər Şərqişünas bənzərsiz şairi mədfundur.”

Sovet rejiminin dəmir pərdəsi yüzillər boyu ortaq mədəni harmoniyada yaşayıb siyasi hadisələr nəticəsində bir-birinə yad ölkələrə çevrilmiş coğrafiyanı bizlərdən ayırırdı. Ona görə də, həmin məkanları ziyarət etmək üçün Azərbaycan vətəndaşına bir çox maneələr çıxırdı ki, onun həlli o qədər də rahat deyildi. Ona görə də, səfər təəssuratlarını oxumaqla, həmin məkanlar haqqında müəyyən təsəvvürlərimiz olurdu.

Öndər Mehmet adlı müəllifin qələmə aldığı səfər təəssuratlarının və araşdırmalarının nəticəsi kimi Mövlanə Məhəmməd Füzulinin türbəsi haqqında Ankarada 1970-ci ildə “Füzulinin mezarı” adlı kitab nəşr edildi. Oxucularımızda canlı təsəvvür yaratsın deyə, kitabdən bəzi qeydləri təqdim edirəm: “Günorta vaxtı günəş yandırıcı şüalarının altında, Kərbəla şəhərinin altın qübbələri ta uzaqlardan gözləri qamaşdırır. Xurma ağaclarının kölgələdiyi dar bir yoldan Hz. Hüseyn türbəsinin önündəki kiçik bir meydana gəldik. Maşınımızdan endiyimiz zaman, çevrəmizi yaşıl sarıqlı seyyidlər sardılar: “Türbəni sizənlə gəzdirəlim” – deyirdilər. Onlardan birinə: “Türbəni sonra ziyarət edərik. Öncə bizə Füzulinin məzarını göstərin” – dedik. Qısa bir şaşqınlıq göstərdilər. İndiyədək kimsə Kərbəlada, Füzulini arayıb, sormamışdı. İçlərindən biri zirək çıxdı: “Füzulinin məzarı bu qarşıda qübbənin altındadır, amma, həmişə qapalıdır. Başımızı əliylə göstərdiyi yönə çevirdik. Hz. Hüseyn türbəsinin əlvan çinilər və altın ulduzlarla süslü, böyük qapısının önündə, kiçildikcə kiçilmiş, qübbəli, səkkiz köşəli ovuc içi qədər bir türbə göstərdilər. Pəncərələri, taxta qapaqlarla sımsız örtülü, qapısı üzərində də köhnə bir qıfıl... Bir başqası: “Bunun açarı Seyid İsmayıldadır. O, buranın gözətçisidir. Ara-sıra gəlir, təmizliyini edər” – dedi. Bir saat sonra, topuqlarına qədər uzun qara paltar geyən saqqallı, qoca keşikçi əlindəki paslı, böyük bir açarla türbənin qapısını açdı. Bir neçə nəfərin girə biləcəyi türbəyə ilk addımı atdıq. Ortada solğun, yaşıl bir bezin örtüyü qəfəsli taxta bir sanduqə dururdu. Bu sanduqənin altında, Divan ədəbiyyatımızın böyük şairi Füzulinin məzarı vardı.

Sultan Süleyman Qanuni (06.11.1494-07.09.1566) Bağdad fəthini tamamladığı zaman, 1534-ci ildə Füzuli Kərbəlada Hz. Hüseyn türbəsinə xidmətçiydi. Füzuli, illərcə göz yaş tökdüyü Kərbəla şəhidlərinin qapısı eşiginə dəfn edilmişdi. Bir müddətdən sonra cəsədi buradan alınaraq, indiki türbəsinə gömülmüşdü. İxtiyar keşikçi bu söyləntiləri bir kərə daha təkrarladıqdan sonra: “Biz Cəfəriyik (şiyəlik) və Füzulinin məzarını da burada bilirik. On il öncə, mütəvəllimiz Seyid Cafer Ahmet bu türbəni yaratdı, nə var ki, Kərbəlaya gələnlər, Hz. Hüseyn və Hz. Abbas türbələrini ziyarətə gələnlər buraya kimsə uğramaz. Onun üçün qapalı durur hər zaman.” Sonra

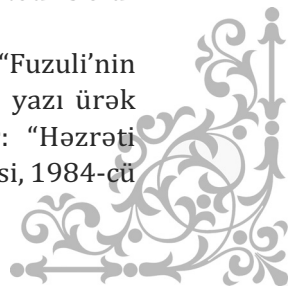
əlavə etdi: “Eşitdik ki, Türkiyə hökuməti bu türbəni bərpa edib, ziyarətə açacaqmış... Buna çox sevindik.” Biz də bu iş üçün buraya gəldiyimizi söylədik. İxtiyar keşikçinin üzü güldü, dualar etdi. Füzulinin türbəsində iki-üç saat qaldıqdan sonra, Kərbəla bələdiyyə başkanıni ziyarət etdik. Başkan bizə, Füzuli türbəsinin ətrafındakı dükanların söküləcəyini və türbə çevrəsinin tamamilə açılacağını söylədi. Biz də türbədə nə lazımsa, onu edəcəyimizi, hətta türbədə böyük şairin əsərlərini və əlaqədar nəşrləri üçün alan bir kitablığın da qurulacağını anladıq. Dostca qonuşmalarımızı Kərbəlanın darçınlı çaylarıyla tamamladıq.”

Gətirdiyimiz nümunədə Mövlənə Füzuli türbəsinin 1970-ci il mənzərəsi əks olunub. Türkiyə Cümhuriyyətində çıxan “Cumhuriyet” qəzetinin 23-24 may 1972-ci il tarixli iki nömrəsində, o vaxt İraqda mədəniyyət üzrə attaşə və tələbə müftisi işləmiş Rəşat Oğuz bəyin iki qeydi çap olunub. Qeydlərdə oxuyuruq ki, Füzulinin türbəsi olaraq bilinən tikili Kərbəlada, Hüseyn türbəsinin həməni yanındadır. Bunun Bektaşi təkkəsiylə əlaqəsi yoxdur. Türbəyə baxan və açarlarını yanında daşıyan Bektaşi dərvişi dedi ki, bir qədər irəlindəki Bektaşi türbəsidir. Milli Egitim Bakanlığı türbənin bərpası üçün pul göndərmiş, iş bitəndə məzarın üzərində ərəbcə “bu məzar Mömin Dədəndir” – yazmışlar. Bunu edənlər Mömin Dədənin nəvələri imiş – deyirlər. İraq sorumlularıyla yapılan görüşmələr sonunda türbə bərpa olunub qurtarılmış, qapısına ərəbcə və türkcə “Burada Bektaşi təkkəsinin qurucusu Mömin Dədə ilə böyük Türk şairi Füzuli yatır.” – yazmışdılar. Divara Füzulinin bir rəsmi ilə şeirlərindən seçilmiş beytlər asılıb.

Kərbəla turistik bir yer olduğu üçün Hüseyn türbəsinin çevrəsi açılıb düzənlənəcək, plana görə, Füzulinin türbəsi də bir az kənara daşınacaqmış. Bu yazı çap olundandan sonra, Türkiyə Cümhuriyyətində böyük ajiotaj yaşandı. Planı durdurmaq mümkün olmazsa, qəbrin Türkiyəyə gətirilməsi üçün tədbirlər görülməyə ən yüksək dövlət qurumları səviyyəsində iş başlandı. Azərbaycanda da buna biganə qalınmadı, 8 ildən sonra, Azərbaycan Yazıçılarının VII qurultayında Füzulinin məzarı ilə bağlı çıxışlar etmək üçün xalq şairləri Nəbi Xəzri və Bəxtiyar Vahabzadəyə müəyyən tövsiyələr verildi. Hətta xalq şairlərimizin aktivliyinə baxmayaraq, müsbət nəticə alına bilməzdi. Gec idi, artıq 5 il idi ki, ərəb millətçi məmurların fitvası və Səddamın icazəsiylə məzar sökülmüş, yerində zövqsüz bir hovuz tikilmişdi. Füzuli qəbrini ölkəsində görmək istəyənlərin sırasına İran da qoşuldu: “İraqın Saddam Hüseyn zamanında Füzulinin məzarı üzərindən bir geniş prospekt keçəcəyi və məzarının söküləcəyi mübahisələri olmuş, dönəmin Türk hökuməti Saddamdən Füzulinin "nəşini" istəmiş, Saddam "Bizim şairimizdir" – deyərək, nəşi verməmişdir..

Bizim şairimizdir deyərək, məktəblərimizdə Füzulinin əsərləri tədris olunur deyə Füzuliyə çağdaş İran iqtidarı da sahib çıxmaqdadır.”

Türkiyə Cümhuriyyətindəki internet saytlarında yerləşdirilən “Füzuli'nin kemiklerini Azerilər (Azərbaycanlılar – red.) kurtarmıştı” adlı yazı ürək yanğısıyla bu xüsusda özündə maraqlı faktları ehtiva edir: “Həzrəti Muhəmmədin (s.ə.s.) nəvəsi Həzrəti Hüseynin Kərbəladakı türbəsi, 1984-cü

ilin payızı, isti bir gecəsində Saddamın buldozerləriylə söküldü və qiblə qapısının qarşısındakı kiçik bina, “yol genişlətmə” bəhanəsiylə bir neçə daqiqədə yerlə bir edildi. Bina, Türk ədəbiyyatının ən böyük isimlərindən birinin – Füzulinin türbəsiydi. Şairin məzarı söküləndən bir gün öncə açılmış, sümükləri yaxındakı Sultaniyyə məscidinə daşınıb bir qutuya qoyulmuşdu. Sultaniyyə məscidi də yerlə yeksan edildi və Füzulidən qalan sümüklər üçün növbəti problem yarandı. Yıxılan məscidin müştəmilatını da qaravulçunun yatdığı otağa qoydular.

Füzuli bizim şairimizdir, əsərlərinin böyük bir hissəsini Türkcə yazmışdı və Kərbəlada bütün bunlar olub bitərkən nə Bağdaddakı böyükəlciliyimizdən bir səs gəldi, nə dışışlərimizin, nə də kultür bakanlığımızın sədası eşidildi. Bağdada bizdən getməsi lazım gələn diplomatik mesajı bir başqa başkənd göndərdi: Moskova...

Sovet xarici işlər nazirliyi, Füzulinin Sovet cümhuriyyətlərindən biri olan Azərbaycanda “milli şair” qəbul edildiyini söylədi və Kərbəladakı qaravulçunun yataq otağında bulunan sümüklərin Bakıya yollanmasını tələb etdi. “Kor öləndən sonra, hamı üçün badam gözlü olur” misali kimi, Füzuli Bağdadın gözündə birdən birə qiymətə mindi. İraqlılar “Bağdadlı Süleyman oğlu Məhəmməd Füzuli, ərəb şairi olmasa belə, İraqda yaşamışdır; İraqın şairidir və ona aid heç bir şey İraqın kənarına çıxa bilməz” – deyib Moskovanın istəyini redd etdilər.”

Mövlanə Məhəmməd Füzulinin məzarı məsələsi siyasi müstəviyə keçdi. O vaxt “Davutoğludan Füzuli üçün bir mezar istiyoruz” adlı bir yazı internet səhifələrini dolaşdı. Yazıda deyilir: “İraqın 80 %-i ərəb xalqını ikiyə bölən beynəlxalq siyasət kəndirbazları araya təfriqə toxumu səpmək üçün şiə, sünni, kürd deyə şaxələrə ayırmağa nail olublar. Türkiyə nə qədər loyallıq siyasət aparsa da, bu vəziyyətin müəyyən məziyyətlərini qəbul etmir. Qonşularıyla səmimi sifir tələb deyərkən, hadisələrin gedişatı Türkiyənin istədiyi kimi olmadı. Türkiyənin İran, İraq və Suriya ilə olan yaxşı münasibətləri pozulub sərtləşdi. Ələvi və İraqiyyə listesinin Türkiyə tərəfindən dəstəklənməsi əl-Maliki qrupunu Türkiyəyə qarşı çevirdi. İraqda yaşayan çoxsaylı şiə qarşıdurmasında İran-Maliki və Suriya bloku birləşdi. Türkiyə ABŞ-Ələvi-Bərzani sırasında qaldı. Türkiyə İraqdakı şiələrə qarşıdır kimi rəy yaradıldı. Türkmənlərin içində də şiə toplumunun varlığı unudulmamalı idi. Türkmənlərin bir çox istəklərinin qarşısı siyasi qüvvələr tərəfindən alındı, ərəziləri, mülkiyyətləri müsadirə edildi. Türk ədəbiyyatının və bütün Türk dünyasının baş tacı olan Füzulinin məzarı hələ də yapılmadı. Füzulinin məzarını etmək işi ən çox Türkiyəni narahat edir. Bu xüsusda Dışışləri Bakan Sayın Ahmet Davutoğluna da səsimizi duyurmaq istəyirik.

Cengiz Dağçının Kırıda gömülməsi üçün böyük bir duyarlılıq göstərən Davutoğlu, bütün Türk dünyasının könlünü çiraq kimi yaxan və:

***Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə,
Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri***

– deyən Füzuliyə də bir məzar tədarük edəməzmi?”

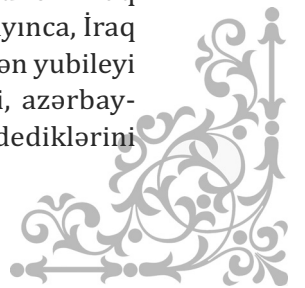

Əslində, məsələni məntiqlə araşdıranda qarşımızda belə bir mənzərə yaranır. Səddam Hüseyn hökuməti Sovet İttifaqının bütün əmrlərini danışıqsız icra edən kölə bir qurumdu. Mövlanə Məhəmməd Füzulinin və Dədə bəyin uyuduğu məqbərə 1984-cü ildə söküləndə türkmən-kərkük ziyalılarının Türkiyə Cümhuriyyətiylə əlaqəsi olanlar səs-küy qaldırmış, onları baş verənlərdən xəbərdar etmişdi. Osmanlı Türkiyəsində əyalət kimi qaldıqlarını unutsunlar deyər, o dönmə abidələrin sökülməsi işinə rəvac verildi. Təsədüfi deyil ki, Məkkədə Kəbəətrafi qapıların sökülüb yenidən inşa edilməsi işi görüldü. Türklərə rəğbəti olmayan millətçi ərəblər üzde bir, əməldə ayrı fəaliyyət göstərdilər. O vaxt L.İ.Brejnevə Heydər Əliyev Mövlanə Füzulinin məzarı ilə əlaqədar müraciət etmişdi. Siyasi elitanın kluarlarda gedən söz-söhbətindən belə xəbər yayılmışdı ki, Brejnev Səddam Hüseynə zəng edib deyibmiş: – “Саддам, почему ты обижаешь земляка, нашего дорогого Гейдара Алиева?” (Səddam, sən nə üçün bizim əziz Heydər Əliyevin həmyerlisini incidirsən?) Səddam Hüseyn qorxusundan deyər bilmir ki, sümüklər yoxdur, buldozer məqbərəni yerlə yeksan edib. Diplomatsa söyləyir ki, ərəb olmasa da, Füzuli İraqda yaşayıb yaradıb. Biz burada onun şərəfinə yeni qurum quracağıq.

Aradan illər keçdi, əvvəlcə Brejnev öldü, sonra sovet rejimi çökdü. 1994-cü ildə Azərbaycan Respublikası Mövlanə Məhəmməd Füzulinin sümüklərilə əlaqədar rəsmi nümayəndə heyətini Bakıdan Bağdada göndərdi. Türkiyə Cümhuriyyətilə razılaşıdıraraq, Azərbaycan, Füzulinin sümüklərinin alınması qarşılığında ərəb poetik fikrinin iftixarı, “Leyla və Məcnun” dastanındakı Məcnunun prototipi olan şairlə bağlı bir təklif irəli sürdü. VI yüzillikdə, cahiliyyə dövründə yaşamış, ərəb ədəbiyyatının ən güclü şairi, Orta yüzilliklər ərəb mənbələrinə “əl-Məlik ud-dillil” (“Sərgərdan hökmdar”) – ayaması verilən İmru əl-Qays ibn əl-Hucr ibn əl-Haris əl-Kindinin dəfn edildiyi Ankaradakı məzarının Bağdada köçürülməsi üçün Türkiyə ilə razılaşmağı vəd etdi. İraqa bu işdən ötrü tam üç Azərbaycan heyəti getdi, amma Bağdadın cavabı “Ləə”, yəni “yooox” oldu.

İraqlı məmurlar, azərbaycanlıların israrından bir xeyli bezmiş oldular. 17.09.1994-cü ildə Bağdadda “Füzuli Konqresi” topladılar. Konqresə qatılan Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı Baş nazirin müavini, xalq yazıçısı Elçin Əfəndiyevin rəhbərliylə 128 nəfərdir.

İraq Türkiyədən gəlmək istəyənlərə “Siz sadəcə yol xərcinizi ödəyəcəksiniz, buradakı məsrəfləriniz bizə aiddir” – demişdi. Cavab “Təhsisatımız yox, biletimizi yollasanız gələrik” oldu və nəticədə Füzuli Konqresində Türkiyə, bir nəfərlə belə, təmsil olunmadı. Bağdaddakı mübahisə üç gün davam etdi, konqres sona yetdi, amma Azərbaycan nümayəndə heyəti “Məzar işi həll edilmədən, Bağdaddan getməyəcəyik” – dedilər. İraq Mədəniyyət Nazirliyi azərbaycanlı ədəbiyyatçıların işğalına uğrayınca, İraq tərəfi səs-küyün çıxmaması üçün güzəştə getdi, UNESCO tərəfindən yubileyi keçirilən Mövlanə Füzuliyə layiq bir məzar qurma sözü verdi, azərbaycanlılar bu dəfə “Məzarın yerini də biz seçəcəyik” – dedilər və dediklərini də etdilər.

Mövlanə Məhəmməd Füzuli, Həzrəti Hüseyinin türbədarıydı və türbəni çevrələyən məscidin qiblə girişindəki əlyazmaları otağı məzar üçün uyğun yer seçildi. Sümüklər buraya gömüldü və üzərinə ərəb və türk dillərində açılanan mərmər bir kitabə qoyuldu. Füzuli indi bu yeni türbəsində yatır:

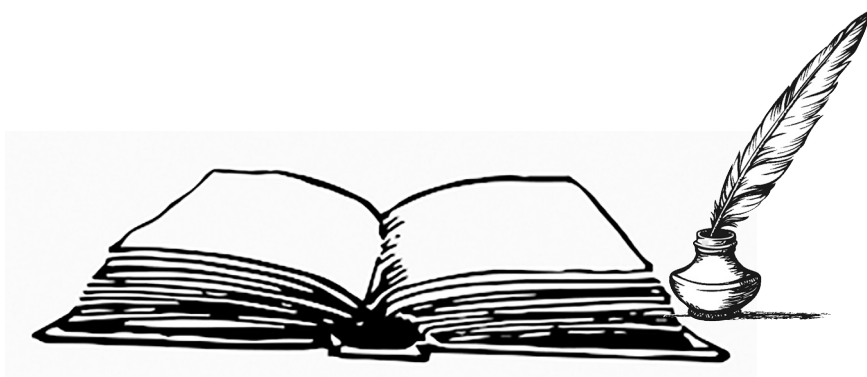
Sovet İttifaqının marioneti olan Səddamın, guya şairin məzarını təcili bərpa etdirməsi, sadəcə, səs-küyü yatırmaq və nümayəndə heyətimizi sakitləşdirmək üçün atdığı diplomatik addım idi. Vəsiyyətnamə-qəzəlinin son beytində mövlanə Füzuli böyük uzaqgörənliklə deyirdi:

***“Füzuli, keç səlamət kuçəsindən, səbr kuyindən,
Fərağət olmayan yerdə səfər yeydir iqamətdən.”***

– deyən Mövlanə Məhəmməd Füzuli 5 əsr əvvəl İraqın taleyini hiss etmişdi.

Füzuli ailəsinin Azərbaycandan köçməsi məsələsi keçən əsrin 50-ci illərində tarixi coğrafiyamızı bilməyənlər tərəfindən uydurulmuşdu. Onlar təsəvvür də etmirdilər ki, XVI yüzillikdə Azərbaycan indiki qədər kiçik deyildi, Füzuli elə öz el-obasında dünyaya gəlmişdi. Ona görə də, məzarın köçürülməsi məsələsi ağıllı həll yolu deyildi. Füzuli məzarının yeri ilə əlaqədar səs-küyün çıxdığı vaxt bu məsələ ilə bağlı dinşünasların yekdil rəyi bu idi ki, vəsiyyətinə görə, Mövlanə Füzulinin məzarı öz yerində qalmalıdır, biz də buna çalışmalıyıq, həm ziyalılar, həm də siyasətçilər”.

O.G.Gerasimov göstərdiyimiz kitabında yazırdı: “İraqda yaşamış Azərbaycan şairinin şərəfinə dostluğun, insanın fitrətindəki xeyrə cazibənin, gözəlliyin və kamilliyin rəmzi kimi Abidənin ucaldılacağını indidən görürəm.” Kaş ki, Gerasimovun gördüklərini İraqda da görəydilər...

Sabir ƏLİYEV

ƏGƏR YÜZ ÖMRÜM OLSA...

Füzuli dinim-imanımdır. O, mənə dünyanı görmək üçün GÖZ, eşitmək üçün QULAQ, duymaq üçün ÜRƏK, anlamaq üçün Beyin verib. Əgər yüz ömrüm olsa, yüzünü də uf demədən ona həsr edərdim.

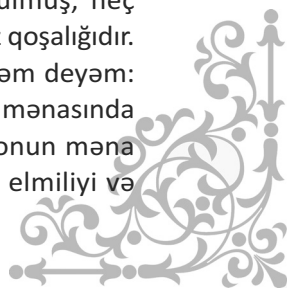
1960-cı ildən bəri – aspirant, elmi işçi, müəllim olduğum 30 il müddətində Füzuli mənim üçün bütün dünyada birinci şair olmuş və belə də qalacaqdır. Təsəvvür edə bilmirəm ki, planetimizdə ona bərabər şair peyda olsun. Füzuli sözün əsl mənasında da alim-şairdir. O, şeirin alimi, elmin isə şairidir. Füzulini duymamağın və bilməməyin bəlasıdır ki, bu gün şair adı ilə yüzləri, minləri at oynadır, meydan sulayır. Belələri səslə sözü qarışdırırlar: Füzuli səs çıxarmayıb, söz çıxarıb bazara, mənalı, musiqili, obrazlı söz!

Füzulidə nəyisə qurdalamaq – dəyişmək, artırmaq, azaltmaq, yaxud söz sırasını pozmaq əsla mümkün deyil. Füzulinin şeiri əslində, şeir həddini aşır, burada şeirin verməyə borclu olmadığı komponentlər də ehtiva olunur: elm, obraz, bədii fəndlərdən biri və ya bir neçəsi, çoxmənalılıq və s. Nəzərə alınsın ki, söhbət tək bircə beytlik mətn çərçivəsinə aiddir. Füzuli beytləri bir qayda olaraq iki qatdan – alt və üst qatlardan ibarətdir. Bir misal:

*Düşməzəm könlünə, yəni olubam öylə zəif,
Dərdi-əşqinlə ki, güzgüdə görünməz əsərim.*

Burada məşuqənin aşıqə laqeydliyindən başqa, orta əsrlərin optik anlayışı da əksini tapıb: olmayan şeylər güzgüdə əks olunmaz! Həm də Füzuli, məşuqə etinasızlığı ilə əks olunmağın qeyri-mümkünlüyünü üzvi bir şəkildə uzlaşdıraraq, birincini ikinciylə bağlayaraq vermişdir: mən sənin könlünə düşmürəm (məni yada salmırsan da demək olardı. Lakin bu halda güzgü və onun inikas xüsusiyyəti, bunlarla birlikdə beynin elmi qatı kənarında qalardı), eşqinin dərdi ilə elə zəifləmişəm (heç çevrilməmişəm ki, sənin güzgü kimi saf ürəyinə düşmürəm), güzgüdə əks olunuram, deməli, könlünə – güzgüyə) düşməməkdə günahkar özüməm, lakin bu günahın da səbəbkarı sənsən, axı, mən məhz sənin dərdinlə üzülmüş, heç olmuşam! Bax, Füzuli şeirinin möcüzələrindən biri də belə elm – obraz qoşalığıdır.

Deyiblər ki, hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi. Amma mən istəyirəm deyəm: hər şeyin təzəsi, şeirin köhnəsi. Haqlı olaraq seçmə – müəzzəm sənət mənasında klassika dediyimiz köhnə şeir hər mənada kamillik nümunəsidir – onun məna yükü də, obrazlar aləmi də, fəndlər cəbbəxanası da, dəqiq dili də, elmiliyi və

müdərrisliyi də... Müasir şeirdə bu dediyim komponentlərin toplu halda göründüyü sənət nümunələri ya son dərəcə azdır, ya da heç yoxdur.

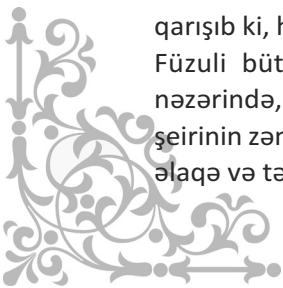
Mən müsahibələrimin birində demişəm: bu saat Azərbaycan şeirində irəliyə doğru adı Füzuli olmayan bir Füzuli addımlayır, yəni Füzuli şeirində elə bir məziyyət yoxdur ki, indiki şeirimizdə bu və ya başqa pillədə gözə dəyməsin, lakin bu məziyyətlər konkret bir şairdə təcəssüm etməyib, ayrı-ayrı şairlərə «paylanmış» haldadır. Başqa sözlə, bir şairin mövzuları poetikdir, bir başqasının şəkli gözəldir, üçüncüsünün dili bədiidir, dördüncüsünün elmiliyi nəzərə çarpır, bütün ədəbi-bədii komponentlərin mücəssəməsi olan klassika, məsələn, Füzuli sənəti, bu mənada müəllim rolunu indi də saxlayır.

Füzuli bizim türk milli-mənəvi mədəniyyətimizin xüsusi və daha sürəkli mərhələsidir. Lakin Füzuli eyni zamanda, bir neçə sahənin şəriksiz banisidir: elmi şeir mədəniyyəti, yeni ədəbi dil, bədii nəsr, müəyyənlanmış türkcülük ideyası və s. onun adıyla bağlıdır. Lakin bu sahələri mənasına görə fərqləndirsək, şair kimi Füzuli əvəzsizdir, bəlkə də milli və ümumi şeir sənətində son hüduddur. Engels milli ədəbiyyatlarını üstün tutan lovğa alman şovinistlərinin altruizmi ilə cavab verərək deyirdi ki, təkə Şekspirin «İki veronalı» pyesində nökr Spidin öz vəfali iti Krabla səhnəyə gəlişi epizodu bütün alman ədəbiyyatından üstündür. Mən bu tündlükdə, amma doğruçu bir müqayisə aparmaq istəyirəm: Füzulinin bir beytindən Füzulini bəyənəməyən indiki şairlərin yüzü, mini çıxar.

Doğrudur, Azərbaycan şeiri Füzulidən sonrakı beş əsr müddətində də irəliləyib, möcüzələr yaradıb, lakin bu beş əsrdə məhz Füzulinin sığılı ilə böyüyüb, Füzulisiz olduğu qədər də füzuliyənə olub. Füzulidən sonrakı əsrlərdə Azərbaycan şeiri Saib, Vaqif, Seyid Əzim, Natəvan, Sabir, Vahid, Cavid kimi dünyəvi şairlərlə təmsil olunub ki, bunların heç biri digərinə bənzəmir. Amma bu beş əsr şeirdə şairlər yenə Füzuli nəfəsinə sığınmış, Cabbarlı demişkən, ondan qopa bilməmiş, onu təqib etmişlər.

Klassik şeir (əlbəttə, hamısı yox, yaşayıb gələn nümunələr, o cümlədən Füzuli şeiri) həm mənaca, həm də şəkildə yetkin-bitkin söz abidəleridir, dili, ruhu, forması, fəlsəfi mövqeyi bu şeiri indimizə gətirə bilib. Məsələn, mən Bəxtiyar Vahabzadəni oxuyanda onun təfəkkür tərzində babaları görürəm, Məmməd Arazda siyasi ötkəmliklə həzin vətəndaş duyğularının sintezini xoşlayıram, Musa Yaqubu təbiət dili bilən həkim şair kimi sevirəm, Fikrət Qocanı sözü və özünə hörmət eləyən, ömründə şeir xətrinə şeir yazmayan ağıllı sərraf şair kimi tanıyıram, Əli Kərimi isə sözü dirildən, ehya edən şair kimi qiymətləndirirəm.

İstərdim ki, Füzuli və muğam probleminə də toxunum. Tar... muğam... qəzəl... əruz... bir də Füzuli. Bunlar sanki bir gövdənin budaqlarıdır. Ərzsüz qəzəl, qəzəlsiz muğam, muğamsız tar, bunlarsız da Füzuli təsəvvür eləmək çətinidir. Sözsüz ki, Füzulidən əvvəl də bizdə muğam olub, qəzəl olub. Lakin Füzuli sənətinin təlatümü ilə bu iki ecaz qaynağı – səs və söz möcüzəsi elə qaynayıb-qarıyıb ki, hansının əsas, hansının peyk olduğunu müəyyənləşdirmək asan deyil. Füzuli bütün əsərlərində həm də musiqi aşiqi kimi oxuyub inləyir. Onun nəzərində, şeir musiqiyə çevrilmiş və musiqi dili ilə danışan hikmətlərdir. Füzuli şeirinin zəngin musiqisi onun təkə vəzn əlvanlığı ilə təzahür etmir, həm də əməli əlaqə və təmasları ilə üzə çıxır. Yeri gəlmişkən, bir faktı da deyim: şair, üç dildəki

şeyrlərində əruzun 33 ölçüsünü işləyib ki, bu da onun «söz musiqisinin» zənginliyini göstərir.

Mütrib, müğənni, sürud, qopuz, saz, tar, ud, dəf, qanun, tənbur və s. musiqi terminlərinə Füzuli yaradıcılığında tez-tez rast gəlirik. Bir beytində Füzuli, musiqinin insan əhvalına dəyişdirici təsirini belə göstərir: ey mütrib, nəğmələrinə Füzuli xəstəni ağılatma, ahı ilə dünyanın altını üstünə çevirər!

***Səhər bülbüllər əfğanı deyil bihudə gülşəndə,
Füzuli naleyi-dilsuzuna ahəng tutmuşlar.***

Hətta nəğməkar bülbüllər də şairin vagirləri, zuyçularıdır...

Rus şairi M.İsakovski şeirlə musiqini bir yerdə quşa bənzədir – söz mətni gövdə, musiqi isə qanad rolunu oynayır. Bu mənada Füzuli qəzəlləri muğamlarımızın sanballı gövdəsi olub, onların polad qanadlarında əsrlərdir ki, dünya üzərində uçmaqdadırlar.

XX əsrdə Füzuli qəzəli Azərbaycan musiqisinin əvəzsiz güvənc yerinə çevrilmişdir. Böyükü-küçüklü bütün muğamatçılar Füzulidən yarışıblar. Bu işdə dahi Üzeyirin «Leyli və Məcnun» operasının ənənələri mühüm rol oynayıb. Rast, Segah, Çahargah, Bayatı-Şiraz, Zəbul, Humayun və b. muğamlar Füzuli qəzəllərinin daha çox oxunduğu muğamlardır. Humayuna Rübabə Muradovanın, Zəbul-Segaha Yaqub Məmmədovun, Rasta ustad Xan Şuşinskiyin, Bayatı-Şiraza Alim Qasımovun, Çahargaha Qədir Rüstəmovun seçdiyi qəzəllər necə də yerindədir. Məlumdur ki, istər saz havalarına, istərsə xalq mahnılarına, istərsə də muğamlara hər söz oxunmaz. Məsələn, ustadnamə, nəsihətnamə, həcv, satira adətən, muğama daxil ola bilmir. Halbuki, bəzi müğənnilərimiz bunun fərqi nə varmırlar. Füzulinin bir çox oxunmamalı – hikmətamiz, elmi, müəmmalı qəzəllərini oxuyurlar ki, bu da musiqinin lirik təbiəti ilə bir araya sığmır. Şeyrin vəznini sındırmaq, sözlərini dəyişmək, kəlmələri təhrif etmək də namünasib şeir seçməkdən az zərər vurmur.

Mən mərhum Hacıbaba Hüseynovun ifasını çox bəyəniyəm. Gərək kor olasan ki, kar olasan ki, o, qəzəl oxuyanda səlisliyə, şeir mədəniyyətinə, sözlərin mənasına vara-vara oxucuya çatdırmaq istəyini görməyəsən. Ondan sonra misilsiz xanəndə Alim Qasımovdan razıyam. O, oxuduğu muğamlarda Füzuli fəryadını bütün çalarları ilə dinləyiciyə çatdırır. Bu sırada Yaqub Məmmədovun, Cənəli Əkbərovun, Şamaxıda yaşayan Ağakərim Nəfizin adlarını çəkmək olar.

Mən sonda füzulışünaslığın indiki vəziyyətindən söz açmaq istəyirəm. Füzuli sənətində hələlik araşdırılmamış, açılmamış, şərhli mürəkkəb qalan problemlər çoxdur. Məsələn, Füzuli dilinin izahlı lüğəti və hətta quruca lüğəti də tərtib olunmayıb. Amma yazılanların da qiymətini aşağı salmaq olmaz. Füzuli haqqında yazanlardan və yazılanlardan danışanda türklərin adını birinci çəkmək lazımdır. H.Mazıoğlunun, Ə.N.Tərlanın kitabları xoşuma gəlir. Azərbaycanda Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı”, M.Quluzadənin «Füzulinin lirikası», Əli Fəhminin məqalələri, Əkrəm Cəfərin əruzdan yazdığı əsərdə Füzuli ilə bağlı hissələr və bir də Samət Əlizadənin «Praktikum»u öyrədicidir.

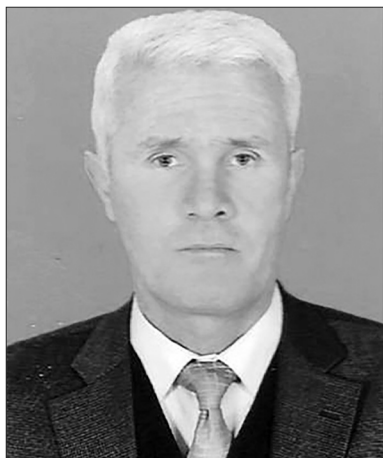
Sözümü Füzulinin bir beyti ilə tamamlamaq istəyirəm:

***Ey Füzuli, səhldir hər ğəm ki, ğəmkari ola,
Ğəm bulur kim, məndə min ğəm var, bir ğəmzar yox...***

Zəkulla BAYRAMLI

Fizulinin doğum, ölüm tarixləri və şəxsiyyəti haqqında

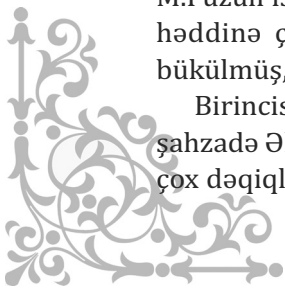

Orta çağlardan üzü bəri bütün anadilli ədəbiyyatımızın ən yüksək zirvəsi, doğma dilimizi ilk dəfə ərəb və fars dilləriylə yanaşı dura biləcək poeziya dili səviyyəsinə qaldıran, şübhəsiz, Füzuli şeiriyyətidir. Türk dilinin fonetik-leksik qanunlarına və ruhuna yad olan əruz vəznə ilə “barışmasında”, daha doğrusu, türk dilinin əruz vəzninə uyğunlaşdırılmasında da Füzuli bütün bacarıq və istedadını sərf etmiş, əsl ustalıq göstərmişdir. İslam dini və mədəniyyətinin yayılmasında türk hökmdar və sultanlarının qılınc gücünə gördükləri işi Füzuli öz qələmiylə görmüş, “pəhləvan” qüdrətli sözləriylə dünyanı tutmağa nail olmuşdur.

Məhəmməd Füzulinin doğum tarixi 1494-cü il qəbul edilsə də, onun təxminən 1480-85-ci illər arasında Kərbəla şəhərində anadan olduğu daha çox ağlabatandır. Şairin öz həyatı haqqında yeri gəldikcə verdiyi cüzi məlumatları, eləcə də əsərlərində adları keçən bir çox tarixi hadisə və şəxsiyyətləri diqqətlə araşdıran bir çox füzulişünas alimlər də bu fikirdədir: məsələn, tanınmış türk tədqiqatçılarından Abdülqadir Karahan, Hasibə Mazioğlu, italyan şərqşünası Alessio Bombaçi, Azərbaycan alimi Ə.Səidzadə, V.Feyzullazadə və b. göstərmək olar. Doğulduğu yer, özünün birmənalı olaraq dediyi kimi, ərəb İraqı, müsəlman dünyasının mühüm mədəniyyət mərkəzi – Bağdad yaxınlığında yerləşən Kərbəla şəhəridir. Məsələn, farsca divanının dibaçəsində (giriş hissəsində) “doğulduğum və yaşadığım yer İraqi-ərəbdir”, – deyən şair daha sonra Kərbəla torpağında doğulub boya-başa çatmasıyla fəxr etdiyini qeyd edir.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığında Füzulinin doğum tarixi kimi götürülmüş təsadüfi bir rəqəm, təəssüf ki, sonralar kitabdan-kitaba keçmiş və necə deyərlər, qəbul edilmiş ədəbi fakt kimi daşlaşmışdır. Qəribədir ki, Nizami, Həsənoğlu, Nəsimi və b. kimi bir çox klassik şairlərimiz də Sovetlər dönmində əsil səbəbi bəlli olmayan “gəncləşdirmə” əməliyyatına məruz qalmışlar. M.Füzuli isə daha çox “gəncləşdirilmiş”, “peyğəmbər yaşı” deyilən 62-63 yaş həddinə çatdırılmış, hətta bir çox şəkillərdə gördüyümüz ağsaqqal, beli bükülmüş, müsinni və müdrək qoca səviyyəsindən çox aşağı düşürülmüşdür.

Birincisi, dahi şairimizin anadilli ilk böyük məsnəvisi “Bəngü Badə”nin və şahzadə Əlvənd bəyə ithaf etdiyi farsca bir qəsidəsinin yazılış tarixlərinin az-çox dəqiqləşdirilməsi Füzulinin doğum tarixinin xeyli irəli çəkilməsini tələb

edir. Çünki köhnə doğum tarixiylə götürsək, “Bəngü Badə” kimi mükəmməl bir poemanı Füzulinin 17-18 yaşlarında yazıb bitirməsiylə razılaşmalıyıq. Halbuki, bütün yaradıcılığı ilə yaxından tanış olanlar bilir ki, Füzuli gəncliyindən “aləmin boyunbağısı olan şeir düzümü ipinin elm cəvahirindən” məhrum olmasıyla razılaşmamış, azı 18-20 yaşlarına qədər mədrəsədə ciddi surətdə “əqli” və “nəqli”, “hikəmi” və “həndəsi” elmləri öyrənməklə məşğul olmuşdur. “Elmsiz şeiri əsası yox divar” sayan şair vacib elmləri öyrəndiyi müddətdə ilhamın köhlən atının cilovunu çəkmiş, nəinki iri həcmli məsnəvi, hətta incə məzmunlu qəzəl və qəsidə yazmaqdan özünü saxlamışdır. Belə olan halda “Bəngü Badə”nin təxminən 1512-ci ildə, Ağqoyunlu şahzadəsi Əlvənd Mirzəyə yazılmış qəsidəni, tanınmış türk füzulışünası A.Karahanın da göstərdiyi kimi, təqribən 1500-cü ilə aid etsək, onda Füzulinin 1480-85-ci illərdə doğulduğunu qəbul etməliyik.

Cəmiyyətdə tanınan, müəyyən nüfuz və mövqe sahibi olan Füzulinin bütün şiə müsəlmanların müqəddəs ziyarətgahı sayılan Həzrət Əli türbəsində uzun müddət xidmət etdiyi bəllidir. Fars dilində yazdığı bir qitə və bir qəsidədə bu barədə açıq danışır. Həmin şeirlərdən şairin “Ətəbatı-aliyədə” uzun müddət, özü də qoca yaşlarındakə işlədiyini öyrənirik. Nəcəf türbəsini ziyarətə gəlmiş Hindistan hakimi Nizamülmülkə təqdim etdiyi qəsidəsində isə həyatının böyük bir hissəsini burada xidmətdə keçirdiyini, bu işdə qədd-qamətinin əyildiyini bildirir:

*Ey sərvar, müddətdir ki, övliya şahının məddahıyam,
Mənaqibdə əlli il söz sərfe etmişəm.*

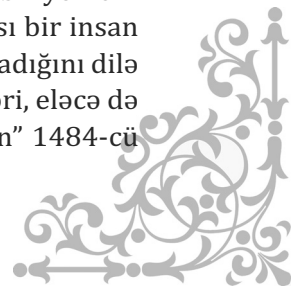
*Tağ kimi bu ulu dərgahda mənim sabitliyimə bir şahid yoxsa da,
“Dal” hərfi kimi ikiqat olmuş qəddim bəsdir.*

Nəcəf türbəsində “əlli il” qulluq edən, hətta belinin “dal hərfi” kimi ikiqat olduğunu deyən şairin, bəzi tədqiqatçılar tərəfindən süni olaraq, “gəncləşdirilməsinin” əksinə olaraq, uzun ömür sürdüyü, çox qoca yaşlarında dünyasını dəyişdiyi məlum olur. Bunu şairin türk divanından gətirdiyimiz aşağıdakı beytlər də təsdiqləyir:

*Könül, yetdi əcəl, zövqi-rüxi-dildar yetməzmi?
Ağardı muyi-sər, sevdəyi-zülfi-yar yetməzmi?
Yetirdi başını gərdun ayağə bari-möhnətdən,
Xəyali-həlqeyi-geysuyi-ənbərbar yetməzmi?*

*Ey Füzuli, qədimiz qıldı fəlak xəmə, yəni
Vəqtdir çıxmağa dünya qapısından, əyilin.*

Bu misralardan, həqiqətən, şairin saç-saqqalının ağardığı, belinin büküldüyü, bədəninin zəifləyib taqətdən düşdüyü, dünyadan bezdiyi – yorulduğu açıq-aydın görünür. Orta əslər Bağdad civarında təbii yemək-icməklə qidalanmış, düzgün-halal həyat şərtləriylə yaşayan hansı bir insan 62-63 yaşında dünyadan doydugunu, heç bir arzu-istəyinin qalmadığını dilə gətirər, hətta özünə ölüm arzulayar?! Fikrimizcə, bütün deyilənləri, eləcə də yaradıcılıq təcrübəsi və psixologiyasını nəzərə alıb “qəlb şairinin” 1484-cü ildə dünyaya gəldiyini qəbul etmək ən optimal variant olardı.

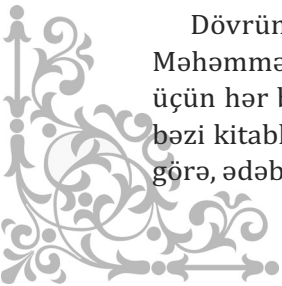
Füzulinin kimliyi və ədəbi şəxsiyyətinə münasibətdə Sovetlər zamanı yol verilmiş nöqsanlardan biri də onun guya çox kasıb bir ailədə doğulub boya-başa çatması və sonralar özünün də maddi sıxıntılar içərisində çabalaması fərziyyəsidir. Təkcə Gənc Məhəmmədin uşaqlıq dövrü və gəncliyində mükəmməl təhsil alması faktı bu fərziyyəni kökündən alt-üst edir. Yəni atasının maddi imkanının yetərincə, daha doğrusu, oğluna mükəmməl təhsil vermək səviyyəsində olduğu danılmazdır. Təsadüf deyil ki, tarixən şairin atasının müfti olduğunu deyənlər də olmuşdur. Sonralar yenilikçi və orijinal şair kimi tanınmış Füzulinin özünün maddi durumu da yerində olmuş, çox vaxtını mütaliiyə və yazıb-yaratmağa sərf eləyə bilmişdir. Obrazlı desək, o, yoxsulların və fağır-füqəranın vəziyyətini anlayıb-duyacaq dərəcədə kasıb, bütün ömrünü şeirə-sənətə həsr edəcək səviyyədə zəngin olmuşdur. Özünün də dəfələrlə dediyi kimi, 40-50 il ətəbatı-alıyədə qulluq göstərmiş, daimi olaraq müəyyən məvacib almış, bir çox dövlət məmurları və valilərdən bəzi iltifatlar görmüş, çox qoca yaşlarında isə, bəlli olduğu kimi, 9 ağca təqaüdə layiq görülmüşdür. Demək istəyirik ki, o, ən azından orta təbəqəyə məxsus şəhər adamı səviyyəsində yaşamış, bizə məlum olan yeganə oğlu şair Fəzliyə də yüksək təhsil vermək imkanında olmuşdur.

Bir çox orta əsr təzkirəçilərinin “Füzuli Bağdadi” kimi təqdim etdikləri dahi şairin uşaqlıq və gənclik illəri Kərbəla, Nəcəf, Hillə və Bağdad kimi şəhərlərdə keçmiş, təhsilini də bu şəhərlərdə tamamlamışdır. Nəcəfdə Hz. Əli türbəsində uzun müddət qulluq göstərən şair qoca yaşlarında doğulduğu Kərbəlaya qayıtmış, dünyasını dəyişmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Bəzi qaynaqlara görə, o da Dədə Qorqud kimi Oğuz türklərinin Bayat boyuna mənsubdur. Ağqoyunlu türkmənlərindən olduğunu deyənlər də vardır. Atasını Süleyman kişi mənşəcə Azərbaycandan olub, sonralar öz elatıyla İraqa köçüb Bağdad civarında yerləşən Azərbaycan türklərindən biridir. Hətta Füzulinin uşaq yaşlarında öz ailəsiylə oraya köç etdiyini ehtimal edənlər də olmuşdur. Təsadüf deyil ki, böyük şair əsərlərində yeri gəldikcə özünü “qərib” adlandırmış, ömrü boyu vətən həsrəti, doğma yurd nisgilindən şikayətlənmişdir. Özəlliklə, lirik qəzəllərində tez-tez rast gəlinən “qəriblik”, “vətən həsrəti”, “qürbət” motivlərini indi çox dəbdə olan sufi-mistik baxışlarla izah etmək mümkün deyildir:

***Əsiri-ğürbətiz, bir səndən özgə aşınamız yox,
Ayağın kəsmə başınçün bizim möhnətsəralərdən.
Səba, kuyində dildarın nədir üftadələr halı?
Bizim yerdən gəlirsən, bir xəbər ver aşinalərdən.***

***Nola ağılarsa Füzuli rövzeyi-kuyin anıb,
Lacərəm, giryən olur qılğac vətən yadın ğərib.***

Dövrünün ziyalı və mədəni adamlarından olan Süleyman kişi oğlu Məhəmmədə yaxşı təhsil vermək üçün əlindən gələni etmiş, onun oxuması üçün hər bir şəraiti yaratmışdır. Şairin atasının Hillədə müfti olması fikri, bəzi kitablarda yer alsada, tarixi faktlarla sübut olunmur. Bəzi rəvayətlərə görə, ədəbiyyat müəllimi dövrünün tanınmış şairi Həbib, ərəb dili müəllimi

isə Xacə Rəhmətullah əfəndi olmuşdur. Deyilənə görə, gənc Füzuli müəllimi Xacə Rəhmətullahın qızına dəlicəsinə vurulmuş, ancaq ilk məhəbbəti uğursuzluqla sonuclanmışdır. Çox güman ki, gəncliyində ilk sarsıdıcı mənəvi zərbə alan Füzulinin gələcəkdə ürəkləri sızladan lirik-aşıqanə qəzəllər yazmasında bu əzablı sevgi böhranı da öz rolunu oynamışdır. Hətta ölməz məhəbbət dastanı – “Leyli və Məcnun”da şairin özünün iztirab dolu qarşılıqsız məhəbbət macərəsini təsvir etdiyini deyənlər də vardır.

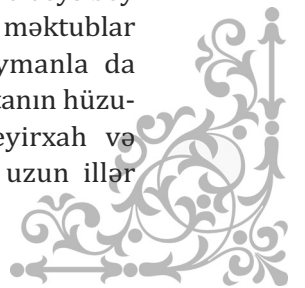
Gənc yaşlarında keçirdiyi faciəvi sevgi böhranından özünə gələn Füzuli sonralar əsl müsəlman kişisi kimi ailə həyatı qurmuş, ev-əşik sahibi olmuşdur. Fars dilində qələmə aldığı bir qəzəldə özünün toy gecəsini təsvir etdiyi ehtimal olunur:

***Vəslin mənə novruz gecəsi oldu müyəssər,
Sanki o gecəm gündüz ilə oldu bərabər.***

Ümumiyyətlə, şair ailəni cəmiyyətin əsas dayaqlarından saymış, İslamda ailə məsələləri və prinsiplərinə böyük hörmətlə yanaşmışdır. Bunu “Rind və Zahid” əsərində ata Zahidin oğlu Rində verdiyi məsləhətlərdən də aydın görmək olur. Şairin bu evlilikdən doğulan yeganə oğlu Fəzli dövrünün görkəmli ziyalılarından olmuş, hətta şair kimi tanınmış, daha çox müəmma və “maddeyi-tarix”lər yazmışdır. Tarixi qaynaqların verdiyi bəzi məlumatlara görə, Fəzli sünni-şiə ziddiyyətlərini qızıışdıran və şəhərdə qanlı qarşıdurmalar yaradan missionerlərin təsiri altına düşmüş, sünniləri şiələrə qarşı qaldıran təhrikedici şeirlər yazmağa başlamışdır. Qoca şair bundan bərk incimiş, əzab çəkmiş, oğlunu bu yoldan döndərmək üçün çox çalışmış, fəqət istəyinə nail ola bilməmişdir. Sonda tək oğlu ilə ayrılıb, ayrı yaşamaqdan başqa çıxış yolu görməmişdir. Fikrimizcə, elə bu məqsədlə də “Fəzliyə nəsihət” qəsidəsini yazmış, oğlu şair Fəzlinin yersiz söz və əməllərinə məsuliyyət daşmadığını bütün müasirləri və oxucularına sanki elan edərək, bir az yüngülləşmiş, mənəvi baxımdan sakitlik tapmışdır.

Füzuli çox çətin və ziddiyyətli bir dövrdə yazıb-yaratmışdır. O, üç fərqli hökmdarın hakimiyyəti altında yaşamış, hakimiyyət dəyişikliklərinin sadə xalqın həyatında heç bir yaxşılaşma yaratmadığını, əksinə, insanların güzəranını daha da pisləşdirdiyini gözləriylə görmüş, əsərlərində, yeri gəldikcə, bu məsələlərə əsl demokratik mövqedən öz münasibətini bildirmişdir. Şairin uşaqlıq çağı Ağqoyunluların hakimiyyəti dövründə keçmiş, bir şair və ziyalı kimi məşhurlaşması Səfəvilərin hökmranlıq illərinə düşmüş, yetkin və qoca yaşlarında Osmanlı imperiyasının təbəəsi olmuşdur.

İlk iri həcmli əsəri – “Bəng və Badə” (“Tiryək və Şərab”) poemasını Səfəvi hökmdarı şah İsmayıl Xətəiyə həsr etmişdir. Bəzi Səfəvi hakim və əmirlərinə qəsidələr də yazmışdır. 1534-cü ildə Bağdadı alan Osmanlı imperatoru Sultan Süleyman Qanununin özünə, Ayas paşa, Cəfər bəy, Mustafa Çələbi və Veys bəy kimi Osmanlı valilərinə və dövlət məmurlarına daha çox qəsidə və məktublar yazmışdır. Bəzi mənbələrə görə, Bağdada gələn Sultan Süleymanla da görüşmüş, onun gəlişi münasibətilə yazdığı qəsidəsini şəxsən sultanın hüzurunda oxumuşdur. Saraydakı Nişançı Mustafa paşa kimi xeyirxah və sənətsevər adamların məsləhəti ilə Sultan Süleyman Qanuni uzun illər

nöqsansız xidmətləri və qocalığını nəzərə alıb şairə doqquz ağça təqaüd verilməsi haqqında barat-fərman imzalamışdır. Ancaq şair bu baratın faydasını görməmiş, yalançı, acgöz və rüşvətxor məmurların “sayəsində” bu təqaüdü ala bilməmişdir. Bir neçə dəfə Övqaf idarəsinə gedib-gələn Füzuli dövlət qulluqçularının saxtakarlıq və ikiüzlülüyündən dəhşətə gəlmiş, içindən vulkan kimi püskürən acı istehza və kinayəli tənqidini həmin Nişançı paşaya yazdığı məktubunda bütün təbiiliyi və dolğunluğu ilə qələmə almışdır. Hətta həmin məktubdan sonra, Nişançı Mustafa Paşanın işə qarışmasıyla qoca şairin həmin 9 ağça təqaüdü almağa nail olduğunu deyənlər də vardır. S.Rəfiqin təsbit etdiyinə görə, o dövrdə ən az maaş 30-40 ağça olmuşdur. XX yüzilin başlarında S.Nazifin hesablamasına görə, təxminən 150 il öncəki Osmanlı pul vahidiylə 15 kuruş olan 9 ağçaya layiq bilinməyən Füzuli acgöz, yalançı və müftəxor dövlət məmurlarının alınına əbədi lənət damğası basmışdır.

Təzkiyəçilərin verdiyi məlumatlardan və özünün türkcə divanına yazdığı dibaçədən belə məlum olur ki, şair doğulub boya-başa çatdığı ərəb İraqından kənara çıxmamış, heç bir xarici ölkəyə səyahət etməmişdir. Ancaq, başqa qəzəl və qəsidələrində Təbriz, İstanbul şəhərlərinin, Hindistan ölkəsinin adlarını arabir çəkir, oralara səyahət etmək arzusunda olduğunu bildirir. Məsələn:

***Füzuli, eyladi ahəngi-eyşxaneyi-Rum
Əsiri-möhnəti-Bağdad gördüyün könlüm.***

***Bağdadra nəxast, Fozuli, məgər delət,
Ke, ahəngə-eyşxaneye-Təbriz kərde?
(Füzuli, ürəyin Bağdadı bəyəm istəmirmi,
ki, Təbriz eyşxanəsi ahənginə düşdü?)***

***Füzuli, istər isən izdiyadi-rütbeyi-fəzl,
Diyari-Rum gözət, tərki-xaki-Bağdad et.***

Hətta bəzi misraları Füzulinin Təbriz və İstanbul şəhərlərində olması təəssüratı yaradır. Yeri gəlmişkən, bəzi alimlər şairin əsərlərindən gətirdiyi oxşar misallarla bunu sübut etmək istəsələr də, həmin məsələ tarixi faktlarla öz təsdiqini tapmamış qalır.

M.Füzulinin doğum tarixindən fərqli olaraq, vəfat tarixi dəqiqdir. Şairin hicri tarixlə 963-cü ildə Bağdadda geniş yayılan “böyük taun” (vəba) epidemiyası zamanı vəfat etməsi təzkiyəçilərdə “keçdi Füzuli” maddeyi-tarixiylə qeyd olunmuşdur. Bunu şairin dostu və müasiri, dövrünün tanınmış şairi və ziyalısı Əhdi Bağdadidən başlayaraq bir çox təzkiyəçilər öz əsərlərində göstərmişlər. Bu isə miladi tarixlə məhz 1556-cı ilə düşür. Bir çox füzulişünas alimlərin fikrincə, şair qoca yaşlarında tutduğu dini vəzifədən uzaqlaşdırılmış, doğulub boya-başa çatdığı Kərbəla şəhərinə qayıtmış, ömrünün son illərini də orada yaşamışdır. Başqa bir fikrə görə, Füzulinin ölümündən sonra cənazəsi, öz vəsiyyətinə əsasən, doğma şəhəri, eləcə də bütün şiə müsəlmanların müqəddəs ziyarətگاهی olan Kərbəlaya gətirilmiş və orada İmam Hüseyn məqbərəsinin yaxınlığında dəfn olunmuşdur.

Məhəmməd Füzuli

MÜRƏBBƏ

*Pərişan halin oldum, sormadın hali-pərişanım,
Qəmindən dərdə düşdüm, qılmadın tədbiri-dərmanım,
Nə dersən, ruzigarım böyləmi keçsin, gözəl xanım!
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!*

*Əsiri-dami-eşqin olalı, səndən vəfa görmən,
Səni hər qanda görsəm, əhli-dərdə aşına görmən,
Vəfavü aşinalıq tərkinə səndən rəva görmən,
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım.*

*Dəyər hərdəm vəfasız çərx yayından mənə bir ox,
Kimə şərh eyləyim kim, möhnətü ənduhü dərdim çox,
Sənə qaldı mürüvvət, səndən özgə hiç kimsəm yox,
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!*

*Gözümdən dəmbədəm bağrım əzib yaşım kimi getmə!
Səni tərək etməzəm çün mən, məni sən dəxi tərək etmə!
İkən həm zalım olma, mən kimi məzlumu incitmə!
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!*

*Qatı könlün nədən bu zülm ilə bidadə rağibdir,
Gözəllər nisbəti olmaz cəfa, səndən nə vacibdir.
Sənin tək nazəninə, nazənin işlər münasibdir,
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!*

*Nəzər qılmazsan əhli-dərd gözdən axıdan seylə,
Yamanlıqdır işin üşşaq ilə, yaxşımıdır böylə?
Gəl, allahı sevirsən aşiqə cövr etmə, lütf eylə,
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!*

*Füzuli şiveyi-ehsanın istər, bir gədayindir,
Dirildikə sənin kuyin yolunda xaki-payindir,
Gərək öldür, gərək qoy, hökm – hökmün, rəy – rəyindir,
Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım!*

Firidun bəy KÖÇƏRLİ

Molla Məhəmməd Bağdadi – Füzuli təxəllüs türk şairlərinin babası hesab olunur. Əgərçi ondan müqəddəm türklərdən də bəzi mötəbər şairlər olubdur, vəli onun kimi müqtədir və cəmi lisana malik və və camei-fünuni-nəzm və nəsr olmayıbdır. Və həqiqətdə demək olur ki, türk dilinə rəvnəq verən və onu xarü xaşakdan təmizləyib bir göycək və səfali çəmənə bənzədən Füzuli olubdur. Və bununla biz türklərin üstə ümumən və Azərbaycan türklərinin boy-nuna (xüsusən) böyük bir minnət qoyubdur. Türk dilinin üstündə sərfi-himmət və qeyrət göstərdiyini şair özü bir məqamda bəyan etmişdir:

***Ol səbəbdən farsî ləfz ilə çoxdur nəzm kim
Nəzmi-nazik türk ləfz ilə ikən düşvar olur.
Ləhceyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib eyləsə,
Əksəri-əlfazı namərbut, nahəmvar olur.
Məndə tovfıq olsa, bu düşvarı asan eylərəm,
Novbahar olğac tikandan bərgi-gül izhar olur.***

Burada bunu dəxi əlavə etmək lazımdır ki, Füzuli özündən müqəddəm və ya öz dövründə olan ali və rəqiq bir şair bulub da, onun əsərlərinə təqlidən bir şey vücuda gətirməmişdir. Nəsr və nəzmdə bir şəxs onun ustadı olmayıbdır.

Füzulinin asari-qələmiyyəsinin hələ daha da çox zamanlar həyat üzrə davam edib, tərü təzə qalmağına iki ümdə səbəb vardır. Onlardan birisi budur ki, haman əsərlərin təmamişi pak, həqiqi və təbii hissiyyatdan nəşət etmiş əsərlərdir ki, eşqi-həqiqidən bəhs edir. Füzulinin özü həqiqi aşiq olduğu üçün kəlamı dəxi başdan-ayağa aşiqanədir.

***Qəd ənərəl-eşqə lil-üşşaqi minhacül-hüda,
Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida.
Eşqdir ol nəşeyi-kamil kim, ondandır müdam,
Meydə təşviri-hərarət, neydə təsiri səda.
Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-eşqdir –
Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gəda.***

Füzulinin əşar və kəlamınının bəqasına ikinci səbəb onların elm və təcrübə üzü ilə təbi-səlimdən doğub vüqqa gəlmələridir. Avropa hükəma və fəlasifəsindən məşhur Şopenhauer «Məhəbbət nədən ibarətdir» sərlovhəsilə yazdığı bir əsərində bəst verdiyi şərh və bəyənətin çoxunu Füzulinin abdar şeirlərində tapırıq. O fikirlər ki, alman filosofu əlli sənə bundan irəli bəyan etmişdir, onları Molla Məhəmməd Bağdadi üç-dörd sənə bundan müqəddəm xeyli ədibanə və mərəğub surətdə rişteyi-nəzmə çəkmişdir.

İmamverdi HƏMİDOV

Füzuli yaradıcılığı ərəb alimi Hüseyn Mücib əl-Misrinin tədqiqatında

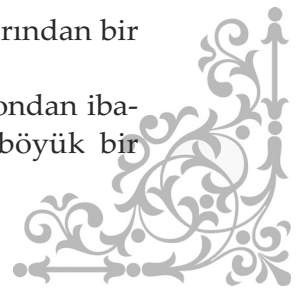
Böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli soykökünün bağlı olduğu Azərbaycan-türk ədəbiyyatını təmsil etdiyi kimi yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi ərəb-islam mühitindən, müştərək müsəlman mədəniyyətindən bəhrələnmişdir. Bu əsasdan şairin Azərbaycan türkcəsi, ərəb və fars dillərində yazdığı əsərlər çox geniş yayılmış və onun sənətinin özəlliklərini öyrənməyə maraq tədqiqatçıları həmişə cəlb etmişdir.

Füzuli haqqında ərəb ölkələrində aparılmış araşdırmalara və ayrı-ayrı məqalələrə Misirdə, İraqda və Livanda daha çox rast gəlinir. Bu baxımdan Misirdə “Qədim türk şeirinin əmiri Füzuli əl-Bağdadi” əsərinin müəllifi Hüseyn Mücib əl-Misrinin, “Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri”nin müəllifi Əhməd Mürsi əs-Safsafinin, “Şair Füzuli əl-Bağdadi” əsərinin müəllifi Hüseyn Əli Məhfuzun, “İraqda ərəb ədəbiyyatı tarixi” əsərinin müəllifi Abbas əl-Azəvinin, habelə İraq türkmən tədqiqatçıları Əta Tərzibaşının, Əbdüllətif Bəndəroğlunun, Əbdüləziz Bayatlının və başqalarının Füzulini öyrənmək sahəsindəki fəaliyyətləri təqdir edilməlidir.

Doktor Hüseyn Mucib əl-Misri uzun müddət Qahirənin Eyn Şəms universitetində Şərq dilləri və ədəbiyyatı müəllimi işləmişdir. O, fars və türk dillərini, bu dillərdə yaradılmış ədəbiyyatı yaxşı öyrənmiş bir mütəxəssis kimi tanınmışdır. Misri bu sahədəki biliklərini “Min ədəbil-furs vat-turk” (“Farsların və türklərin ədəbiyyatından”, 1950), “Tarixul-ədəbit-turkiyyi” (“Türk ədəbiyyatı tarixi”, 1951), “Fi adabil-arabiyyi vat-turkiyyi” (“Ərəb və türk ədəbiyyatları haqqında”, 1962), “Ramadan fiş-şiril-arabiyyi val-farsiyyi vat-turkiyyi” (“Ərəb, fars və türk şeirində ramazan mövzusu”, 1965), “Füzuli al-Bağdadi əmiruş-şiirit-turkiyyil-qadim” (“Qədim türk şeirinin əmiri Füzuli əl-Bağdadi”, 1967) adlı kitablarında vermişdir.

Elmi araşdırmalarla yanaşı Misri fars və türk ədəbiyyatlarından bir çox nümunələri ərəb dilinə tərcümə etmişdir.

Alimin əsərlərində qabarıq duyulan və birləşdirici cizgi ondan ibarətdir ki, ərəb, fars və türk ədəbiyyatlarının inkişafının böyük bir

mərhələsində "islam adabı" müəyyən rol oynamışdır. O, düşüncə və mülahizələrini üç dildə olan geniş və çoxsaylı qaynaqları araşdırmaqla irəli sürmüşdür. Ona görə Misrinin tədqiqatlarında ərəb, fars və türk dillərində yaradılmış əsərlər bir-birilə bağlı şəkildə öyrənilir. Məsələn, "Farsların və türklərin ədəbiyyatından" adlı kitabda müəllifin fikrincə, Firdovsinin "Şahnamə"sində təbiət təsvirindən danışan beytlərdə görkəmli şairin təsviri tamam təkrarsız olduğu halda, Mənuçehri (XI əsrin birinci yarısında yaşamışdır) islamdan əvvəlki ərəb ədəbiyyatının tanınmış şairi İmrul-Qeysin qəsidəsinin təsirilə vəsf şeirləri yazmışdır. Misrinin müqayisəli tədqiqatında ərəb oxucuları Azərbaycan şairi Məsihinin təbiət təsvirinə aid şeirlərlə, habelə bahariyyələrlə tanış ola bilirlər. Misri düzgün göstərir ki, Məsihi təbiəti, onun gözəlliklərini sadəcə təsvir etmir, həm də öz ürək çırpıntılarını və duyğularını göstərir: bu şeirlərdə o, insan azadlığı haqqında fikirlərini də oxuculara çatdırır.

Misri ərəb, fars və türklərin ədəbiyyat tarixinin inkişafında ayrı-ayrı dövrlərdən, onların başlıca cizgilərini yaradan məsələlərdən araşdırmalar aparmaqla bərabər bir sıra ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığının öyrənilməsinə də maraq göstərmişdir.

Adı çəkilən əsərlərdə alim Rudəki və Firdovsi, Nizami və Xaqani Şirvani, Sədi və Hafiz, Nafii və Məhəmməd Akif, habelə bir çox görkəmli şair və ədiblər haqqında dəyərli fikirlər söyləmiş, onların əsərlərinin ərəb oxucularına çatdırılması gərəkliliyini irəli sürmüşdür.

Bu baxımdan Məhəmməd Füzuli Misrinin diqqətini özünə çəkən öndər şairdir. Onun Füzuli haqqında araşdırmaları 830 səhifəlik "Füzuli əl-Bağdadi əmiruş-şiiir-turkiyyil-qadim" – "Qədim türk şeirinin əmiri Füzuli Bağdadi" kitabında əksini tapıb. Kitab 1967-ci ildə Qahirədə işıq üzünə görmüşdür. Alimin göstərdiyi kimi, otuz ildən artıq islam ədəbiyyatı sahəsində çalışdığı illərdə türk dilində yazmış şairlərin irsini maraqla öyrənmiş, "islam adabı"nda farsdilli ədəbiyyatın yerini açıqlamaqla yanaşı türkdilli ədəbiyyatın inkişafı cizgilərini incələməyə həvəsli olmuşdur.

Misrinin incə müşahidələrinə görə türk şairlərinin yaradıcılığı çoxcəhətli və geniş olmuşdur. Onlar türk dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərinə kamil şəkildə yiyələnmişlər. Bu isə onların əsərlərində üslub rəngarəngliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Türk şairləri yalnız şair kimi tanınmamış, habelə "inşa sənətində bəlağətli ədiblər", elm sahələrində əsərlər yazan alimlər kimi şöhrətlənmişlər. Məhəmməd Füzuli də bu keyfiyyətlərə malik bir türk şairi kimi Misrinin diqqətini çəkmişdir. O, XVI yüzillikdə ədib adını doğruldan ən gözəl bir nümunə olmuşdur. Müəllifin yazdığına görə Füzuli "yazı üslubu kamil, əsərləri çox olan, müxtəlif elmlərə yiyələnən, şeirin bütün növlərində yazıb-yaradan, gözəl tərəssül sahibi, çağında nəsr sənətində türklər və farslar arasında özündən güclü özgəsi olmayan bir şəxs" kimi tanınmışdır.

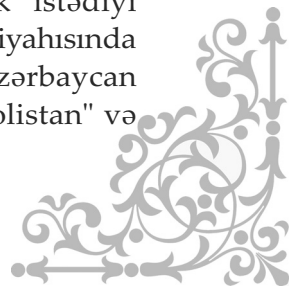

Hüseyn Mucib on yeddi ildən artıq Misirdə Füzulini öyrənməklə məşğul olmuş və "özü ilə şairin irsi arasında elə bir daxili bağlılıq duymuşdur ki, şairin irsini hərtərəfli öyrənməyi daha dərindən davam etdirməyə" böyük bir ehtiyac duymuşdur. Ancaq Misir kitabxanalarında tədqiqat üçün qaynaqların çatışmadığını görən alim Türkiyəyə gedib araşdırmalarını başa vurmağı qərara alır. 1951-ci ildə İstanbula gələn Misir alimi İstanbul Universitetinin kitabxanasında, Türk Araşdırmaları İnstitutunun kitabxanasında və başqa fondlarda Füzulidən məlumat verən əlyazma kitabları və başqa qaynaqlar üstündə işləyir. Müəllifin yazdığına görə o, Füzulinin əldə olan bütün əsərlərini oxumuş, ondan məlumat verən və əli çatdığı tədqiqatları öyrənmişdir.

Ömrünün məhsuldar çağının xeyli hissəsini Füzulini öyrənməyə həsr etmiş Misir alimi araşdırmalarını çox geniş planda qurmuşdur. Monoqrafiyada Füzuli dövrünün xüsusiyyətlərini, onun ədəbi çevrəsini, siyasi və dini əhatəsini, çağın tarixi inkişafını öyrənməyə əhatəli yer verilmişdir. Əsər iki böyük hissədən ("əl-kitab") ibarətdir: Yeddi bölməni birləşdirən birinci hissədə öyrənilən məsələlər bunlardır: Füzuli keçmiş və müasir tədqiqatlarda, Füzulinin dövrü, həyatı, dünyagörüşü və əqidəsi, Füzuli və dövrün ədibləri. Sovet alimlərinin tədqiqatından fərqli olaraq Misrinin əsərində şairin dini dünyagörüşünün öyrənilməsinə ayrıca yer verilmişdir. Füzulinin dini mövzuda yazdığı qəsidələr ətraflı şəkildə təhlil edilir.

Monoqrafiyanın ikinci hissəsində Füzulinin yaradıcılığı araşdırılır. Bölmələr şairin nəzm və nəsr əsərləri və əsərlərin yazıldığı dillər (türk, fars və ərəb) əsasında qurulmuşdur.

Tədqiqatçının söykəndiyi ilk qaynaqlar "Təzkireyi-Lətifi", "Töhfeyi-Sami", Əhdinin "Gülşənüş-şüəra"sı, Aşiq Çələbinin "Məşairüş-şüəra"sı, Qınalızadənin "Təzkirə"si, Bəyaninin "Təzkirə"si, Əhməd Razinin "Həft iqlim"i, Alinin "Kunhul-əxbar"ı, Sadiqinin "Məcməül-xəvas"ı, Riyazinin "Riyazüş-şüəra"sı, Ləqafzadənin "Zübdətül-əşar"ı, Lütfəli bəy Azərin "Atəşkədə"sidir. O, təzkirəçilərin məlumatına çox vaxt tənqidi yanaşır və onları təhlil edir. Monoqrafiyada belə əsaslı xəbərlər orijinalın dilində və ərəbcə tərcümədə verilir. Dövrün tarixi və ədəbi durumu haqqında Hammer-Purqştal, Foy, Uels, Gibb, Bombaçi və başqa Avropa şərqşünaslarının əsərlərindən, türk tədqiqatçılarından Tahir Olqun, Abdülbaqi Kölpınarlı, Ağah Sirri Ləvənd, Əli Nihad Tərhan və başqalarının işlərindən yararlı şəkildə istifadə edilmişdir. Təəssüf ki, müəllifin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycandan və Rusiyadan əldə etmək istədiyi ədəbiyyatları görə bilməmişdir. Onun söykəndiyi ədəbiyyat siyahısında Azərbaycan alimlərindən yalnız Yusif bəy Vəzirovun "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər", Rüstəm Əliyevin "Saadi i eqo "Qolistan" və Hüseynovun "Azərbaycan tarixi" kitabları vardır.

Misrinin Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı söylədiyi aşağıdakı fikirləri ayrıca göstərməyi gərəkli sayırıq:

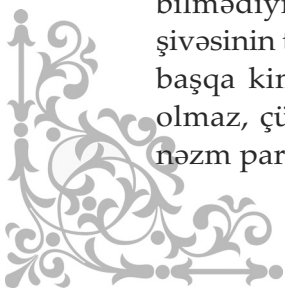
1. Bu əsərin yazıldığı dövrə qədər Füzulidən bəhs etmiş türk tədqiqatçıları Süleyman Nazif, İbrahim Alaeddin, Abdülqadir Qaraxan və Məhəmməd Fuad Köprülüzadənin əsərlərində şair layiq olduğu şəkildə tam öyrənilməmişdir.

2. Füzuli tam mütəəvvüf şair olmamışdır. O, ilahi və bəşəri sevgini dövründəki şairlərə yaraşan bir üslubda incə mənalarla və gözəl arzularını ifadə edən fikirlərdə tərənnüm etmişdir. Şair ilahi eşqi ilahi olmayan eşqdən ayıran çoxlu rəmlər işlətməmişdir.

3. Füzuli bir çox başqa fars və türk müasirləri kimi alim şair olmuşdur. O, əsərlərində çağdaş tənqidçilərin bəhrələndiyi bir üslubda düşünən ədəbiyyat tənqidçisi kimi çıxış etmişdir. Tədqiqatçının göstərdiyi kimi, şairin "elmi-tənqidi fikirlərinin verildiyi dil Azərbaycan türkcəsidir. Müəllif girişdə onu türk dilinin ləhcəsi kimi qeyd etsə də, prinsiplial və ciddi məqamlarda yazır ki, "Füzulinin əsərlərinin dili olan Azəri türkcəsi türk ədəbi dillərindən biridir". Misri əsərində yeri gəldikcə azəri və osmanlı ləhcələri arasında tutuşdurmalar da aparır. Buraya onu artırmağı gərəkli sayırıq ki, Misrinin göstərdiyi Füzulinin "elmi-tənqidi fikri" ifadəsi eyni zamanda şairin bütün irsini çevrəsinə alır.

4. Bir şəxsiyyət kimi Füzulinin psixologiyasında kədər motivi güclü olmuşdur ki, bu da çağının tələblərilə bağlıdır. Dövründə cəhalət və imkansızlığın, müharibə və ölkələr tutmaq siyasətinin yayıldığı, haqqın tapdalandığı, paxılların və həsrət çəkənlərin qovğasının çoxaldığı bir çağda yaşamışdır Füzuli!

5. Şərqsünas Gibbin və türk araşdırıcısı Gölpınarlının qəbul etmədiyi fikir – Füzulinin "Xəmsə" yazan şair olması fikri Misrinin əsərində irəli sürülür. Burada müəllif şairin beş poemasını nəzərdə tutmuşdur. "Leyli və Məcnun", "Bəngü badə", "Şah və gədə", "Saqınamə" və "Ənisül-qəlb". Misriyə görə bu beşlik Nizami "Xəmsə"sinin mövzularında ("Leyli və Məcnun" istisna olmaqla) və ənənəvi qissələr üslubunda yazılmamışdır. Misir alimi göstərir ki, Füzulinin nəzmlə və nəslrlə yazdığı bütün əsərlərinin sayı on yeddidir. O, bu sırada "Söhbətül-əsmar"ın Füzuliyə aidliyini qəbul etmir. "Hadiqətüs-süəda" və "Hədis-ərbəin" tərcümə əsərləri kimi təqdim edilmişdir. Misri "Leyli və Məcnun"u Füzulinin ən gözəl nəzm əsəri saymaqla onu öyrənməyi hər şeydən əvvəl bu məsnəvi ilə "Bəngü Badə"ni tutuşdurmaqla başlayır. Misrinin fikrincə, "Bəngü Badə"də osmanlı oxucusunun anlaya bilmədiyi sözlər çox olduğu halda, "Leyli və Məcnun"da osmanlı şivəsinin təsiri duyulmaqdadır. "Bəng və Badə" mövzusunda Füzulidən başqa kimsə əsər yazmamışdır – deyən Misrinin fikrilə razılaşmaq olmaz, çünki XV əsrdə Füzulidən əvvəl Yusif Əmiri cığatay dilində nəzm parçaları artırmaqla nəslrlə "Bəng və Badə" əsərini yazmışdır.

Misir aliminin qənaətinə görə "Leyli və Məcnun" ərəb mövzusu olmaqla 18 şairin yaradıcılığında özünə yer tapmışdır. Bu mövzuda araşdırmalar aparmış Qəzənfər Əliyevin fikrincə, səksəninci illərin axırında Leyli və Məcnun mövzusunda əsər yazan müəlliflərin sayının 136 nəfər olduğu göstərilir, Hüseyn Mucibə görə Füzulinin "Leyli və Məcnun" poemasını yazmağa çəkən kədər və qəm motivlərinin güclü olduğu təsəvvüf düşüncəsidir. Maraqlıdır ki, "Əsərin yazılmasının səbəbi" bölməsinin məzmununu ərəbcə verən Misri "ətrəkdə (türklərdə) bu fəsanə yoxdur" deyimində "ətrakı" Azərbaycan türkləri kimi başa düşür.

Nizami, Hatifi və Caminin "Leyli və Məcnun"larından sonra Misri Füzulinin əsərinin məzmununu təqdim edir. O, Məcnunla bağlı hadisələrin düzümündə Füzulinin Nizamidən deyil, Hatifidən daha çox təsirlənməsi fikrinə şərik çıxmır. Müəllif burada Nizami təsirinin daha güclü olması rəyini düzgün sayır. Bununla belə, tədqiqatçı göstərir ki, şair başqalarından seçilərək Məcnun surətində eyni zamanda öz şəxsiyyətini təqdim etmişdir.

Başqa bir cizgi isə əsərdə Məcnunun və Leylinin dilindən qəzəllərini verməyi, bu qəzəllərdə özünün durumunu təsvir etməyidir. Bu yolla şair qəhrəmanların dililə qissə boyu özünüifadəni verə bilmişdir. Misri ilə razılaşmaq olar ki, əsərdəki qəzəllər onun divanındakı qəzəllərdən seçilir, çünki bu qəzəllərdə qissə hadisələrinin gedişi duyulmaqla şair könlünün sızıltılarını onlara qatmışdır. Oxucuya elə gəlir ki, qəzəllərdə rübabi və epik şeirin uğurlu qarışığını verən bədii parçaları oxuyur. Burada mənzərə belədir: hadisələr bir-birinin dalınca gəlir və oxucu onların axarındadır, gözlənilmədən epik nəql dayandırılır və qəhrəmanların durumundan Füzulinin arzuları hiss və həyəcanları ilə elə verilir ki, istər-istəməz oxucunun fikri Məcnun və Leyli ilə yanaşı Füzuliyə yönəlir. Misrinin aydınlaşdırdığına görə "Leyli və Məcnun"un dibacəsində ilahi sevgi ilə bağlı istilahlər çoxdur və onda sufinin qəlbini dolduran duyğu vardır. Çünki bu fikir elə bir qanaddır ki, sufi şəxs onunla səməyə doğru uçar. Ağıl bu işdə gücsüzdür. Buraya eşq ağıl yolundan güclü olan mərifət yolundadır və ilahi gözəllik hər bir gözəlliyi sehləndirir.

İlkin olaraq ərəb zəminində meydana çıxmış və müsəlman Şərq xalqlarının ədəbiyyatında geniş yayılmış "Leyli və Məcnun" əhvalatının Füzuli tərəfindən bədii işləməsində Misri hesab edir ki, mənzumədə eşqin təsəvvüf anlamı üstünlük təşkil edir, lakin Füzulinin bədii sözü sanki insanların incə duyğularını ifadə edən bəşəri münasibətləri ortalığa qoyur və real insan əlaqələrindən bəhs edir.

Müəllif Füzulinin ərəbcə qəsidələrinin Bakı nəşrilə tanış ola bilməmişdir. O, bu mövzu ilə bağlı mülahizələrini Y.E.Bertelsin "Arabskie stixi Fizuli" məqaləsi əsasında söyləmişdir. Bertelsin təsirlən Misri

Füzulinin ərəbcə qəsidələrini şairin divanlarında və başqa əsərlərindəki ərəbcə şeirlərə istinadən bildirir. Əlbəttə, daha düzgün qiymət onda verilmiş olardı ki, XVI yüzillikdə ərəb şeirinin vəziyyəti öyrənilməkdə şairin ərəbcə qəsidələri təhlil edilib qiymətləndirilsin. Eyni zamanda, unutmamaq olmaz ki, bu dövr ərəb ədəbiyyatının tənəzzül çağına düşür. Təsadüfi deyildir ki, İraq alimi Abbas əl-Əzavi erkən osmanilər dövründə görkəmli şairlər haqqında bəhs etdikdə Füzuliyə birinci yeri ayırır, çünki özünün qeyd etdiyi kimi, "onun şeirləri məna və məzmunla görə başqalarından üstündür".

"Hədiqətüs-süəda" və "Hədisi-ərbəin"dən bəhs edən müəllif hər iki əsəri Füzulinin tərcümə işi kimi təqdim edir. Orijinala tutuşdurmaya əsasən onun nəticəsi belədir ki, "Hədiqətüs-süəda" Hüseyn Vaiz Kaşifinin "Rovzətüş-şühəda" kitabının sərbəst tərcüməsidir. Misriyə görə Füzuli "daha gözəl ifadələrdən və cəlbedici üslubdan istifadə etmişdir". Daha sonra müəllif qeyd edir ki, "Hədisi-ərbəin" tərcümə əsəri olmaqla orijinaldan qat-qat üstündür. Belə ki, Füzuli Caminin əsərində göstərilən mənaları çox vaxt dəyişdirərək yeni, daha dərin mənalar yaratmışdır. Cami yalnız zahiri məzmunla kifayətləndiyi halda, Füzuli hədislərin daxili mənasını açmağa çalışmışdır.

Misir alimi Füzulini çağının durumu, hadisələri və şəxsiyyətlərilə bağlı şəkildə öyrənir, şairin mədhlərinin özəlliklərini obyektiv şəkildə göstərir. Misri Füzulini qəzəl şeirinin mahir ustadı kimi təqdim etməklə qəzəllərin ideya-bədi cizgilərini açmağa çalışır. Bu şeirlərdə şairin ifadə etdiyi kədər motivinin onun daxili duyğularını əks etdirdiyini vurğulayır.

Füzulinin yaradıcılığı və onun çevrəsilə bağlı bir tədqiqat kimi Hüseyn Mucib əl-Misrinin "Qədim türk şeirinin əmiri Füzuli əl-Bağdadi" əsərini keçən əsrin 60-cı illərində yazılmış dəyərli işlərdən hesab etmək olar. Hələ 1971-ci ildə əsər akademik Həmid Araslının diqqətini cəlb etmiş və yazdığı qəzet resenziyasında Hüseyn Mucibin tədqiqatını "Füzuli irsinin öyrənilməsində qiymətli təşəbbüs" və "Füzuli əsərlərinin ərəb xalqına tanıtılması sahəsində faydalı xidmət" saymışdır. Kitabın ərəbcə yazıldığı səbəbindən araşdırıcıların ona əli çatmamış və diqqətdən uzaq olmuşdur. Belə sayırıq ki, əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə edib füzulisevərlərin ixtiyarına vermək faydalı olardı.

Asif ƏFƏNDİYEV

Füzuli şeiri adi lirika, eşq tərənnümü deyil – Aşiqlik fəlsəfəsidir – dahiyənə bədii-idraki səviyyədə və bu baxımdan heç bir filosof və heç bir şair Füzuliyə bərabər deyil: nə Platon, nə də Hafiz Füzuli deyil. Eşqdə. Aşiqlik Füzulidə özünün ən bütöv, ən Dərin, ən Bədii ifadəsini tapıb. Eşq haqqında ən universal həqiqətdir Füzulilik: – Heyrət, Kədər, İztirab, Hicran, Ruhi Vəhdət, Müqəddəs yangı, Ehtizaz, Müdrilik, Sığmazlıq, Fədailik, İlahilik haqqında. Füzuli sənətinin möcüzəsi ondadır ki, Füzuli Eşqi gerçək Eşqdən yüksəkdir.

Füzuli Eşqini Qadın-Kişi əlaqələri çərçivəsində anlamamışam; Vətən Aşiqliyi, Həqiqət Aşiqliyi, İdrak Aşiqliyi – Fədailik kimi. Sönməz Od kimi anlamışam: onu özümdə duymuşam, özümü Füzulidə tapmışam, onunla bir olmuşam. Sonralar yaşlaşanda, yetkinləşəndə qət eləmişəm ki, Füzuli Azərbaycanın və bütün Şərqi Ruhani Rəmzlərindən biridir, Babəklə, Dədə Qorqudla, Nəsimiyə, Muğamla, Sazla bərabər bütün Şərqi Ruhani Rəmzlərindən biridir; Zərdüştə, Babəklə, Dədə Qorqudla, Nəsimiyə, Muğamla, Sazla bərabər.

Tənqid Üslubumu tənqidçilərdən öyrənməmişəm, Şairlərdən öyrənmişəm, ən çox da Füzulidən. Sufilərin Allah – Füzulidə Sevgili Eşqinə çevrilir. Füzuli Sufilərdən ən dahi aşiqdir – Allahını gerçəklikdə tapan. Tənqidçilərdən öyrənməmişəm – Şairlərdən öyrənmişəm. Ən çox da Füzulidən.

Füzuli sənətinin möcüzəsi bir də ondadır ki, Füzuli eşqi gerçək Eşqdən yüksəkdir.

***Başda hər tük odundan bir tütündür ki, çıxar,
Cizginən başım bəla bəzmində bənzər məcmərə.***

Burada ifadə olunan hal – gerçək haldan üstündür.

Füzuli qəmi Gerçəkliyə sığmayan şiddətlə yanmasaydı – Füzuli əsrləri ağılada bilməzdi.

Dünya lirikasında Aşiqliyin daşları, ağacları var, Füzuli – Aşiqlik binası qurub – həmişəlik. Füzuli göz yaşı İşığıdır – Əsrləri işıqlandırır.

Füzuli yaradıcılığıyla bağlı əsas məsələ “Füzuli və Sufizm” məsələsidir. Sufilərin Allaha aid etdikləri xassələrin demək olar ki, hamısını Füzuli Sevgilidə tapır. Sevgili Füzulidə Allahlaşır. Sufilərin Yarı – Allahı Füzulidə İnsaniləşir.

Xuraman HÜMMƏTOVA

MƏHƏMMƏD FÜZULİ POEZİYASI İRFAN İŞİĞİNDƏ*

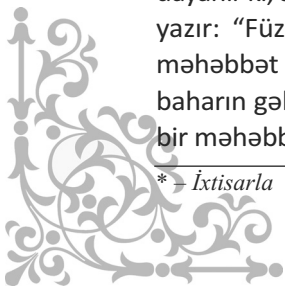

Təsəvvüf düşüncəsi qədim və orta əsrlər Şərfinin dini-fəlsəfi ideologiyası kimi özünün tarixi, yayılma coğrafiyası, məzmun və təzahür formaları etibarilə təsəvvürə gəlməyəcək dərəcədə nəhəng hadisədir. Təsəvvüf Qurani-Kərimin ideya qaynağı ilə bağlı olduğu üçün bu cərəyanın meydana gəlməsinin ilkin kökləri bütün hallarda VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. Bu dövr ərzində Peyğəmbərlə bağlı rəvayətlərin yayılması, Quranın müxtəlif vaizlər tərəfindən fərqli oxunması təsəvvüf əhli adı altında qatı, mömin bir qurumun meydana gəlməsi üçün münbit şərait yaratdı. Bunlar sufi adlanmağa başladılar. “Hələ islama qədər Suriya və Şimali Ərəbistanda müxtəlif təriqətlərə mənsub olan gəzərgi xristian monax və anaxoretlerini sufi adlandırırdılar.”

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında təsəvvüfi ideyanın ədəbi (poeziyada – X.H.) ideyaya, təsəvvüf dünyagörüşünün milli ictimai şüurun ədəbi formasına transformasiya olunmasında İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Məhəmməd Füzuli və başqa sənətkarların unikal və heç nə ilə əvəz olunmayan xidmətləri vardır. Nəsimi ölməz ümumbəşəri yaradıcılığı ilə təsəvvüfü poetik ideyaya çevirdi, Xətayi öz poeziyasında bu ümumbəşəri ideyanı milli düşüncənin əsasına gətirə bildi, Füzuli isə sələflərindən gələn bu xətti bədii sözün estetik zirvəsinə qaldıraraq təsəvvüfi ideyanın bədii ideyaya çevrilməsinin bütün mümkün tarixi-poetik potensialını milli-ədəbi gerçəklik fonunda təqdim edə bildi.

M.Füzuli türk dilində gözəl sufianə şeirlər yaratmış, bununla da Yaxın və Orta Şərqdə ölməzlik qazanmışdır. Füzuli poeziyası qüdrətli bir poeziyadır. Onun şeirlərinin qüdrəti və gücü ilahi eşqdən gəlir. Bildiyimiz kimi, sufizmin və təsəvvüfün canı, ruhu və mayası ilahi eşqdır. Füzuli poeziyasına da bu hikməti verən, onun şeirlərini zaman-zaman möcüzəli edən ilahi eşqin gücüdür. Əsrlər boyu araşdırılan Füzuli yaradıcılığı insanlara həmişə sirli və müəmmalı görünmüşdür. Bu görünmənin arxasında şairin iç dünyası dayanıb. Onun daxili dünyasında hüsnü mütləqə olan eşq dayanır ki, aşıq şair həmişə ona qovuşmağa can atmaqdadır. Akademik Həmid Araslı yazır: “Füzuli dünyaya məhəbbət gözü ilə baxdığı üçündür ki, bütün kainatın məhəbbət əsasında yarandığını zənn edir. Səhərin açılışında, günəşin doğmasında, baharın gəlməsində, bülbülün naləsində, pərvanənin şəmin başına dolanmasında bir məhəbbət görür. Bütün bunları məhəbbətlə, məhəbbət dili ilə izah edir” .

* – *İxtisarla*

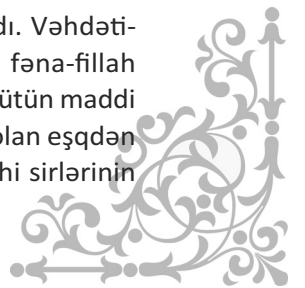

Məhəmməd Füzulinin təsəvvüf görüşlərini əks etdirən ən möhtəşəm əsəri “Leyli və Məcnun” (1537) poemasıdır. Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində “Leyli və Məcnun” əsəri haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar bu əsəri sırf real bir eşq əfsanəsi olduğunu iddia edir və Füzulinin yaradıcılığında təsəvvüf görüşlərinin olmadığı fikrindədirlər. Mirzağa Quluzadə Füzuli ilə bağlı tədqiqatında yazır: “Şairin tərcümeyi-halından və əsərlərindən tamamilə aydındır ki, Füzuli öz həyat, məişət tərzilə də sufizm təliminə zidd olmuşdur. O, həmişə gərgin həyat fəaliyyəti ilə yaşayan, bütün ömrünü təhsilə və yaradıcılığa sərf edən alim bir şair olmuşdur. Füzuli öz həyatının mənasını dünya işlərində, şair əməyində görünən çalışqan, zəhmətsevər bir söz sənəti memarıdır.”

Sovet dönəmində istər klassik, istərsə də orta əsr poeziyasının araşdırılması bilərəkdən semantik məna baxımından tənqidi realizm aspektində araşdırılırdı. Bəzi tədqiqatçılar “Leyli və Məcnun”unu təsəvvüf əhli olan bir şairin ilahi yaradana olan sonsuz eşqinin iztirabları hesab edir. Məlumdur ki, təsəvvüf islamın varlığından zühur edib. Bütün yaradıcılıq boyu müqəddəslərlə bağlı olan, onların ilahi varlıq tərəfindən seçilmişlərdən olmasına inanan, bu kainatın fəvqəlvüvvə tərəfindən idarə olunmasına inanan bir şair o dövrdə real eşqi əks etdirən əsər yarada bilməzdi. Bilirik ki, Füzuli dinin mərkəzi, müqəddəslər diyarı olan Kərbəlada doğulub. Şair qatı islamın hökm sürdüyü bir mühitdə doğulub boya-başa çatdığı üçün açıq-saçıq sevgi macərələrini əks etdirən bir əsər yazmağa hünər etməzdi. Buna görə də Füzuli elə bir əsər yaratmaq istədi ki, o əsər şairin bütün fikir dünyasını ifadə etsin və bu əsərlə hüsnü-mütləqə olan eşqini izhar etmiş olsun. Füzuli “Leyli və Məcnun”u yazmaq yoluna çıxarkən ilahi varlığa olan sevgisini, cismani və ruhi varlığını onda əritməklə ona qovuşmaq arzusunu, yəni ikilik halından çıxıb “bir ilə bir” olmaq ideyasını əsas tutaraq, bu əsəri yazdı və özünə əbədlilik qazandı.

Füzulinin təsəvvüf görüşlərini əks etdirən “Leyli və Məcnun” poeması haqqında deyilir ki, bu əsər “lirik faciə”dir. Əsərin qəhrəmanı vurğun bir şair – eşq və məhəbbət mücəssəməsinin özüdür. Şair məhəbbətə əzib məhv edilməsi labüd olan bir hiss kimi deyil, insan qəlbinin mütləq, zəruri ehtiyacı, insan səadəti və iztirablarının başlıca mənbəyi kimi baxır”. Mən isə deyərdim ki, bu əsər “Eşqin faciəsi”dir. Əsərdə bütün faciələrə səbəb olan məqamlar, Məcnunun başına gələn müsübətlər, onu sevginin əsiri edən səbəblər eşqə mübtələ olmasından sonra baş verir. Deməli, bütün hadisələrin səbəbkarı Eşqdır. Bu haqda Sabir Əliyev yazır: “Məcəzi yolla həqiqətə üz tutmuşam, bu mənim üsulumdur; bir əfsanəni bəhanə edib sirr açıram, – bu mənim materialımdır; Leyli adı ilə Allahu vəsf edirəm, – bu mənim məqsədimdir; Məcnun adı ilə yalvarıram, – bu mənim vasitəmdir; həqiqətə üz tutmaq, mədh oxumaq və dua etmək isə mənim arzumdur.”

Təsəvvüf poeziyasında eşq anlayışı “mən gizli bir xəzinə idim, öz varlığımı bildirmək üçün bu aləmi yaratdım” hədisindən qaynaqlanır. Uca Tanrı bu kainatı yaradandan sonra öz varlığını bildirmək üçün insanı sevərək yaratdı. Vəhdəti-vücut fəlsəfəsinə görə, təsəvvüf əhli ilahi varlığa qovuşmaq üçün fəna-fillah məqamından keçərək haqqa qovuşa bilər. Bu hala çatmaq üçün insan bütün maddi və mənəvi əlaqələrdən uzaqlaşmalıdır. Bütün bunlar da ilahi varlığa olan eşqdən qaynaqlanır. Eşq Uca Allahın zatına aid gözəllikdir. Allahın bütün ilahi sirlərinin

təcəssümü də bu eşqdə gizlədir. Uca Allah sevib dəyər verdiyi insana sevmək hissini verir. Allah hüsnü-mütləqdir, insanın sevgisi də ilahi varlıqdan təcəssüm etdiyi üçün bütün sevgilər onadır. Füzuli bir qəzəlinə bu fikrini belə ifadə edir:

***Eşq imiş, hər nə var aləmdə,
Elm bir qiylü-qal imiş.***

Təsəvvüf ədəbiyyatında sevginin müxtəlif təzahür formaları məlumdur. Bunların hamısı Allah sevgisindən qaynaqlanaraq, Allahın yaratdıqlarına olan məhəbbət fonunda təzahür edir. İlk öncə Allaha olan eşq, sevgi maddi varlığa, ondan sonra insanın ruhuna hoparaq, ondakı eşq birlik halı yaşadır.

Müxtəlif zamanlarda araşdırılan Füzuli yaradıcılığı özünün sirli və müəmmalı simvol və işarələr sistemi baxımından dərin araşdırmalara yol açdı. Firudin Qurbansoy Füzuli yaradıcılığından danışarkən qeyd edir ki, türkdilli poeziyanı əsrlər boyu öz cəzibəsində saxlayan sehrin – Füzuli effektinin qaynağı şairin poetik düşüncəsinin fəlsəfi-təsəvvüfi, irfani-poetik mürəkkəbliyindədir.

“Leyli və Məcnun” əsəri öz təzahürünü poemanın alt qatında gizlənən məcaz və simvollarla tapır. Əsərin simvollar sisteminə gəlincə, hər bir rəməz və simvolun təsəvvüf poeziyasında özünün daşdığı məna yükü var. Füzuli də yaradıcılığında bu məna yüklü işarələr sistemi ilə açıq şəkildə deyə bilmədiyi fikirlərini oxucusuna rəməz və simvollar vasitəsilə çatdırır. Əsərin əvvəlində verilən rübaidə şair deyir:

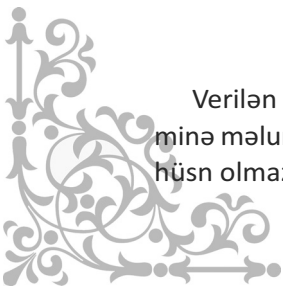
***Ey nəş’əti-hüsnü-eşqə təsir qılan!
Eşqlə binayi-kövni təmir qılan!
Leyli səri-zülfini girehgir qılan!
Məcnuni-həzin boynuna zəncir qılan!***

Verilən nümunələrdə şair məqsədini açıq şəkildə ifadə edərək deyir ki: Ey hüsnü-eşqə olan sevgi, məhəbbət ilə bu aləmi yaradan, Leylinin buruq-buruq saçlarını Məcnunun qəmli boynuna zəncir edən, əgər həqiqətdən məcaza doğru yol tutsam, əfsanə bəhanəsi ilə bu sirri bəyan etsəm, Leylinin tərifi səbəbilə buna başlasam, Məcnunun dili ilə yalvarıb bu sirri aşkar edəcəyəm... Əsər boyunca Füzuli obrazların daxili aləmini açmaq üçün daha bacarıqlı üsuldan istifadə etmişdir. “Obrazların daxili aləmini, könül dünyasını, keçirdiyi hiss-həyəcanlarını, istək və arzularını, nigarançılıq və həzin kədərini, iztirabını, vətən, ana-ata həsrətini, hekayət edilən hadisələrin daxili dinamikasını açmaq üçün bu məsnəvilərdə lirik şeir janrlarına da müraciət olunmuşdur.”

Füzuli iki aşiqin simasında ilahi varlığa olan eşqini ifadə edərək, “Leyli kimi ləfzimi diləfruz eylə, Məcnun kimi nəzmimi cigərsuz eylə” deyir.

***Ərbabi-kəmalə ol əyandır,
Kim, hüsn ilə eşq tovəmandır.
Hüsn ayineyi-cahannümadır,
Keyfiyyəti-eşq ona ciladır.
Hüsn olmasa eşq zahir olmaz,
Eşq olmasa, hüsn mahir olmaz***

Verilən nümunədə şair deyir ki, hüsn ilə eşqin əkiz olduğu bütün yaradılış aləminə məlumdur. Hüsn dünyanı göstərən bir güzgü, eşq isə o güzgünü cilalayandır, hüsn olmazsa, eşq görünməz, üzə çıxmaz, eşq də olmasa, hüsn olmaz.

Hüsnü eşq anlayışı təsəvvüf terminologiyası baxımından ilahi gözəlliyin əsasını təşkil edən, bu gözəllik dünyanı əks etdirən nur mənbəyidir, aynadır. O nuru görmək hamıya nəsis olmur, onu ancaq bəsirət gözü olan insanlar görə bilərlər. “Füzuli eşqinin “qeyri-adi”liyi ancaq bir mənada düzdür. Bu eşq adi insanın deyil, çox yüksək, daxili aləmi etibarilə çox zəngin bir simanın, nadir bir şəxsiyyətin eşqidir. Odur ki, hər adam bu qəlb “sirrənə” vaqif ola bilməz.”

Hüsnü-eşqə qovuşmaq öz varlığından sıyrılıb ilahi varlığa qovuşmaqdır, ikilik halından çıxıb “bir ilə bir olmaq” məqamına çatmaqdır. Bu birlik halı əsərdə belə dilə gətirilir:

***Bizdə ikilik nişanı yoxdur,
Hər birinin özgə canı yoxdur.***

Bu vəhdət halını biz əsər boyunca qəhrəmanların ölərkən bir məzarda dəfn olunması məqamında daha aydın şəkildə görürük. Qəhrəmanların eyni məzarda dəfn edilməsi onları bir cisim və bir ruh halında qovuşmasını, ruhi hallarının yenidən birləşərək birlik halında bərqərar olmasını göstərir.

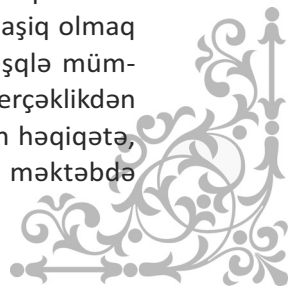
Bildiyimiz kimi, əsər türk hökmdarı Sultan Süleyman Qanuniyə ithaf olunub və Rum zəriflərinin şairdən təvəqqəsi əsasında yazılmışdır. Şair bu əsəri sevərək yazmışdır. Əsər şairin həm real, həm də ruhi sarsıntı və iztirablarından doğan, varlığına hakim kəsilən eşq yaşantılarının həzin naləsini, ilahi varlığa qovuşmaq istəyini əks etdirir.

“Leyli və Məcnun” əsərinin təsəvvüflə bağlı ilkin məqamları özünü qəhrəmanın doğulması səhnəsində göstərir. Öz maddi və mənəvi dünyasından ayrılan qəhrəman bu aləmə gələrkən fəryad edir. Onun fəryadı maddi aləmin iztirablarını yaşayacaq bir aşıqın sarsıntılarından edir. Yeni doğulan körpənin dayənin əlində fəryad etməsini, onun gözəl bir qadının ağışunda sakitlik tapmasını şair belə ifadə edir:

***Zatında cü var idi məhəbbət,
Məhbubu görüncə tutdu ülfət.
Eşq idi ki, oldu hüsnə mail,
Hüsnü nə bilirdi tifi-qafil.
Mə'lum idi əhli-halə ol hal,
Kim, nüsxe-yi-eşqdır bu timsal.***

Şair burada məcaz yolundan istifadə edərək eşqin hüsnü – mütləqə, gözəl cəmalə aşıq olması ideyasını göstərir. Bu, bəşəri eşqdən keçən bir yoldur. Məşhur bir hədisdə deyildiyi kimi, Allah gözəldir və o, gözəlliyi sevir. Əlbəttə, hüsnü-mütləqə gedən yol həqiqi gözəllikdən keçir, həqiqi gözəlliyi yaradan da “O”dur.

Təsəvvüf elmində belə bir fikir də mövcuddur ki, Uca Tanrı ilk insan olan Adəmi yaradarkən öz gözəlliyinin yarasını ona vermiş, amma hz. Adəmi cənnətdən çıxarıldıqdan sonra ona verdiyi gözəlliyi almış və müəyyən hissəsini peyğəmbərlərdən hz.Yusifə vermişdir. Odur ki, poeziyada hz.Yusif gözəllik mücəssəməsi kimi simvolizə olunur. Gözəl üzə aşıq olmaq ideyası, əsasən, buradan qaynaqlanır. Bu gözəlliyin zatında hüsnü-mütləqdən bir pay var. Odur ki, gözəl üzə aşıq olmaq hüsnü-mütləqə aşıqlığı simvolizə edir. Ona qovuşmağın da yolu eşqlə mümkündür. Füzuli ifrat sufilərdən uzaqdır, o, həyat və eşqi inkar etmir, gerçəklikdən faydalanmağı zəruri sayır. Bununla yanaşı, onun yönümü məcazdan həqiqətə, surətdən mənaya doğrudur. Məcnunun iztirablı anları da Leylini məktəbdə

görməsindən sonra yüksələn xətt üzrə öz inkişafına təkan verir. Məktəb elm, təhsil və tərbiyə ocağı olmaqla yanaşı, təsəvvüf təlimində elmi-ədab – mərifət elminin öyrəniləndiyi məkandır. Təsəvvüfdə mərifətə sahib olmaq, onun qarşıya qoyduğu tələbləri yerinə yetirmək əsas şərtlərdəndir. Mərifət elminin sirləri məktəbdə mürsid tərəfindən təlim olunur. İlk baxışda bu iki məhfum arasında heç də fərqli məqamlar görünmür, amma onların təsəvvüfdəki məna anlamı daha dərin mətləbləri ifadə edir. Elmə sahib olan insan müəyyən bir həqiqəti dərk etməklə, onun varlığını sübuta yetirməklə, yəni elmül-yəqinlə əldə edir və onun yəqinliyinə əmin olur. Mərifət elmini isə insan ilahi yaradana qəlbədən bağlanmaqla, daxilində olan gizli hissləri, maddi tələbatları, sıxıntıları boğmaqla nəfsinə qalib gələrək müəyyən sınaqlardan keçib həqqəl-yəqinə çatmış olur. Əsər boyunca bu məqamlara şair tərəfindən ustalıqla əməl olunduğu müşahidə edilir.

Poemada təsəvvüf məzmununu özündə əks etdirən irfani rəmz və simvollar-dan biri də əsərdə xətt (yazı) kəlməsinin işlənməsidir. “Belə elmi anlayış və istihlahlar Füzuli şeirində formal elmilik xatirinə və ya məlumat nümayişi naminə işlənmir, yalnız bədii obrazla bağlı, müəllif qayəsi ilə əlaqəli zərurət kimi qələmə alınır, bənzətmə və müqayisə vasitəsi kimi işə cəlb olunur, nəticədə əlavə poetik məziyyət olaraq meydana çıxır.”

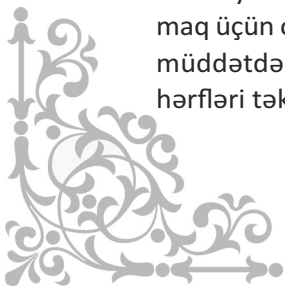
Məhəmməd Füzuli “Leyli və Məcnun” əsərində bir çox yerlərdə “yazı” anlamında işlədilən “xətt” məcazından istifadə etmişdir. Bu xətt (yazı) məcazi insan taleyini formalaşdıran ilahi informasiyadan xəbər verir. Ərəb və fars sözləri lüğətində xətt (yazı) sözünün müxtəlif mənaları verilmişdir: 1) çizgi, cızıq; 2) yazı; 3) sıra və ya çizgi şəklində olan bir şey; 4) gənclərin üzündə yeni çıxmağa başlayan bığ, saqqal; 5) qırış, qırışıq; 6) hökm, əmr, fərman; 7) iltizam, təəhhüd, öhdəçilik; xətti-istiva – ekvator xətti; xətti-mixi (qədim assurilərin və iranlıların işlətdiyi əlifba) xətti-səbz (göy xətt) gənclərin üzünə yeni çıxmağa başlayan saqqal; xətti-xuda (dini kitablar).

Təsəvvüf təlimində hər şeydən öncə xətt (yazı) ilahi dərgahda olan Lövhiməfzun Allahın bütün göstərişləri yazılan bir lövhə olduğu nəzərdə tutulur. “Haqqın vəchinin (üz və mahiyyətinin) gerçəklik aləmində təzahürü və haqqın cəmalınınin təcəllası xətt adlanır.”

Hər şeydən öncə xətt, yəni hər hansı hərfin, sözün, fikrin şəkli ifadəsinin cızılmasıdır. Təsəvvüf elmində bu şəkli ifadənin gözəl halda cızılması hüsnxətt (gözəl yazı) deyilən bir yazı növünün yaranmasına səbəb olub. Bu yazı əsnasında insan Allaha olan sevgisini, daxili duyğusunu, bəcarığını ortaya qoymaqla gözəl yazı nümunələri yaratmağa çalışmış, bununla da hüsnü-mütləqə olan sevgisini, onun gözəllik mücəssəməsi olduğunu gözəl xətt ilə nümayiş etdirmək istəmişdir. Gözəl xətlə yazılan hər bir şey insanın daxili ələmini əks etdirən ayna rolunu oynayır. Yəni insan daxilində olan o gözəlliyi sevgi ilə gözəl şəkildə əks etdirmək istəyir.

“Leyli və Məcnun” əsərindən də görürük ki, Məcnun Leylinin adını gözəl yazmaq üçün onu müxtəlif formalarda yazmaqdan ötürü məşq edir. Məktəbə getdiyi müddətdə zamanını ancaq “iki hərfin” yazılışını öyrənməyə sərf edən aşiq bu hərfləri təkrar-təkrar yazmaqla (ل) və (ع) “Leyli” adını yazmağı öyrənmişdir:

***Elmi-xətə ömrün eyləyib sərf,
Məşq etmiş idi həmin iki hərflər.***

Məcnunun məktəbdə Leylanın adını yazmağı artıq ona yaxınlığını, onunla vəhdət halında olmasını bildirir. Bu yolla onunla təmasda olması, öz varlığında bu yaxınlığı cızdığı xətlərlə əks etdirir. Bütün bu yaxınlıq, təmas məzmunu daşıyır. Bu yaxınlıq halını biz N.Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” əsərində də görürük. Məcnun dərd əlindən dizlərini iki “lam” kimi qatlamış, qollarını isə “yey” kimi bükmüş və bunların birləşməsindən sevgilinin adı, yəni “Leyli” əmələ gəlmişdir. Məcnun bədəni ilə Leylinin adını yazması onun məhəbbətinin yüksək səviyyəsini göstərir. Bu, Leylinin düşüncə aləminə, qəlbinə daxil olması, onunla qiyabi görüşməsi və s. kimi izah oluna bilər. Təbii ki, bədii planda bütün bunların hamısı təsəvvüf dünyagörüşündəki “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsi ilə birbaşa bağlılığı məntiqi görünür. Belə ki, Məcnun öz bədəni ilə Leylinin adını yazması ilahi yaradılışı simvollaşdırır.

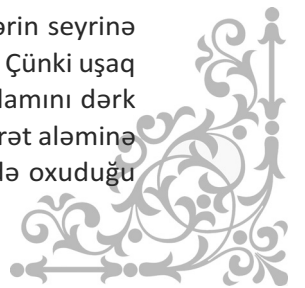
Uca Allah maddi varlıq aləmini ilk növbədə söz şəklində yaratmışdır. Yəni Allah “ol” demiş, dünya olmuşdur. Başqa sözlə, maddi varlıq aləmi indiki halından qabaq yarananın düşüncəsində ideya – informasiya şəklində yaranmış, sonra ilahi varlıq onu səsləndirmiş, yəni söz halında təcəssüm etdirmiş və bundan sonra dünya yaranmışdır. Bütün bunlar dini və təsəvvüfi fəlsəfədə ilahi yazı konseptində simvollaşır. Burada yazı – ilahi tale, proqramlaşdırılmış informasiya deməkdir. Özünü artıq maddi dünyada ölmüş hesab etdiyi üçün pal-paltarlarını cıran Məcnun bir ruh vəziyyətindədir. Öz bədənini Leyli formasına salan Məcnun bu halda sanki Leyliyə qovuşmaqdadır.

***Sən sanma ki, oldur ol, mənəm mən,
Bir can ilə zindədir iki tən.
Xürrəm oluram, ol olsa xürrəm,
Qəm yetsə ona, mənə yetər qəm.***

Təsəvvüfdə bu, “sən və mən” anlayışlarının itməsi, varlığın bütün təzahürlərinin onların maddi obraz və təbii keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq, Vahiddə qovuşması, təcəssüm olunması deməkdir. Beləliklə, Məcnun öz bədəni ilə “Leyli” adını yazmaqla yaradılışın ilahi sxemini simvollaşdırır. Bu, ilahi vüsaldır. Çünki yaradılışın başlanğıcında sonradan bir-birindən şəkil və təbiətə ayrılmış ünsürlər ilk öncə bir yerdə, vahid halda, yəni qovuşmuş şəkildə idilər. Məcnun “Leyli” simvolu ilə həmin ilkin başlanğıca qayıdır.

İnsan dünyanın kiçik nüsxəsi olduğu üçün o, həm də kitabdır. Kitab da “yazı” deməkdir, varlıq aləminin yazısını yazan Allahdır (c.c.). Qurani-Kərim də sadəcə, ilahi vəhyərdən ibarət müqəddəs kitab deyil, o həm də bütün kainatın, varlıq aləminin yazı modelidir. Yaradılışın bütün mahiyyəti kitablar kitabı olan Qurani-Kərimdə təcəssüm olunmuşdur.

Yazı yazmaq, xətt nümayiş etdirməklə, Leylinin adını Məcnunun təkrar-təkrar yazması təsəvvüfdəki seyri-süluk arasında bir oxşarlığın olduğunu görürük. Salik üçün bu hal öz seyri-sülukunda çocuqluq mərhələsidir. Zahiri cizgilərin seyrinə dalmaq, yəni xəttin zövqünə qatlaşmaq uşağa Quran oxumaq kimidir. Çünki uşaq Quranın xəttini – yazısını oxuyur, lakin onun mahiyyətini, batini anlamını dərk edə bilmir. Bunun kimi də zahiri gözəlliyin seyrinə dalan salik hələ surət aləminə bağlı qalır və mənə dünyasından xəbərsizdir. Məcnun da məktəbdə oxuduğu

dövrə Leylinin ilk öncə zahiri gözəlliyinə aşıq olmuş, bununla da surət aləminə bağlanmışdır. Bu sevgi artdıqca onun Leyliyə olan məhəbbəti daha da artır, bununla da müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Bu çətinlikləri dəf edən aşıq müəyyən məqamları təkrarlamaqla məna aləmini dərk etmiş olur. Necə ki, hüsni-mütləqə qovuşmaq istəyən mürid də bu yolda mürşidin qoyduğu tələbləri təkrar-təkrar yerinə yetirməklə fəna-fillah halına çatmış olur. Məcnunun məktəbdə Leylanın adını yazmağı öyrənib yazması artıq ona yaxınlığını, onunla vəhdət halında olmasını bildirir. Bu yolla onunla təmasda olması, öz varlığında bu yaxınlığı cızdığı xətlərlə (yazı) ona toxunması ilə nail olur. Bütün bu yaxınlıq təmas məzmunu daşıyır.

Füzuli yaradıcılığında “xətt” sözünün başqa anlamlarına da rast gəlirik. Bilirik ki, “xətt” sözünün təsəvvüf poeziyasında üzde olan narın tük, örtük, pərdə, örtük və s. mənaları da var. “İrfanda Haqdan savayı nə varsa, hicab və masiva adlanır. Bəşər öz qəlbə ilə Tanrı arasında olan pərdələri dəf etməklə mərifətə və həqiqətə yetişə bilər.” Füzuli qəzəllərinin birində deyir:

***Üzdə sirişk qanı, söylər dəmi-nihani,
Qəd təzhərül-mənai bil-xətt fil ləvayeh.***

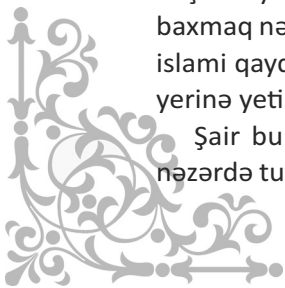
Beytin açılışı: üzündən axan göz yaşı gizli olanları söyləyir, mənalar lövhə üzərində xətt ilə izhar olur... Burada təbii ki, şair ilahi dərğahdakı lövhədə yazılan insanın tale yazısını nəzərdə tutur. Aşıqın gözündən axan yaş onun başına gələnlərin əksidir. Aşıq taleyində olanları göz yaşları ilə gizlətmək istəyir. Təbii ki, bütün başa gələnələr ilahi lövhədəki tale yazısıdır ki, insan onu yaşayır. İnsan başına nə gələcəyini bilmədiyi üçün o da sirr halındadır. Üzdə olan narın tük təbəqəsi də bu gizli olanları sirr kimi örtür. Şair başqa bir qəzəlində deyir:

***Baxma, ey can, xəti rüxsarına məhbulərin,
Ehtiva eylə, günah üzrə günah etmə dəxi.***

Beytin açılışı: ey can, gözəllərin üzünə örtük kimi çəkilməmiş o xəttə baxma, əgər baxarsansa, günaha batarsan, günah üstünə günah gələr.

Beytin üst qatındakı görünən anlama görə burada iki məna diqqəti çəkir: ilk baxışda şair aşıqı gözəlin üzünə baxmamağı tövsiyə edir, çünki islami düşüncəyə görə naməhrəmə baxmaq günahdır. Bu baxış ifadəsinin özünün müxtəlif məna yükləri var. İnsanın daxili məna kəsb edən məzmun gözəlliyi onun üz cizgilərində əks olunur. İlk baxışda insan üzünə baxarkən diqqəti cəlb edən onun üzünün ifadəsi olur. İnsanın üzündəki mimika xətləri onun daxili dünyasının ifadəsini əks etdirir. Həmin cizgilər ilə insan daxilində olan hissələrini zahirə ötürür. Deməli, üzdəki xətlər (qırıqlar) həm də ötürücülük funksiyası rolunu oynayır. İnsanın üzündə onun həm zahiri, həm də batini aləmi gizlənilir. Buna görə də demək olar ki, üzündəki cizgilər, yəni, xətlər həqiqətlə məcaz arasında əlaqə yaradır. İslami düşüncəyə görə, gözəl üzə baxmaq, həm də yaradılan insan vücuduna, bədənə baxmaq nəzərdə tutulur. Bu da insan varlığında tamaha, həzzə səbəb olur. Bu da islami qaydalarına görə, zahiri gözəlliyə vurulub ondan zövq almaq funksiyasını yerinə yetirir ki, günah sayılır.

Şair burada xətt kəlməsi işlətməklə ilahi lövhədə yazılan insanın taleyini nəzərdə tutur. İlahi dərğahda olan Lövhə-məfzun təsəvvüfün təbliğ etdiyi ideyaya

görə, Allahın bütün göstərişləri yazılan bir lövhədir. Deməli, xətt poeziyada həm də həqiqətlə məcaz arasında ekvator (keçid) rolunu oynayır.

Azərbaycan ədəbiyyatında XVI əsri əhatə edən zəngin yaradıcılıq epoxasında təsəvvüfi görüşlərin inkişafı sonda nəticə etibarilə ədəbiyyatın təsəvvüfə öz bətninə hopdurması, öz strukturunun üzvi elementinə çevirməsi ilə nəticələnir. Başlanğıcda poeziya təsəvvüf üçün daha çox nəzm – ifadə vasitəsi rolunu oynayarsa, sonrakı əsrlərdə bu proses də davam etməklə təsəvvüfi ideyanın bədii ideyaya çevrilməsi prosesi güclənə-güclənə gedir. Bu prosesdə Azərbaycan ədəbiyyatı bütün bədii heyəti və bədii potensialı ilə iştirak edir. Lakin onun tarixində Nizami, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi poetik dühalar zaman-zaman irəli çıxıb “təsəvvüf və ədəbiyyat” münasibətlərinin gedişatına yeni yön, yeni ton verirdilər. Bu tarixi-ədəbi prosesi, əslində, Füzuli tamamlayır. O, təsəvvüfün Azərbaycan ədəbiyyatındakı bütün mümkün poetik transformasiyalarını bir araya gətirərək ilahi eşqin ədəbiyyatdakı statusunu özünün “eşq” konsepsiyasının nümunəsində birdəfəlik tamamlayır. Ondan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında “təsəvvüf və ədəbiyyat” müstəvisində iri simalar meydana çıxarsa da, Füzulinin müəyyənləşdirdiyi eşq təmayülü aparıcı istiqamət olaraq qalmaqda davam edir.

Mirzağa QULUZADƏ

“Cəlaləddin Ruminin panteizmi əsas ruhu və məzmunu etibarilə bir çox dini əqidələrin və şəriət ehkamlarının əleyhinə çevrilmişdir. Onun əsərlərində tərəqqipərvər sufi görüşləri öz parlaq bədii ifadəsini tapmış və İslam dininə tənqidi münasibət bəsləyənlər tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Füzulinin yaşadığı dövrdə Mövləviyyə təriqətinin geniş yayılmasının da əsas səbəbi, şübhəsiz, bu idi. Füzulinin “Yeddi cam” (Saqınamə), “Tərkib-bəndi-farsi” və sair əsərlərində Cəlaləddin Rumidə gördüyümüz fəlsəfi-panteist görüşlərlə səsleşən motivlər nəzərə çarprır. Bunun isə əsil səbəbi odur ki, Füzuli özü, yaradıcılığının daxili təbiəti etibarilə elmə, fəlsəfəyə daha çox rəğbət bəsləyən və şəriət doqmatizminin mənasızlığını dərinlən duyan mütəfəkkir şairdir.

Şəfəq ƏLİBƏYLİ

Məhəmməd Füzulinin “Yeddi cam” əsrinin tərcüməsi Böyükağa Qasımzadə qələmində

Böyükağa Qasımzadənin ən yaxın dostu şair Ənvər Əlibəylinin belə bir şeiri var:

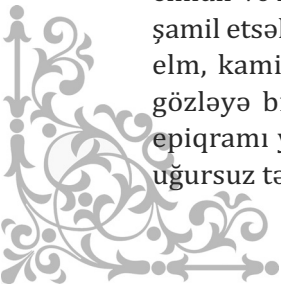
*Süleymana qalmayan dünya
Sənə də qalmayacaq
Deyilən bir məsəl var,
Dolaşır dodaq-dodaq.
Bu düzdür, biz gedəcəyik,
Ancaq dünya yenə də
İnsanlara qalacaq.*

Bəli, insanlara qalan bu Dünyada əbədi qalan adlar da var. Öz həyat yolu ilə, xalq qarşısında xidmətləri ilə, qəhrəmanlıqları ilə, yaradıcılıqları ilə miras qoyub gedənlərin adları. Belə adlar içində şair-tərcüməçi Böyükağa Qasımzadə adının da öz yeri var.

Əziz oxucularla Böyükağa Qasımzadənin Məhəmməd Füzulinin “Yeddi cam” əsrinin ana dilimizə etdiyi tərcümədən danışmaq istərdim. Qarşımda əsərin orijinalı və Böyükağa Qasımzadənin tərcüməsi var. Orijinalı bir daha oxuduqdan sonra tərcümənin də bir oxucusu oldum. Bir mütəxəssis kimi tədqiqata ehtiyac duyduğum və tərcümədən doğan heyranlığımı sizinlə bölüşmək istədim.

Müsəlman Şərqişinin şeir dili olan fars dilinin incəliklərini dərinləndən bilən Böyükağa Qasımzadə nəfis tərcüməsi ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində əbədi bir iz qoymuşdur. Şeirlərində yüksək poetik səmimiyyətə malik olan şair-tərcüməçi bəhs olunan tərcümədə də Füzuliyə səmimiyyət və sədaqət nümayiş etdirmişdir. Bəhs olunan tərcüməni tədqiq etdikcə bu məqamı bütün incəlikləri ilə müşahidə etdim.

Füzuli farsca “Divan”ının dibaçəsində yazır: “Bil ki, şeir fəziləti də ayrı bir elmdir və kamal növlərindən mötəbər bir növdür”. Poetik tərcüməyə də bunu şamil etsək, səhv etmiş olmarıq. Çünki bu prosesin özü ustadın dediyi fəzilət, elm, kamillik tələb edən bir yoldur. Əgər bunlar yoxsa, orijinalı təhlükə gözləyə bilər. Bu fikirlə bağlı məşhur şotland şairi Robert Börnəsin bir epigramı yada düşür. Epigram Roma şairi Mark Valeri Marsialın şeirlərini uğursuz tərcümə etmiş mütərcimə ünvanlanır:

***Ey şeirdən kənar, nəsrdən uzaq,
Tərcümən yalandır, yalan aqappaq.
Eşit, Marsialdan gəlir bu fəğan:
“Tərcümə edildim! Talandır, talan!”***

Əlbəttə ki, tərcümə orijinalın digər dilə sadəcə mexaniki çevrilməsidirsə, tərcümədən əsərin müəllifinin səsi gəlmirsə, ruhu duyulmursa, orijinala sadiqlik qalmırsa, onda R.Börnəsin dediyi talan qorxusu ola bilər. Mütərcim, sanki qiymətli bir əmanəti xalqdan-xalqa, dildən-dilə, zamandan-zamana çatdırmaq kimi məsuliyyətli bir vəzifə yerinə yetirir.

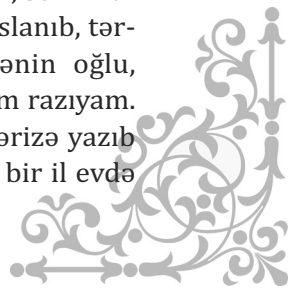
Farsdilli klassik ədəbiyyatımızdan edilən tərcümələr bu baxımdan çox qiymətlidir. Məhz bu tərcümələr nəticəsində klassiklərimizin fars dilində yaratdığı ədəbi miras xalqımız üçün əlçatar olmuşdur. Klassik filologiyanın tərkib hissələrindən biri olan tərcümə sahəsi klassik ədəbiyyatımızın nəsil-dən-nəslə keçməsinə əvəzsiz rol oynayır. Azərbaycan tərcüməçilik məktəbi farsdilli klassik ədəbiyyatımızın parlaq mütərcimlər pleyadası ilə fəxr edə bilər. Məhz onların məşəqqətli, ecazkar zəhməti nəticəsində Nizami, Xaqanı, Məhsəti, Nəsimi, Füzuli və digər farsdilli miras qoymuş şairlərin sənət inciləri öz xalqına çatmışdır. Belə çətin və məsuliyyətli ədəbi missiya daşıyan mütərcimlər sırasında Böyükağa Qasımzadənin də adını çəkmək vacibdir.

Məhəmməd Füzulinin 530 illik yubiley ilində “Yeddi cam” əsərinin tərcüməsindən danışmaq yerinə düşər. “Həft cam” farsca, saqınamə janrında, saqiyyə xitabla yazılmış, 327 beytdən ibarət, lirik-fəlsəfi, sufi məzmunlu, mürəkkəb kompozisiyalı bir məsnəvidir. Əsər mütəqarib bəhrinin Fə’Ulun Fə’Ulun Fə’Ulun qəlibindədir. Böyükağa Qasımzadə də əsəri klassik Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox işlənən bəhrlərdən biri olan həzəc bəhrində tərcümə etmişdir. Əruzşünas alim Tərhan Quliyevin qeyd etdiyi kimi, həzəc bəhri, 8-ci növüdür (Məf ‘Ulü məfA’ İlü fə ‘Ulün). Füzuli özünün şah əsəri olan “Leyli və Məcnun”u da həzəc bəhrində yazmışdır.

Tanınmış tənqidçi alim Vaqif Yusiflinin mərhum ədəbiyyatşünas Əkrəm Cəfərdən eşitdiyi, Böyükağa Qasımzadənin “Yeddi cam” əsərinin tərcüməsi haqqında dediklərini yada salaq: “Əkrəm Cəfərin dilindən eşitdiyim sözlərdir: “Füzulinin ərəbcə, farsca olan əsərlərinin çoxusu təzədən tərcümə edilməlidir, bircə “Yeddi cam”dan başqa, onun tərcüməsi nöqsansızdır”.

Deyənlərə görə, tərcümə qadın kimi nazlı, uşaq kimi kövrəkdir. Onda qoca müdrikliyi, igid düzlüyü olmalıdır. Mütərcimdən yalnız filoloji və tarixi biliklərə malik olmaq deyil, həm də incə bir duyum, şairlik məharəti, tərcümə mədəniyyəti, orijinalın müəllifinin yaradıcılıq məşəqqətinə şərik olmaq da tələb olunur. Böyükağa Qasımzadənin adı gedən tərcüməsində bu məqamlar aydın görünür.

Bəhs olunan tərcümədə Füzuli ahəngini, zövqünü, söz seçimini, söz nizamını duymaq olur. “Yeddi cam” əsərinin orijinalının mətninə əsaslanıb, tərcüməsi üzərində araşdırma apararkən, Böyükağa Qasımzadənin oğlu, tanınmış ədəbiyyatçı İntiqam Qasımzadənin gəldiyi nəticə ilə tam razıyam. “Bu fəlsəfi poemanın tərcüməsi onu o qədər cəlb edir ki, hətta ərizə yazıb “Azərnəşr”də bədii ədəbiyyat şöbəsinin müdirliyindən çıxır, düz bir il evdə

oturub özünü bütünlüklə bu işə həsr edir. Nəticədə, Füzuliyə layiq tərcümə ortaya qoyur. Bu, ədəbiyyat tarixində yaşayacaq tərcümədir. Bunu bir oğul kimi yox, həm də ədəbiyyatşünas kimi tam əminliklə deyirəm". Tədqiqatdan sonra bir mütəxəssis kimi tam əminliklə deyə bilərəm ki, şair-tərcüməçi Böyükağa Qasımzadə orijinaldakı ideya-məzmunu sədaqətlə yanaşaraq, Füzulinin bədii sənətkarlığına layiq bir tərcümə nümayiş etdirə bilmişdir.

Fikrimizi təsdiqləyən, tərcümədə diqqətimizi cəlb edən, Böyükağa Qasımzadənin şairlik və tərcüməçilik istedadına, duyumuna dəlalət edən bəzi məqamlarla əziz oxucularla bölüşmək istərdim. Poetik mətnin, eləcə də tərcümə mətninin yaranması mürəkkəb bir prosesdir. Farsdilli poeziyadan yazan alimlərin fikrincə, poetik mətnin yaranmasında əvvəl "ilham", sonra da "səy" gəlir. "İlham" prosesində fikir, ideya bir an içində də yarana bilər, amma "səy" prosesi zamanı şair söz seçimi, dil materialı ilə iş, fərdi üslub, sairlik məharəti, istedad, zövq, bəlağət tələb edən məqamlarla üzləşir. Bütün bunları şair-tərcüməçi də yaşayır. Belə incə məqamları məharətlə adlamaq üçün mütərcim müraciət olunan dilin dərinliklərinə nüfuz etməyi bacarmalı, "səy" mərhələsinə son dərəcə məsuliyyətlə yanaşmalıdır.

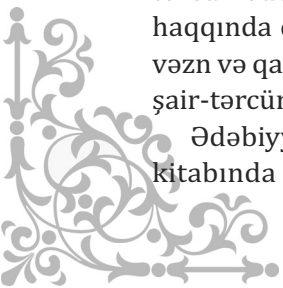
Füzuli "təb mədəmindən seçilmiş bir gövhər çıxarmaq" üçün gündüzlər axşama qədər, gecələr səhərə qədər düşünür, onları bir araya gətirir və bu yolun nə qədər məşəqqətli olduğunu bəyan edir. Əbəs deyil ki, Böyükağa Qasımzadə də tərcümədə onu gözləyən bu məşəqqətləri adlaya bilmək üçün, işdən azad olaraq bir il evdə oturmuş, dünyaya, yaradılışa yəqin ki, Füzuli gözü ilə baxmağa çalışmışdır.

Yardımla bağlı Həmid Araslı "Həft cam" əsəri haqqındakı dedikləri yada düşür: "Füzuli bu əsərində dünya və yaradılış haqqında müəyyən bir münasibəti ifadə etmişdir. Ney görür ki, kəndli tənəkdən şarab alıb əvəzində ona su verir. Tənək bağbandan su alıb əvəzində ona şəhd verir. Odur ki, belə nəticəyə gəlir ki, cəmiyyətdəki inqilablardan heç kəs yaxa qurtara bilməz. Şair tar, setar, qanun, dəf, ud ilə birlikdə cam içərkən bu musiqi alətlərinin hər birisini bir təriqətin, bir dünyagörüşünün, bir fəlsəfi fikrin nümayəndəsi kimi canlandırır və son yeddinci camı mütrüblə – İnsanla içir".

Sadalanən musiqi alətlərinin, bu akustik obrazların semantik çalarları, məcazlığı, emosionallığı diqqəti cəlb edir və onların mətnə xüsusi ahəng yaratması, şairin arifanə, fəlsəfi fikirlərinin açılması üçün bədii ifadə vasitəsinə çevrilir. Tərcümədə də bütün bunlar mütərcimin yaratdığı poetik fonoeffektdə bariz şəkildə sezilməkdədir.

Bəhs etdiyimiz tərcümədə Böyükağa Qasımzadə qələmindəki ahəng və musiqilik yaradan bəzi incə məqamları nəzərdən keçirək. Şeirdə ahəng yaradan əsas üç amil qeyd olunur: vəzn, söz tənəsübü, qafiyə. Bəhs olunan tərcümədə orijinaldakı qafiyə sisteminin əks-sədası eşidilməkdədir. Şeir haqqında deyilir ki, xəyal ünsürü şerin cövhəridir, təxəyyül şerin ruhudur, vəzn və qafiyə isə şeirinin musiqisi üçün vacib şərttdir. Böyükağa Qasımzadə bir şair-tərcüməçi olaraq, deyilən bu vacib şərtə məharətlə riayət edə bilmişdir.

Ədəbiyyatşünas alim Mir Cəlal Paşayev özünün "Füzuli sənətkarlığı" adlı kitabında bəhs olunan tərcümə haqqında dedikləri fikrimizi bir daha

təsdiqləyir: “O zaman hələ çox gənc bir sovet şairi olan mütərcim, Füzuli şeirinin zəngin bədii xüsusiyyətlərini öyrənib mənimsəməyə, tərcümə işinə tam məsuliyyətlə yanaşaraq orijinalın bütün məziyyətini saxlamağa çox səy etmişdir. Əsəri şairin üslubuna münasib olaraq əruz vəznində, qafiyə quruluşunu da olduğu kimi, məsnəvi ilə götürmüşdür”.

Böyükəğa Qasımzadə tərcüməsində qafiyə quruluşuna nəzər salaq:

1. Tərcüməçi-şair orijinaldakı qafiyə sisteminin sözlərinin müəyyən hissəsini orijinalda olduğu kimi saxlaya bilmişdir. Bu da orijinalın mətni ilə ahəng yaxınlığı, müəyyən dərəcədə də forma yaxınlığı yaradır. Tərcümədə orijinalda olduğu kimi saxlanılan həm qafiyə sözlərin çoxu farsdilli klassik poeziya üçün ənənəvi olanlardır. Məsələn: həyat-zat, dövr-cövr, şərab-ab, əzab-şərab, bağ-dağ, xəyal-sual və s. Böyükəğa Qasımzadə də əsərin tərcüməsində bu klassik ənənəni qoruya bilmişdir. Farsdilli klassik poeziyada daha az müraciət olunan həm qafiyə sözlər də “Yeddi cam” əsərində yer alıb: mal-məhal, kəm-aləm, çəng-təng. Şair-tərcüməçi belə qafiyə sözlərə də biganəlik göstərməmişdir. Orijinalın səs fonuna yaxınlığın yaranmasında onların da öz payı var. Mütərcimin şairlik istedadından xəbər verən bir neçə poetik nümunəyə müraciət edək.

Poetik tərcümə:

***Düşənbəni düşənbəyədək iç bu şərabı,
Meydən elə qəm atəşini söndürən abı.***

Orijinal:

***[Doşənbe bexor ta doşənbe şərab,
Ze mey riz, bər atəşe ğosse ab].***

Böyükəğa Qasımzadə qafiyənin həm leksik, həm də qrammatik imkanlarından özünəməxsus bir məharətlə istifadə etmişdir. Tərcümədə qafiyə eyniliyi ilə yanaşı leksik tərkibinin yaxınlığı da ahəng oxşarlığı yarada bilir. Mütərcim müxtəlif sisitemli fars və Azərbaycan dillərinin ortaq leksikasından poetik mətnin qayəsinə uyğun istifadə edir: şərab, mey, atəş, ab.

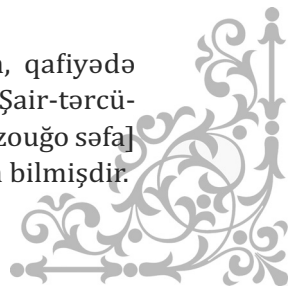
2. Bəzən isə mütərcim beytdəki həm qafiyə sözlərdən yalnız birini dəyişməz saxlayır. Məsələn, orijinalda: [etmam]-[nam], tərcümədə: axşam-itmam, orijinalda [məzac-ələc], tərcümədə: tac-ələc, orijinalda [ədəm-ğəm], tərcümədə: həmdəm-qəm. Sonuncu üzərində dayanaq: “qəm” sözü saxlanılmış, orijinaldakı “ədəm” isə “həmdəm” sözü ilə əvəzlənmişdir. Beytin tərcüməsində incə bir üslubi məqama diqqət yetirək. Şair-tərcüməçi “ədəm” sözünü qafiyədə əvəz edir, amma beyt daxilində həmin sözə yer verir. Bu da orijinalın ahənginə və leksik yaxınlığına xidmət edir.

[Ke mən piş az in dər fəzaye ədəm, /Deli daştəm xali az ğeyde ğəm].

Ney söylədi: Ey halımı məndən soran həmdəm!

Ol dəm ki, ədəm idi yerim, bilməz idim qəm.

3. Mütərcim farsdilli klassik ədəbiyyat üçün ənənəvi olan, qafiyədə işlənən yalnız sözləri deyil, bütöv ifadələri də saxlaya bilmişdir. Şair-tərcüməçi orijinaldakı [yaftəm] rədifli qafiyədə işlənən [nəşvo noma]-[zouğə səfa] ifadələrini saxlamaqla, məzmun dəqiqliyi, ahəng yaxınlığı yarada bilmişdir.

[Ke əz xak nəşvo noma yaftəm,

Ke əz ab zouğo səfa yaftəm]

Bəzən ulu torpaqdan alıb nəşvü nümanı,

Bəzən də sudan toplayaraq zövqü səfanı.

Digər bir misal. Füzulinin müraciət etdiyi [bağə zouğ] və [dağə şouğ] ifadələrinin təşkil etdiyi mürəkkəb qafiyənin tərcümədəki konstruksiyasına diqqət yetirək. Mütərcim bəhs edilən ifadələrə Azərbaycan dilinə uyğun konstruktiv dəyişiklik versə də qafiyənin semantik tutumunu saxlaya bilmişdir.

Gəl, Saqi, dər ol laləni ver nəşə bağından,

Bir lalə ki, könlüm köz olub şövqü dağından.

[Biya, Saqi an laləyə bağə zouğ,

Ke darəm əz u bər cəgər dağə şouğ]

Sətri tərcümə fikrimizi bir daha təsdiqləyər:

(Saqi, gəl. O zövq bağçasının laləsini (ver), / Ki, ondan ciyərimdə şövq dağı var).

4. Qafiyə yaxınlığına diqqət yetirən mütərcim maraqlı fonetik məqamlardan istifadə edir. Məsələn, dilimizin lüğət tərkibinə farscadan keçmiş “peydərpəy” zərfini, kiçik fonetik dəyişiklə “peydəri-pey” izafət şəklində işlədərək, orijinaldakı “peyhəpəy” sözünə ahəng yaxınlığı yarada bilir. Bəlkə də ilk nəzərdə adi görünən bu məqam mütərcimin söz seçməsindən, orijinalın qafiyə sisteminə olan diqqətindən doğur.

Öylə isə gəl indi məni-aşiqi mey ver,

Doldur qədəhi, durma daha peydəri-pey ver.

Orijinalda misra sonuna diqqət yetirsək, tərcümə ilə həmahəngliyi sezə bilərik:

[Konun ğafel əz mey məşo mey bedeh, / Ləbaləb bedar o peyhəpəy bedeh].

Mütərcimin qafiyələnən sözlərlə bağlı diqqət yetirdiyi bir məqam üzərində də durmaq istərdik. Əsərin nüsxələrində və nəşrlərində [ketab-şərab], bəzən isə [kəbab-şərab] qafiyəsi istifadə olunmuşdur. Mütərcim çox düzgün olaraq kabab-şərab variantını seçmişdir. Beytin məzmunu məhz bu variantın seçilməsinə sövq edir.

Güldürdüm o bəzmi, bəzədim sözlə, kababla,

Nur verdim ona badə ilə, şamla, şərabla.

Kitab sözü böyük mənada “Quran”ın sinonimi kimi də işlənir. Füzuli bəzm məclisini təsvir edən mətndə belə ehtiyatsızlıq etməzdi.

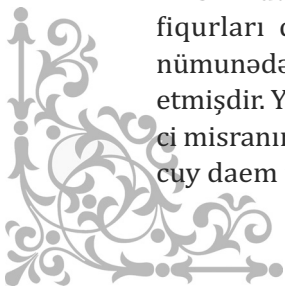
[Mozayyen bosati be saz o kəbab, / Monəvvər riyazi be şəm o şərab].

Beytin sətri tərcüməsi də fikrimizi təsdiqləyir:

(Süfrəsi saz və kababla bəzənmiş bir büsat içindəyik, / Şam və şərabla işqlənmiş bir bağçadayıq).

Zənnimizcə, mütərcimin üstünlük verdiyi variant daha məntiqlidir. Bəzm məclisində süfrədə kitabın olması sual doğurar.

5. Mütərcim Füzulinin poetik effekt yaratmaq üçün işlətdiyi poetik fiqurları da tərcümədə yeri gəldikcə saxlaya bilmişdir. Növbəti poetik nümunədə də Füzuli “dövri-qədəh” ifadəsi ilə təsdir poetik fiquruna müraciət etmişdir. Yəni “doure ğədəh” iadəsini birinci misranın əvvəlində, həm də ikinci misranın sonunda işlədir. [Motist douran bedoure ğədəh, / Ze doure ğədəh cuy daem fərəh].

Mütərcim bəhs olunan ifadəni misra əvvəlində yerləşdirməklə təsdir poetik fiqurunun digər mövqeli növündən istifadə etmiş və orijinaldakı poetik effektdə yaxınlaşa bilmişdir.

***Dövri-qədəh ilə dolanır, bil ki, bu aləm,
Gəz dövri-qədəhdən tapasan şadlığı sən həm.***

Bəhs olunan tərcümənin üslub xüsusiyyətlərini tədqiq etdikcə mütərcimin Şərq poetikasına dərinlikdən bələd olmasının şahidi oluruq. Füzuli beytlərdən birində təkrir poetik fiqurundan istifadə edərək, [gəhi] “gah” sözünü dörd dəfə təkrar edir. Mütərcim tərs paralelizmə və təkrara əsaslanan, Şərq poetikasına [əks] adlanan xiazm poetik fiqurundan məharətlə istifadə edir, həm də ikiqat xiazm yaradaraq (bəzən - gah və gah - bəzən) poetik effekti daha da gücləndirir.

[Gəhi dər gəyam o, gəhi dər gəud, / Gəhi dər roku o, gəhi dər socud].

***Bəzən ayaq üstündə durub, gah əylirdim,
Gah səcdə qılıb göylərə bəzən çəkildim.***

6. Hər bir mütərcimin tərcümə prosesində mətnə əlavə etdiyi, işlənmə tezliyi ilə seçilən, meyil göstərdiyi favorit sözləri vardır. Belə favorit sözləri Böyükəgə Qasımzadənin bəhs olunan tərcüməsində də izləmək olur. Mütərcimin meyil göstərdiyi favorit sözlər onun təxəyyülü, zövqü, şeir texnikası, söz seçimi və bir sıra digər amillərlə bağlıdır. Orijinalda olmayan, mütərcimin əlavə etdiyi favorit sözlər məzmunu xələl gətirmədən, ümumi mətnin qayəsində yer alan, məzmunu vurğulayan, poetik tutumu dərinləşdirən sözlərdir. Bəhs olunan tərcümədə mütərcimin meyil göstərdiyi və müraciət etdiyi favorit sözlər bunlardır: can, dost, insan.

Bunların arasında mətnə “can” sözünə daha çox yer verilmişdir. Mütərcim həmin sözü əsasən, “ey can!” şəklində, nidalı bir xitabla işlədərək, müraciətini daha ön plana çəkir və emosionallığı gücləndirir. Əsər boyu yeddi beytdə bəhs olunan bədii xitabı izləmək olur.

***Dostluqlar ilə dopdoludur dostluğun, ey can,
Hər bir dəridən sonra da var bir dəri əlan.***

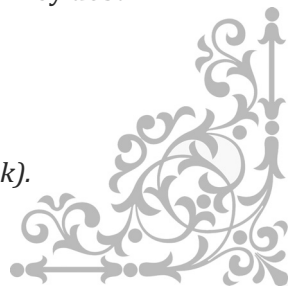
Qeyd etmək istərdik ki, orijinaldan və tərcümədən fərqli olaraq, bəzi nəşrlərdə və internet səhifələrində beytdəki “dəri” sözü əvəzinə “dəli” verilir. Belə təqdirdə məna təhrif olunur.

Mütərcimin meyil göstərdiyi digər favorit söz “dost” sözüdür. Şairin uda “ey dost” bədii xitabı ilə müraciəti, sanki onlar arasında bir vəhdət vardır. Tərcümə mətnini orijinalın təbiətinə yaxınlaşdırən belə məqamlar müəyyən dərəcədə əsərin tərcümə mətni olduğunu unutturur. Mütərcim “ey dost” ifadəsini mətnə əlavə edərək mənaya diqqəti artırır, hiss-həyəcan yaradır. Yada salaq ki, bədii xitabdan mətnyaradıcı bir vasitə kimi istifadə olunması çoxəsrlik poeziyamız üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. Mütərcim, sanki “ey dost” bədii xitabını əlavə edərkən bu məqamı nəzərə almışdır.

***Bu karxanada mən ilə sən alətik, ey dost,
Sənətdən uzaq ayrı, kənar xilqətik, ey dost.***

Orijinalda xitab yoxdur. Beytin sətri tərcüməsi belədir:

(Sən və mən karxanada bir alətik, / Sənətkar deyil, sənət alətiyik).

Mütərcimin tərcümə boyu meyil göstərdiyi digər favorit söz “insan” kəlməsidir. Həmin söz də bədii xitabda işlənərək, beytdə kiçik bir pauza və xüsusi bir intonasiya yaradır. Məzmununda da xələl gətirmir.

***Tar öz-özünə qıvrılaraq sirr sapından,
Açdı düyünü, söylədi: Ey həmdəmərim insan!***

Sətri tərcümə:

(Öz ətrafında qıvrılıb, sirrini açdı, / SIRR ipinin düyünü belə açdı).

7. Poetik tərcümədə yüksək bədiilik naminə müəyyən dərəcədə mütərcim azadlığına imkan verilir. Mütərcim azadlığından ehtiyatla istifadə edən Böyükağa Qasımzadə bəzən söz və ya ifadəni çox şairanə şəkildə, mənaya xələl gətirmədən digəri ilə əvəz edir. Belə əvəzləmə mütərcimdən mənanı dərinədən dərk etməyi, orijinaldakı təsir gücünü saxlamağı tələb edir. Məsələn, beytdəki [monşa-ye hər xəta] (hər xətəyə bais) ifadəsini mütərcim daha lakonik şəkildə, elə adresatın öz adı ilə İblis verir və çox uğurlu qafiyə yaradır: İblis – bais. Bu məqam da mütərcimin poetik təxəyyül gücünü nümayiş etdirir.

***Sordum ona: – Ey dürlü sədalar verən İblis,
Kafər kimi gəl olmaqilən odlara bais.***

Beytin sətri tərcüməsi:

(Ona dedim: Ey hər xətəyə bais olan, / Bizim küfr atəşimizə odun olma).

Mütərcim azadlığından ehtiyatla, həssaslıqla, orijinalın qayəsinə uyğun şəkildə istifadə edən tərcüməçi-şair ayrı-ayrı sözlərin deyil, əsas məzmunun çatdırılmasına çalışır. Bu zaman tərcümə qaydalarına görə, əsas mənaya xələl gəlmədən müəyyən dəyişikliklərə, əlavələrə yol verilir. Mütərcimin əlavələri orijinalın məzmununa yad olmayan, Füzulinin poetik fikrinə, dünya baxışına fəlsəfi düşüncələrindən sapınmayan məqamlardır. Orijinaldakı “Mən yaralıya bir cam verincə, / Bağlanmış olan dilimi açarsan” məzmununu daşıyan beytin tərcüməsi fikrimizi təsdiqləyər.

***Ol gün ki, əzəl camımı mən xəstəyə verdin,
Açdın dilimi, canlı bir insana çevirdin.***

Tərcümədə “canlı bir insana çevirdin” ifadəsi əlavədir, amma sirlər açmaq istəyən neyin əhvalının təsvirində çox uğurludur.

Mütərcim azadlığından çox səliqə ilə istifadə edən Böyükağa Qasımzadə müəyyən fon effekti, emosionallıq yaratmaq üçün, mətnə bəzən poetik fiqurlar da əlavə edir. Məsələn, orijinalda olan bir beyti nəzərdən keçirək:

[Be mən bedeh ke besyar ğəm mikeşəm, / Ze besyariye ğəm setəm mikeşəm].

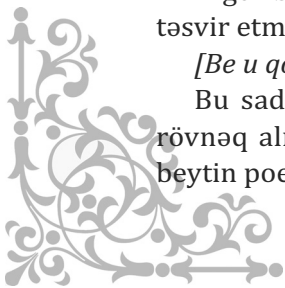
Beytdə şair bir dəfə [bedeh] “ver” sözünü işlədir. Mütərcim isə həmin sözünə beytdə üç dəfə işlətməklə, təkrarla güclü bir çağırış yaradır:

***Ver, ver ki, içim həddən aşan çoxlu qəmim var!
Ver ki, bu fəna dəhrdə min bir ələmərim var!***

Digər bir misal. Orijinaldakı beytlərdən birində şair nalənin çoxluğunu təsvir etmək üçün [əz hədd borun] “həddən artıq” ifadəsini işlədir.

[Be u qoftəm: Ey gəşte zar o zəbun, / Çera nale dari əz hədd borun?].

Bu sadə “həddən artıq” ifadəsi mütərcim təxəyyülü nəticəsində yeni rəvnəq alır. Şair-tərcüməçi nalənin çoxluğunu “dağ, daş əridir” deyərək, beytin poetik təsir gücünü daha yüksəldir.

***Sordum ona: Ey zari-zəbun, söylə, nə çarə,
Neyçin yenə dağ, daş əridir, səndəki nalə?***

Tərcüməçi azadlığından xəbər verən digər bir nümunəyə müraciət edək. Mütərcim mətndəki zaman məfhumunu daha qabarıq vermək üçün orijinalda olmayan “sübh ilə şam” təzadını beytə əlavə edir. Beytdə təqdim olunan zaman anlayışı mütərcim qələmində daha poetik bir şəkil alır. Orijinaldan aşağıdakı məzmunlu beytə diqqət yetirək: (Pəncşənbə günü əgər əlində cam varsa, / Gələn pəncşənbəyə qədər əlindən vermə).

Mütərcim pəncşənbədən pəncşənbəyə qədər olan zaman fasiləsini əlavə etdiyi “sübh ilə şam” təzadı vasitəsi ilə daha da dərinləşdirir:

***Pəncşənbə günü öylə ki, aldın ələ camı,
Bir həftə bu növ ilə keçir sübh ilə şamı.***

Mütərcimin “sübh-şam” təzadından müddət uzunluğu məfhumunu təsvir etmək üçün istifadə etməsi səciyyəvi cəhətdir.

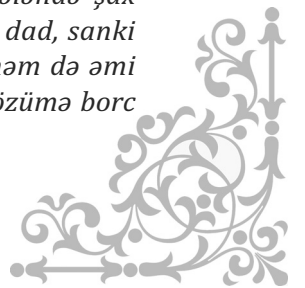
***Ver, ver mən içim, etmə məni bir daha təlxləm,
Təlxləmləşmə ilə saxlama camtək məni sübh-şam.***

Orijinalda: (Gətir, mənə acı həyatımda çox gözlətmə, / Qədəh kimi mənə bu acılıqlar içində yaşatma) məzmununu daşıyan beytdə sübh-şam təzadı yoxdur. Mütərcim bu təzadı əlavə etməklə əzabın uzun zaman olduğuna işarə edərək, məzmunu daha da təsirli edir.

Unudulmaz şair-tərcüməçi Böyükağa Qasımzadə qələmində dahi Füzulinin “Yeddi cam” əsərinin tərcüməsini oxuduqca mütərcim məşəqqəti, həssaslığı, sədaqəti və ustadlığından xəbər verən çox incə məqamları izləmək olar. Biz bu kiçik yazıda sadəcə bir neçəsini əziz oxuculara təqdim edə bildik.

NƏTİCƏ: *Tərcümə də qocalır. Bir çox farsdilli klassik fəlsəfi poeziyanın yenidən tərcümə edilməsinə ehtiyac duyulur. Amma bəhs etdiyimiz tərcümə haqqında bunu deməyə ehtiyac yoxdur. Hələ antik dövrdən tərcümənin orijinala yaxınlığı məsələsi həmişə müzakirə obyektinə olub. “Yeddi cam” əsərinin Böyükağa Qasımzadə qələmindəki tərcüməsində bu yaxınlıq hər beytdə hiss olunmaqdadır. Mütərcim, əsərin fəlsəfi məzmununu bürüyən niqabı açma bilmiş, ideya və məzmunu, rəmzi obrazları tam çatdırmış, orijinaldakı bəlağəti, üslubu qorumağa nail olmuşdur. Tərcümədən Füzulinin poetik səsi gəlir. Orijinalın ruhunu tutan mütərcim müxtəlif sistemli dillər arasındakı fərqi çox şairanə adlayaraq, oxucuda ekvivalent kommunikativ effekt yarada bilmişdir. Bəhs etdiyimiz tərcümə Füzuli ilə şair-tərcüməçi arasında yaranan uzaq və uzun illərin poetik münasibətinin nəticəsidir. Demədim ki, unudulmaz şair-tərcüməçi Böyükağa Qasımzadənin ömrü qısa olub. Onun ömrü şeirlərinin, tərcümələrinin oxucu sırası uzandıqca uzanır, nəsil-dən-nəslə keçir. Hər iki şairə salamlar olsun!*

P.S. *Böyükağa Qasımzadə... Mənim üçün Böyükağa əmi idi. O, uşaqlıq xatirələrimdə yaşayan çox əziz bir insandır. Yaraşlıq və son dərəcə səliqəli görünüşü, təbəssümlü siması yaxşı yadımdadır. Həmişə bizə gələndə şax pəncəyinin cibindən konfet çıxarıb, biz uşaqları qonaq edərdi. O dad, sanki uşaqlığımın şirin dadıdır. Yalnız bir şərqsünas-alim kimi deyil, həm də əmi dediyim, atamın ən yaxın dostunun tərcüməsi ilə bağlı tədqiqatı özümə borc bildim. Yəqin qismət dahi Füzulinin 530 illik yubileyi ilidir.*

DÖRDÜNCÜ CAMIN KEYFİYYƏTİ

*Gəl, saqi, dər o laləni ver nəşə bağından,
Bir lalə ki, könlüm göz olub şövqü dağından.
Ver, ver nə qədər sağdı canım, ver, bu çiçəklər
Bir gün gələcək qəbrimin üstə bitəcəklər.
Gəl, saqi, ver o badəni, ol qırmızı rəngi,
Bir badə ki, ancaq o silir dildəki cəngi.
Ver, ver ki, içim həddən aşan çoxlu qəmim var,
Ver ki, bu fəna dəhrdə min bir ələmim var!
Ver, saqi, mərəz mərhəmini, dərdə dəvanı,
Təşvişli ürəkçin yaranan yaxşı şəfanı.*

*Ver, ver ki, içim, yandı könül, artdı kədər, qəm,
Ver, saqi ki, təşvişimə yoxdur mənim həmdəm.
Artır ki, açılısın sifətim şövqü fərəhlə,
Sonra oturub şövqü fərəhlə məni dinlə.
Dördüncü gələn zövq ilə ta bülbül olum mən,
Qoy sirlərin izharı üçün bir dil olum mən.*

UD İLƏ SÖHBƏT

*Bir gün yenə mən nəşəli bir bəzm düzəltdim,
Mən bu işi bir hikmət üçün bərqərar etdim.
Bir ud sədəsi bu zaman qalxdı həvayə,
Yandım, tütünü çıxdı mənim övci-səmayə.
Sordum ona: – Ey sirlər ilə eyləyən ülfət!
Sirr xəznəsinin xəznədarı, sahibi-nemət!
Söylə, de görüm bir neçə şeydir ki, cahanda,
Sirr əhli də sənsən, bu hava ilə yanan da!
Kimlər sənə öyrətdi bu atəşli nəvanı,
Şadlıq ağacım yandı eşitcək bu havanı.
Bu söhbəti gəl eylə mənə büsbütün izhar,
Bu işlərinin pərdələrində, de, nə sirr var.
Ki, taza havalar adına çox diribaşsan?!
Candan xəbərin var belə cansız yaşayırkən!
Bir parça ağacsan ki, havandır sarı tellər,
Bir zərrə qığılcım onu atəşdə kül eylər!*

Füzulinin “Yeddi cam” əsərindən bir parça

Ataəmi MİRZƏYEV

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “HƏDİQƏTÜS-SÜƏDA” ƏSƏRİ ŞƏHİDLİK ABİDƏSİ KİMİ

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müstəsna xidmətlərə malik olan, lirik və epik əsərləri ilə söz sənətimizi yüksək bir mərhələyə qaldıran və yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoyan Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı forma, mövzu və məzmun baxımından olduqca zəngin və rəngarəngdir. Hansı janrdadır, hansı mövzuda, hansı dildə yazmasından asılı olmayaraq, müraciət etdiyi janrın və dilin poetik imkanları daxilində Füzuli öz sənətini maksimum yüksəkliyə qaldırmağa nail olmuşdur.

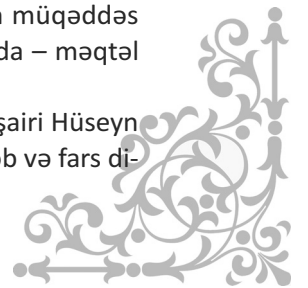
Füzulinin yaradıcılığında dini mövzular, islam dininin əsas prinsipləri, islam dininin müqəddəs şəxsiyyətlərinə həsr edilmiş əsərlər də xüsusi yer tutur. Onun əsərlərinin, demək olar ki, hamısında islamın müqəddəs şəxsiyyətlərinə sonsuz hörmət, məhəbbət və ehtiram ifadə olunmuş, onların tərifinə ayrıca yer verilmişdir. Bu baxımdan Füzuli yaradıcılığında Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) və onun yaxınlarının vəsfi diqqəti xüsusilə cəlb edir. Şairin qəsidələrində yaşadığı dövrün bir sıra tarixi hadisə və şəxsiyyətləri ilə yanaşı, islamın dininin bir sıra müqəddəslərinin vəsfi də öz əksini tapmışdır.

Füzulinin islam dininin əsas prinsiplərini açıqlayan və Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinin şərhinə həsr edilmiş “Hədisi-ərbəin” tərcüməsi özünün mövzu, məzmun və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə ona qədər yazılmış əsərlərdən xüsusilə seçilir. Eləcə də Məhəmməd peyğəmbərə və onun yaxınlarına olan sonsuz sevgi və məhəbbət Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərində özünün ən zirvə nöqtəsinə çatmışdır.

Məlumdur ki, həm Qurani-Kərimdə, həm də Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində şəhidlik ən yüksək mərtəbə, ali bir məqam kimi dəyərləndirilmişdir. Tanrı dərğahında şəhidlik mərtəbəsi peyğəmbərlikdən sonra ən yüksək zirvədir. Şəhidlərin Allah qatındakı məqamı ilə bağlı Qurani-Kərimdə buyrulur: “Allah yolunda öldürülənlərə (şəhid olanlara) “ölü” deməyin. Əksinə, onlar (Allah dərğahında) diridirlər, lakin siz bunu dərk etmirsiniz” (Bəqərə/154).

Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri də, əslində, şəhidliyə həsr olunmuş bir əsər olub islami ədəbiyyatda orta ədəbi mövzulardan sayılan və İslamın müqəddəs şəxslərinin qətlə yetirilməsi ilə əlaqədar yazılan xüsusi bir ədəbi janrdadır – məqtəl janrında qələmə alınmışdır.

Şərq ədəbiyyatında məqtəl janrının inkişaf tarixində İran yazıçı və şairi Hüseyin Vaiz Kaşifinin “Rövzətüş-şühəda” əsəri ayrıca yer alaraq ona qədər ərəb və fars di-

lində yazılmış məqtəllər içərisində xüsusi bir mərhələ təşkil edirsə, Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərini məqtəl janrının tarixində katarsis mərhələsi saymaq olar. Çünki bu əsər öz oxucularını və dinləyicilərini intiqama deyil, ondan təsirlənərək, katarsisə – təmizlənməyə, günahlardan arınmağa, paklığa, olanlardan düzgün nəticə çıxarıb belə faciələrə bir daha yol verməməyə səsləyir. Füzuli “Hədiqətüs-süəda” əsərinin janrı haqqında belə yazır: “Həzə məqtəlnameyi-imam Hüseyin-əl-müsəmma bihi Hədiqətüs-süəda rəziyallahü anhum”. (“Hədiqətüs-süəda” adı ilə anılan bu kitab İmam Hüseyinin məqtəlnaməsidir. Allah ondan razı olsun.)

“Hədiqətüs-süəda” həcmcə Füzulinin ən böyük əsəri olmaqla bərabər, İslamın ən böyük şəhidlərinə həsr edilmiş ən möhtəşəm sənət örnəyidir. Azərbaycan, ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatında şəhidlik mövzusuna, Kərbəla hadisəsinə, İmam Hüseyin şəhadətinə həsr olunmuş ona bənzər və onunla bərabər bir səviyyədə dura biləcək ikinci bir sənət əsəri yoxdur. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri Azərbaycandır, eləcə də müsəlman dünyasında şəhidlik mövzusuna həsr olunmuş məqtəllər içərisində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Bu isə hər şeydən öncə Füzuli sənətinin, Füzuli qələminin ecazkar qüdrəti ilə şərtlənirdi.

Məqtəl janrının ən gözəl örnəklərindən birini yaratmaq nə qədər çətin və ağır olsa da, Füzuli bu işi özünə “səadət” sayır. Füzuli İslamın ən böyük şəhidlərinə, Kərbəla vəqiasinə həsr olunmuş bir əsəri yazmağa başlayarkən böyük məsuliyyət daşıyaraq Allah-taalaya üz tutur, ondan başladığı işi qurtarmaq üçün kömək, yardım istəyir. Şair həmin məqsədlə əsərini Qurani-Kərimin “Taha” surəsində Musa peyğəmbərin Fironla danışıqına gedərkən Allah-taaladan dilədiklərinin təqdimi ilə başlayır və məqtəl yazmaq kimi çətin bir işə girişdiyi üçün Musa peyğəmbərin Allah-taaladan dilədiklərini özü üçün də diləyir: “Rəbbi-şrahli sadri va yəssir li əmri va ‘əhlil-’uqdətən min lisani yəfqahu qavli” (Ey Rəbbim, köksümü açıb genişlət; işimi yüngülləşdir; dilimdəki düyünü aç ki, sözümlə yaxşı anlasınlar!) (Taha /25-28).

Belə bir uğurlu başlanğıcdan sonra Füzuli həmin ayələrin tərcümə-şərhini də təqdim edir:

***Ya Rəbb, rəhi-eşqində bəni şeyda qıl,
Əhkami-ibadətini bana icra qıl.
Nəzzareyi-sün’ündə gözüm bina qıl,
Övsafi-həbibində dilim guya qıl.***

“Hədiqətüs-süəda” əsəri, əsasən, islam dünyasında ən böyük faciələrdən biri sayılan Kərbəla vəqiasinə – imam Hüseyinin öz məslək və əqidəsi yolunda şəhadətinə həsr olunsada, əsərdə Adəm peyğəmbərdən başlamış Məhəmməd peyğəmbər daxil olmaqla digər dini müqəddəslər, onların keçirdiyi sarsıntılar, başlarına gələn müsibətlərə də geniş yer verilmişdir. “Hədiqətüs-süəda” hər şeydən öncə öz iman, inam və etiqadları yolunda müsibətlərlə rastlaşan, lakin bu yoldan dönməyən haqq aşıqlərinə qoyulmuş şəhidlik abidəsidir. Füzuli “Hədiqətüs-süəda”da “rütbeyi-şühədə əşrəfi-məratib” deyərək şəhidliyi ən böyük şərəf və ən böyük rütbə kimi elə bir şəkildə vəsf edir ki, onu oxuyanlar bu həqiqəti asanlıqla dərk edir, təsvir olunan şəxslərin müqəddəsliyini qəbul edir, onların şəxsiyyəti qarşısında Füzuli heyranlığına qoşulur və bu şəhidlərin həyat və mübarizəsindən örnək götürür:

***Əgərçi həşməti-övladü mülkü mal qamu
Əziz olur, qamuya zövqi-ruh qalibdir;***

***Çü can müqəddəm olur cümlədən, yəqindir bu
Ki, tərki-can ələmi ə'zəmi-məsayibdir.
Mühəqqəq oldu bu tərtib olan müqəddəmədən
Ki, rütbeyi-şühədə əşrəfi-məratibdir.***

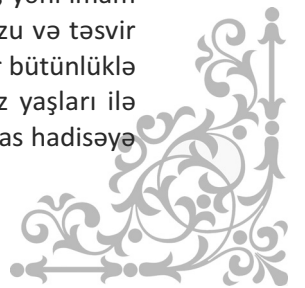
Füzuli şəhidliyi cismani ölüm, mənəvi qələbə yolu kimi göstərir. Şairə görə, şəhidlik özünü qurban vermək qabiliyyəti, məslək yolunda fədakarlıq insanın mətinliyi, iradə sərbəstliyi, şəxsiyyət bütövlüyü və mənəvi paklığı deməkdir, insanı mənən əzib məhv edən dünyaya, həris və məkrli zəmanəyə etirazıdır. Füzulinin sevə-sevə vəsf və tərənnüm etdiyi şəhidlik islama görə elə bir yüksək mərtəbədədir ki, bu yolun sakinlərinin qovuşduğu əbədi həyat bir bağça – xoşbəxtlər bağçasıdır və mütəfəkkirin öz əsərini İnan yazıçısı Hüseyin Vaiz Kaşifidə (ölümü: 910/1504) olduğu kimi “Rövzətüş-şühədə” (“Şəhidlər bağçası”) deyil, “Hədiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”) adlandırması onun füzuliyənə kəşfi idi. Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərində təsvir etdiyi xoşbəxtlər bağçasının əbədi sakinləri çoxdur və bu sakinlər təkcə Kərbəla şəhidləri ilə məhdudlaşmır. Əsərin girişində bəla və onun mahiyyətini açıqlayan Füzuli göstərir ki, Allah-taala həmişə öz sevimli bəndələrini inam və əqidələrinin möhkəmliyini yoxlamaq üçün sınağa çəkmiş, müxtəlif bəlalara uğratmışdır; müqəddəs kitablardan birində deyildiyi kimi: “Sevən də, sevilən də bələdən qurtara bilməz”, çünki “Qızıla atəş gərək olduğu kimi, sevnələrə də bəla gərəkdir”:

***Möhnətəfzayi-məhəbbətdür bəla
Kim, bəla atəş, məhəbbətdür təla.***

Füzuli insanlar içərisində ən çox bəlaya uğrayanların peyğəmbərlər olduğunu xatırlayaraq birinci babda Adəm peyğəmbərdən başlayaraq Nuh, İbrahim, Yəqub, Yusif, Musa, İsa, Əyyub, Zəkəriyyə və Yəhya kimi peyğəmbərlərin həyatına ümumi bir nəzər salmış, onların başına gələn müsibətlərdən söhbət açmışdır. Həmin hadisələri Kərbəla müsibəti ilə qarşılaşdıraraq müqayisə aparən şair bəşər tarixində Kərbəla hadisəsinə bənzər hadisələrin çox olduğunu qeyd etsə də, Kərbəla şəhidlərinin əzabının misilsiz olduğu qənaətinə gəlmişdir:

***Səhldir ol kim, həmin Həvvadən Adəm oldi dur,
Olmadı məcmui-ətba'vü əyalindən cüda.
Səhldir ol qəm ki, düşdi bəhrə Nuhun zövrəqi,
Görmədi dəryayi-xunab içrə girdabi-fəna.
Səhldir kim, yetdi İbrahimə Nəmrud atəşi,
Yetmədi bərqi-cəhansuzi-fıraqi-əqraba.
Səhldir kim, çəkdi bidadını Fir'onun Kəlim,
Olmadı düşmən ana bir kafiri-mö'minnüma.
Bitəkəllüf əql mizaniylə təhqiq etsələr,
Cümleyi-ənduhi-məcmui-güruhi-ənbiya.
Gəlməz ol miqdar möhnətlərcə kim səbr eyləyüb,
Çəkdi əhli-zülmdən məzlumi-dəşti-Kərbəla.***

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, “Hədiqətüs-süəda”da əsas hadisələrə, yəni imam Hüseyinlə bağlı olan yeddinci baba qədər olan bütün fəsillərdə mövzu və təsvir obyektini bilavasitə Kərbəla müsibəti ilə bağlı olmasa da, həmin hissələr bütünlüklə Kərbəla hadisəsinə həsr olunmuş könül yangısı və ona tökülən göz yaşları ilə yögrülmuşdür. Bütün bunlar isə öz-özlüyündə oxucunun diqqətinin əsas hadisəyə cəlb olunmasına hazırlıq mərhələsi rolunu oynamışdır.

“Hədiqətüs-süəda”da qələmə alınan hadisələr ilk baxışda bütövlükdə dini mahiyyət daşısa da, əsəri oxuduqca, fəsil və bablar dəyişdikcə “Hədiqətüs-süəda” bütünlüklə eşq və məhəbbət dastanı, onun qəhrəmanları isə öz məslək, əqidə, inam və imanları yolunda min bir bəlaya dözən, haqq yolunun yolçusu olan və haqqa qovuşmağa can atan aşıqlardır. Çünki Füzuliyə görə, sevginin ləzzəti əzabındadır:

***Əgər məlamətə səbr eyləməzsən, ey qafil,
Məlamət eyləmə eşqi, yürü səlamət ilə.
Kəmalı-eşq məlamətdədir, xəyal etmə
Ki, eşq zövq verə, olmasə məlamət ilə.***

Füzuliyə görə, eşqin uzun və əzablı yolları vardır və o, heç kəsə asanlıqla müyəssər olmur. İnsan öz eşqinə qovuşmaq yolunda hər cür əzab-əziyyəətə qatlaşmalı, hər bir əzaba dözməlidir:

***Aşiqəm, dersən, bəlayi-eşqdən ah eyləmə,
Ah edüb əğyari əsrarindən agah eyləmə.
Eşq sultanı nə fərman etsə, göstər inqiyad
İctinab etmə, tənəffür qılma, ikrah eyləmə.***

Çünki eşq yolunda can verənlər aşıqlərin başçısıdır:

***Nəqdi-can sərfi-rəhi-canan edən sahibnəzər,
Eşq meydanında sərxeqli-səfi-üşşaq olur.
Mənzili-məqsudədir qeydi-təəllüq səddi-rah,
Rütbeyi-tərki-təəllüq əhsəni-əxlaq olur.***

Füzuli insanın qəmlə əkiz yarandığını, insanın mayasının qəmlə yoğrul-duğunu göstərərək birinci babın “Fəsl-i-ibtilayi-Adəm əleyhissəlam” bölümündə yazır: “Rəvayətdir ki, ibtidayi-xilqətdə həzrəti-Məliki-Cəlil Əzrailə hökm etdi ki, cəmi’i-cəzayi-zəminin hər cüzvindən bir qəbzə xak alub Bətni-Nü’mandə cəm’ qıla və bir səhabə əmr etdi ki, qırx gün ol torpağın üzərinə baran töküüb tərbiyətinə məşğul ola. Və bu xidmətə məmur olan səhab otuz doqquz gün dəryayi-ələm və çeşmeyi-qəmdən nəm çəkərdi və ol torpağə barani-möhnət tökərdi. Qırxıncı gün ki, möv’idi itmam idi, bir neçə qətrə bəhri-fərəhdən götürüb, üzərinə saçub surəti-təxmirin itmamə yetürdi və peykəri-itmamın zühurə gətürdi. Bu səbəbdən müqərrər oldu ki, tinəti-bəşəriyyəət əksəri-ovqat mənəbətə-riyahini-qəm ola və həqiqətdə asari-sürur nihayəti-nüdrət və kəmalı-qillət bula”.

***Adəm ki fəzayi-ələmə basdı qədəm,
Əndühü bəlayə oldi əvvəl həmdəm.
Məxsusdur Adəmə bəlayi-ələm,
Aləmdə bəla çəkməyən olmaz adəm.***

Füzulinin birinci babda təqdim etdiyi digər qəhrəmanlar da anadan olandan bəri müxtəlif məşəqqətlərə düşər olmuş haqq yolunun yolçularıdır: haqq aşiqi olan Nuh, odlara atılmış İbrahim, Tanrının əmri ilə öz canını qurban verməyə hazır olan İsmayıl, oğul həsrəti ilə gözləri kor olan Yəqub və başqa peyğəmbərlərdir. Füzuli həmin peyğəmbərlərin başına gələn bəla və müsibətləri xatırlatsa da, imam Hüseynin müsibətinin onlarla müqayisəyə gəlmədiyini vurğulayaraq yazır:

***Bənzəməz Yusifin əhvalinə əhvali-Hüseyn,
Nişə kim Yusif olub bəsteyi-zənciri-mihən.
Düşdi zəncirə, vəli qalmaq zəncirsifət,
Tiri-bidadi-ədu cismini rövzən-rövzən.***

Yaxud:

***Möhnəti-Musa degil manəndi-ənduhi-Hüseyn,
Fərqi etmiş anların mizani-ənduhi-bəla,
Şəm'i-bəzməfruzdur Vadiyi-Eymən atəşi
Nari-aləmsuzdur bərqi-ələyi-Kərbəla.***

Füzuli “Hədiqətüs-süəda”da təsvir etdiyi haqq aşıqları içərisində imam Hüseynin təsvirinə daha geniş yer vermişdir. Çünki Kərbəla vəqəsi yüksək dövlət məqamı üçün yox, islamın əslinə qayıdışı, insaniyyətin yüksək dərəcələrə çatması, ədalət, azadlıq, eləcə də zülmün kökünün kəsilməsi üçün idi. Füzuli imam Hüseyn hərəkətinin fəlsəfəsini açıqlayaraq yazırdı:

***Zillət ilə ləzzəti olmaz həyatın, dustlar,
Nəqdi-can sərf eyləyib dünyadə, kam almaq gərək,
Əcz ilə dönmək ədudən səhldir, himmət dutub,
Ya şəhid olmaq gərək, ya intiqam almaq gərək.***

Şair bu nümunədə bizim müasirimiz kimi çıxış edir. Sanki bu günümüz üçün deyilmiş bu qitədə Füzuli törədilən vəhşiliklərə etiraz səsinə ucaldaraq hamımıza üz tutur, bizi mübarizəyə, igidliyə, intiqama səsləyirdi. Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin başçılığı ilə Müzəffər ordumuzun bədxah qonşularımızı – erməni təcavüzkarlarını işğal altında olan torpaqlarımızdan qovaraq Böyük Zəfərə imza atması məhz belə bir çağırışın nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

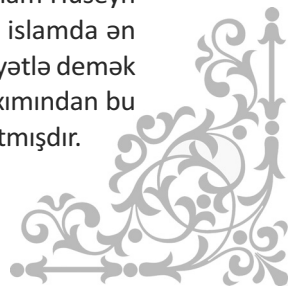
“Hədiqətüs-süəda”da İmam Hüseynin – seyyidüş-şühədanın şəhid olması, onun cismani ölümü islam dininin, Əhli-Beytin mənəvi qələbəsi idi. Əsərdə insanın mənəvi və cismani köləliyə üsyanı və bu yolda öz canını belə qurban verməsi ən yüksək və ali məqam kimi göstərilir. İmam Hüseynin bu əqidə və bu məslək uğrunda mübarizəsi ona görə ölməzdir ki, onun əsasında mənəvi paklıq, gözəllik və əzəmət durur. Şair xalqın müxtəlif təbəqələri tərəfindən Kərbəla vəqəsinin təkrar-təkrar anılmasını məqbul hesab edərək onu xatırlayanlara ucalıq, yazanlara isə ən şərəfli bir ad gətirəcəyini göstərir:

***Təkrari-zikri-vaqi'eyi-dəşti-Kərbəla,
Məqbuli-xassü amü siğarü kibardür.
Təqrir edənlərə səbəbi-izzü ehtişam,
Təhriir edənlərə şərəfi-ruzigardür.***

İmam Hüseyni və onun tərəfdarlarını şəhid edən, Əhli-Beytə min bir əzab-əziyyət verərək Şama aparılanların son aqibətini – xanədanlarının süquta uğramasını və Peyğəmbər ailəsinin qanını tökənlərin məhv olunmasını qanunauyğun bir hal sayan Füzuli yazırdı:

***Tökmək övladi-Rəsulin qanını asan degil,
Ol səbəbdən kim, bu qan hər qanə bənzər qan degil.***

Kərbəla vəqəsinə törədənlərin tarixdə bədnam ad qoyduqlarını, öz iman, inam və etiqadları yolunda hər cür cəfakarlığa hazır olanların isə şəhidlik zirvəsinə ucaldığını göstərən Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsərini yazmaqda məqsədi də imam Hüseyn və onun tərəfdarlarının göstərdikləri fədakarlıq və şücaəti alqışlamaq, islamda ən böyük məqamlardan sayılan şəhadətə ədəbi bir abidə qoymaq idi. Qətiyyətlə demək olar ki, Füzuli bu işin öhdəsindən layiqincə gəl-məyi bacarmış, ideya baxımından bu günümüzə səsleşən və öz bədii təravətini itirməyən bir sənət əsəri yaratmışdır.

Leyli ƏLİYEVƏ

Füzuli ədəbi irsi Qərb şərqşünaslarının elmi-nəzəri fikrində

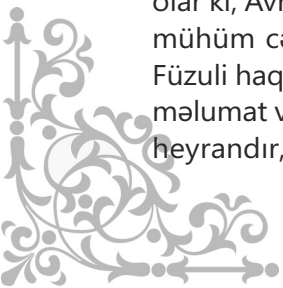

Azərbaycan xalqının zəngin ədəbi irsi həmişə dünya şərqşünaslığının diqqət mərkəzində olmuş, sənətkarlarımız haqqında çeşidli tədqiqat aparılmışdır. Belə sənətkarlardan biri də dünya ədəbiyyatı xəzinəsini öz poetik inciləri ilə zənginləşdirən böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulidir. Şairin hələ sağlığında şöhrət tapmış əsərlərinin zaman keçdikcə dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunması təsadüfi deyildir.

Avropa şərqşünaslığında ədəbi irsi XIX yüzilliyin I yarısından etibarən öyrənilən Füzuli haqqında ilk məlumatı alman şərqşünası Hammer Purqştal versə də, böyük şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında elmi qeydlərə Çarlz Riyonun kataloqlarında, E.C.V.Gibb, E.Q.Braun, Kassel, A.Bombaçi, S.Huri və digər şərqşünasların əsərlərində rast gəlirik. Bu barədə A.Krımskinin, Y.E.Bertelsin, eləcə də Azərbaycan tədqiqatçılarından B.Çobanzadə, H.Araslı, M.Quluzadə, R.A.Qaibova, R.Azadə, Ə.Yaqubi, V.Feyzullayeva, S.Məmmədova, Fuad Qasımzadə və digər alimlərin əsərlərində bəhs olunmuşdur.

Şərq poeziyasının qüdrətli sənətkarı, “dövrünün canlı ensiklopediyası”... “Azərbaycan ədəbiyyatı və dilinin yeni mərhələsi və inkişafında” əvəzsiz rolu olan böyük şair Füzuli haqqında ingilis şərqşünaslığında ilk dəfə alim Çarlz Riyo “Britaniya muzeyinin fars və türk əlyazmaları kataloqları”nda məlumat vermişdir”. Üç cilddən və əlavədən ibarət olan bu kataloqlar 1879-1895-ci illəri əhatə edir. Riyo Füzulinin ərəb, fars və türkcə gözəl nəzm və nəsr əsərlərinin müəllifi olduğunu, farsca qəzəllərinin və ərəbcə rəcəzlərinin öz dövründə sevilərək oxunan çoxları üçün könül oxşayan bir mənbə olduğunu söyləyir.

Füzuli ədəbi irsini tədqiq edən ingilis şərqşünasları arasında şotland əsilli Elyas Con Vilkonson Gibbin xüsusi mövqeyi vardır. Cürətlə demək olar ki, Avropada Gibbə qədər Füzulini ətraflı öyrənən, onun yaradıcılığının mühüm cəhətlərini düzgün şərh edən ikinci alim olmayıb. Gibb ilk dəfə Füzuli haqqında 1888-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr olunan “Türkiyə” adlı əsərdə məlumat verir. O, elə ilk tədqiqatından Azərbaycan şairinin sənət qüdrətinə heyrandır, ona düzgün, elmi cəhətdən obyektiv qiymət verməyə çalışır.

Gibb Füzulini dövrünün ən məşhur şairi adlandırır, əsərlərinin bütün türkdilli ölkələrdə sevilib oxunduğunu göstərir, onun heç kəsi təqlid etmədiyini, əksinə, heç bir türk və fars şairinə xas olmayan yeni cığır açdığını məhəbbətlə qeyd edir.

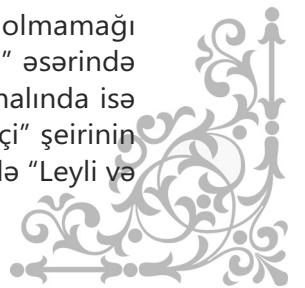
1901-ci ildə Nyu-Yorkda çap olunan, Epifanius Vilsonun tərtib etdiyi "Dünyanın böyük klassikləri" əsərində də şərqşünas Gibb Füzuliyə xeyli yer ayırmışdır. Biz ingilis mənbələrində Füzuli haqqında daha geniş, elmi məlumata Gibbin "Osmanlı poeziyasının tarixi" ("A history of Ottoman poetry") çoxcildli əsərinin III cildində rast gəlirik. Onu da qeyd edək ki, şərqşünas bu əsərdə Füzulini məhz "Azərbaycan şairləri" bölməsində təqdim eləyib.

Füzulinin "öz dühasının orijinallığı ilə şöhrətləndi"yini söyləyən Gibb bu böyük sənətkarı Şərqdən çıxan Günəşə bənzədir və türk ədəbiyyatında Füzulidən böyük, qüdrətli şair olmadığını qeyd edir. Gibb Füzulini yüksək qiymətləndirir, onun türk və fars şairlərindən bir sənətkar kimi fərqlənməsinə, Şərq poeziyasında heç kəsə nəsib olmayan zirvəyə qalxmasına diqqəti cəlb edərək yazır ki, "ilhamını qəlbindən alan Füzuli öz dühasının işığı ilə yeni cığır açmış və heç kəsi təqlid etməmişdir".

Gibb qədim türk ədəbiyyatında Füzulini "qəlb şairi" adlandırır, Füzuli sənətinin sirrini tam mənasıyla dərk etməyə, onun ecazkar əzəmətinə bələd olmağa çalışırdı. Gibbə görə, bu böyük sənətkarın çox məharətlə yazdığı qezəlləri onu "sadəcə nəğmələr şairi" kimi deyil, insanı "düşünməyə vadar edən" mütəfəkkir şair kimi səciyyələndirir. Füzulini "dövrünün güzgüsü" adlandıran Gibb ölməz şairin "Divan"ını Şərq poeziyası pərəstişkarlarına əsl mənəvi zövq verən mənbə adlandırır.

İngilis şərqşünası Eduard Braun "İran ədəbiyyatı tarixi" əsərinin "Qacar dövründə klassik şairlər" (1500-1800) adlı bölməsində Füzuli haqqında qısa məlumat verir. Braunun tədqiqat obyektini İran ədəbiyyatı olduğundan şərqşünas Füzulidən bəhs edərkən Hammerin, Çarlz Riyonun və Gibbin fikirlərinə istinad etmiş, ona görə də yeni bir fikir söyləməmiş, əksinə, şairin Bağdadda anadan olması, 1535-ci ilə qədər orada yaşaması və nəhayət, 1562-63-cü ildə vəfat etməsi kimi yanlış fikirləri təkrar etmişdir.

Füzuli və onun "Hədiqətüs-süəda" əsəri haqqında şərqşünas Eduard Eduardzın tərtib etdiyi kataloqda müxtəsər bəhs edilir. "Nəsrimizdə birinci böyük tarixi povest, lirik, romantik nəsr" sayılan "Hədiqətüs-süəda" haqqında böyük sənətkarın ciddi tədqiqatçısı Ataəmi Mirzəyev yazır: "Füzulinin dünyagörüşünü, ədəbi irsini, sənətkarlığını, Azərbaycan bədii nəsrinin və tərcümə sənətinin inkişaf tarixindəki rolunu və xidmətlərini öyrənmək baxımından "Hədiqətüs-süəda" xüsusi əhəmiyyətə malikdir". Məhz bu baxımdan ingilis şərqşünasının bu "möhtəşəm sənət nümunəsi"ndən qısa bəhs etməsi onun Füzuli irsinə dərinlən bələd olmamağı fikrini yaradır. Eləcə də Karl Brokelmanın "İslam xalqının tarixi" əsərində Füzuli haqqında qısa məlumat verilir, "İslam mədəniyyəti" jurnalında isə müasir türk şairi Əhməd Haşımın Füzuliyə ithaf etdiyi "Müjdəçi" şeirinin ingilis dilində tərcüməsi öz əksini tapır. Şeirin sonundakı qeyddə "Leyli və

Məcnun" əsərindən bəhs edilir və bu qəmgin eşq macərəsinin ərəb, fars, türk dillərində saysız-hesabsız variantlarının olması, lakin bunların arasında Füzuli poemasının "şah əsər" kimi qiymətləndirilməsi vurğulanır.

İngilis alimi Kassel 1953-cü ildə Londonda nəşr olunan irihəcmli ikicildlik "Ensiklopediya"nın birinci cildində Füzulidən bəhs edir. Kassel Füzulini klassik ədəbi məktəbin ən görkəmli nümayəndəsi sayır.

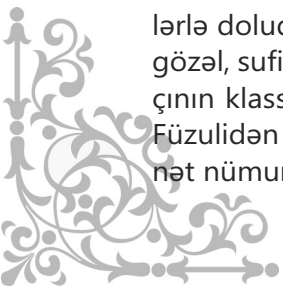
Şairin şah əsəri "Leyli və Məcnun" poemasından bəhs edən, onu qəzəllərinin şairin qəlbindən süzülüb gələn əsl "sənət inciləri" adlandırır. İngilis tədqiqatçısı öz mülahizələrində Fuad Köprülü, Ə.N.Tərlan kimi türk alimlərinə, eləcə də Gibbin fikirlərinə əsaslanır. Buradan aydın görünür ki, ingilis şərqşünaslarından bir çoxu Füzulinin həyat və yaradıcılığından bəhs etsələr də, yeni, elmi xarakterli, maraq doğuran fikirlər söyləməmiş, sadəcə olaraq, Gibbin fikirlərini təkrar etməklə kifayətlənmişlər.

Nyu-Yorkda nəşr olunan "Bibliografik lüğət", "Adların ensiklopediyası" və Londonda nəşr olunan "İslam tarixi" əsərlərində qısa da olsa, Füzulidən danışılır, onun istedadlı mütəfəkkir şair olması xatırlanır.

Məşhur alim, yazıçı və diplomat olan Nəcibullah tanınmış şərqşünasdır, ədəbiyyata və tarixə dair fars və ingilis dillərində bir sıra əsərlərin müəllifidir. Nəcibullah 1963-cü ildə Nyu-Yorkda nəşr olunan "İslam ədəbiyyatı" əsərində Füzulidən qısaca bəhs etmişdir. Şərqşünasın istər Füzuli, istərsə də Azərbaycan dili ilə bağlı söylədiyi fikirlər təhriflərlə doludur. O, türk şairi adlandırdığı Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərini Nizamini təqlid edərək yazdığını söyləyir, halbuki Füzulinin əsəri tamamilə orijinal, yüksək sənətkarlıqla yazılan sənət nümunəsidir.

1964-cü ildə Haaqada ingiliscə nəşr olunan "Mərkəzi Asiya məcmuəsi"ndə M.Mənsuroğlunun "Əsrlərdən keçən türk ədəbiyyatı" məqaləsində Füzulidən bəhs olunur. Müəllif şairin ədəbi irsindən danışarkən Füzulini öz məhəbbət şeirləri və "Leyli və Məcnun" hekayəti ilə poeziya sənətini ən yüksək zirvəyə qaldırdığını vurğulayır. Şərq ədəbiyyatının görkəmli şairləri ilə Füzulini müqayisə edən M.Mənsuroğlu üstünlüyü yenə Füzuliyə verir. "Bütün türk ədəbiyyatında Nəvidən başqa heç bir şair onun kimi yüksək ad qazanmayıb. Baqi, şübhəsiz, ən məşhur şairlərdən sayılır, onun şöhrəti hər yana yayılıbdır. Lakin həssas şair olmaq baxımından o, Füzulidən qat-qat aşağıdır". O, Füzuli və Baqinin nəsr əsərlərini o dövrdə yazılan ən gözəl sənət nümunələri adlandırır.

İngilis şərqşünası Ceymz Kritzek "İslam ədəbiyyatı antologiyası" əsərində Gibbin Füzulidən tərcümə etdiyi "Ey hərir içrə tənin mütələq bulur içrə güləb" müxəmməsini ingilis oxucusuna təqdim edir. Şərqşünas yazır: "Osmanlı şairləri ən yüksək, qüdrətli şairlər cərgəsində dayanmasalar da, onları tamamilə zəif hesab etmək olmaz. Bu poeziya gərəksiz, quru söz və ifadələrlə doludur, lakin fars və bəzən də ərəb dilində bir neçə bədii cəhətdən gözəl, sufi şeirlər vardır ki, bunlarda da Hafizin təsiri aşkarlanır". Tədqiqatçının klassik Şərq şeiri haqqında mülahizələri tamamilə əsassızdır, çünki Füzulidən gətirdiyi müxəmməsin özü yüksək sənətkarlıqla yazılmış bir sənət nümunəsidir.

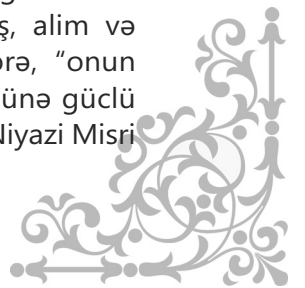
Farsşünas, professor C.A.Baulin "Gibbin xatirəsinə" ithaf etdiyi əsərlərinin beşinci cildində Füzuli haqqında qısa məlumat verir, şairin "Leyli və Məcnun" əsərinin türk dünyasında yüksək mövqeyini müəyyənləşdirməyə çalışır.

Moskvada 1969-cu ildə ingilis dilində nəşr edilən "Azərbaycan poeziyasının antologiyası"nda Azərbaycan şairləri və onların əsərlərindən tərcümələr toplanmışdır. X yüzildən XX yüzilliyədək böyük bir dövrü əhatə edən bu topluda Azərbaycanın görkəmli şairləri ilə bərabər, Füzulinin də əsərlərindən nümunələr öz əksini tapır. Antologiyada gedən Füzuli incilərini ingilis dilinə istedadlı mütərcim İrina Jeleznova tərcümə etmişdir.

Füzuli əsərlərinin əlyazmalarının müxtəlif nəşrlərindən H.F.Hofmanın "Türk ədəbiyyatı – biblioqrafik icmal" adlı əsərində, eləcə də Kembridcə P.M.Holtun tərtib etdiyi "İslam tarixi" əsərinin II cildində şair haqqında qısa məlumat verilir. Füzulini türk şairləri ilə müqayisə edən Holt yazır: "Yunus Əmrə, Füzuli, Nədim və Nəvai klassik türk ədəbiyyatının ən məşhur şairləridir, amma Füzuli onların hamısından yüksəkdir, çünki şairin müxtəlif mövzulara həsr edilmiş qəzəllərinin çoxu orijinallığı ilə seçilir". Holt Füzulinin sənətkarlığından danışarkən onun fars ədəbiyyatının bütün bədii formalarından istifadə etdiyini, qəsidə və qəzəllərinin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir, şairin qəzəllərində saf sevgini, cəmiyyətin ümumi kədərini, ağır-acısını ustalılıqla qələmə aldığını vurğulayır. Filologiya elmləri doktoru Vaqif Yusifli haqlı olaraq yazır: "Füzuli qəzəldə olduğu qədər heç bir digər şeir formasında sehr göstərməmişdir. Azərbaycan qəzəli, hətta deyərdik ki, Şərq qəzəli, məhz Füzuli nümunəsi ilə poeziyanın ən yüksək zirvəsini fəth etmişdir".

Qərbi Avropada Füzuli irsinin tədqiqində italyan alimi Alessio Bombaçinin xidmətləri xüsusilə diqqəti çəkir. Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərinin bütövlükdə ingilis dilinə tərcümə edilərək 1970-ci ildə çapdan çıxması böyük rəğbətlə qarşılandı. Kitabın ikinci hissəsində təcrübəli, türk şairəsi Sofi Hurinin ingilis dilinə bütöv şəkildə tərcümə etdiyi "Leyli və Məcnun" poeması verilibdir. A.Bombaçinin Sofi Hurinin tərcümə etdiyi "Leyli və Məcnun" poemasına yazdığı müqəddimədə isə şair haqqında verdiyi məlumat nisbətən maraqlı və elmidir. O, Füzulini xoşbəxt taleli dahi şair kimi səciyyələndirir, yazır ki, böyük şairin şöhrəti istər sağlığında, istərsə də ölümündən sonra Mesopotamiyadan Türk Osmanlı İmperiyasına, Azərbaycan və Orta Asiyadək yayılmış, əsrlər boyu ilham mənbəyinə çevrilmişdir. Şərqşünas "Leyli və Məcnun" mövzusunun Qərbi Avropada gərəyincə öyrənilmədiyini nəzərə alaraq, poemanın ingilis dilinə tərcüməsini və nəşrini yüksək qiymətləndirir.

İstedadlı türk şairəsi Sofi Huri "Leyli və Məcnun" əsərini ingilis dilinə tərcümə etməzdən əvvəl uzun illər ciddi axtarışlar aparmış, alim və şərqşünaslarla məsləhətləşmişdir. Mütərcimin yazdığına görə, "onun gözləri qarşısında geniş üfüqlər açan, əqidəsinə, dünyagörüşünə güclü təsir göstərən ədiblər Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Niyazi Misri və Füzuli olubdur".

Sofi Huri "tərcümə həmişə orijinalın zəif əvəzedicisidir" qənaətində olsa da, Füzuli şeirinin, Füzuli sənətinin ingilis dilində orijinala yaxın, gözəl və təravətli səslənməsində var qüvvəsini əsığəməmişdir.

1976-cı ildə Volter Andryus Amerikada çap olunmuş "Osmanlı poeziyasına giriş" adlı əsərində bu poeziyada bədii-ifadə vasitələrindən istifadə üsullarından bəhs edərkən Füzuli əsərlərindən bəzi nümunələr verir. Həmin il "Mərkəzi Asiya məcmuəsi"ndə Eliza Bernbaumun "Osmanlı və cığatay ədəbiyyatı" adlı məqaləsində Füzulidən ötəri bəhs olunur.

Çıkaqoda nəşr edilmiş "Ağqoyunlu, qəbilə, ittifaq, hökmranlıq" adlı əsərdə də Füzulinin adı çəkilir. Müəllif Con Vudz Oğuz-Bayat qəbiləsinin Ağqoyunlularla ittifaqda fəal iştirak etməsinə baxmayaraq, qəbilənin başqa üzvlərinin, o cümlədən Məhəmməd Füzulinin dövrünün mədəni və mənəvi həyatında mühüm rolu olduğunu vurğulayır.

Amerikada Orta Şərq ədəbiyyatını öyrənən, ingilis dilində nəşr olunan "Edebiyat" (1976) jurnalında klassik nəsr və nəzm nümunələri geniş əks olunur. Burada Füzulinin "Məni candan usandırdı" mətləli qəzəlinin bütövlükdə Azərbaycan dilindən ingilis dilinə sətəri tərcüməsi verilibdir. Qəzəli Prinston Universitetinin professoru Bernard Lyuis tərcümə etibdir. Orta Şərq mədəniyyətini və tarixini öyrənən Qərb alimləri arasında özünəməxsus yeri olan, İslam tarixinin ən məşhur araşdırıcılarından biri sayılan şərqşünas Bernard Lyuisin "Uzaqdan gələn təbilin səsi" (Music of a distant drum) əsərində Şərq dünyasının min ildən çox böyük bir dövrünü əhatə edən və ingilis dilində ilk dəfə səslənən şeir nümunələri arasında Mücirəddin Beyləqani, Xaqani, Nizami, Yunus Əmrə, Nəsimi şeirləri ilə birlikdə böyük Füzulinin də divanından üç qəzəlin tərcüməsi verilibdir.

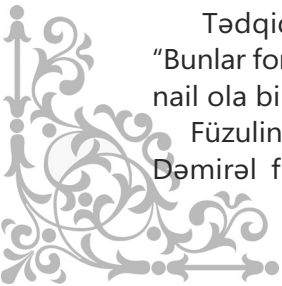
1976-cı ildə Moskvada ingilis dilində XVI əsrdən XX yüzilədək böyük bir dövrü əhatə edən "Azərbaycan nəsr antologiyası" çapdan çıxmışdır. Antologiyada Füzulinin "Şikayətnamə" əsərinin bütövlükdə ingilis dilinə tərcüməsi verilmişdir. Füzulinin "Şikayətnamə" əsərini rus dilindən ingilis dilinə Ronald Vrun çevirmişdir.

Böyük şairin ədəbi irsinin ingilisdilli araşdırıcılarının tədqiqat obyektinə çevrilməsi təbiidir. Bu baxımdan türk araşdırıcısı, doktor Həmidə Dəmirəlin ingilis dilində çap olunan "The Poet Fuzuli". (His works, study of his Turkish, Persian and Arabic Divans) , yəni "Şair Füzuli", (Əsərləri, türkcə, farsca və ərəbcə divanlarının tədqiqi) əsəri Füzuli irsinə marağın bariz nümunəsidir. Həmidə Dəmirəlin on iki fəsildən və hər fəslə yazılan yarımbaşlıqlardan ibarət olan bu irihəcmli əsəri üç hissəyə bölünür. Tədqiqatçı birinci fəslə aşağıdakı məsələlərə həsr olunub:

1. Füzuli dövründə İraqın coğrafi durumu;
2. Füzuli dövründə Şərq və Türk ədəbiyyatının vəziyyəti.

Tədqiqatçı Füzuli şeirləri ilə bağlı mülahizələrini söyləyərkən yazır: "Bunlar forma cəhətdən elə zərif, elə rəngarəngdir ki, heç bir türk şairi buna nail ola bilməz. O, zərif ifadələr ustasıdır".

Füzulini həm şair, həm də kamil insan kimi xarakterizə edərkən, Həmidə Dəmirəl füzulisevər bir araşdırıcı kimi öz ümidlərini dilə gətirir: "vaxt

gələcək dünyanın bütün guşələrindən, məşhur kitabxanalarından, xüsusilə də Türkiyə kitabxanalarından Füzuli əsərlərinin işığı gələcək."

Sultan Süleyman dövrünü xarakterizə edən Həmidə Dəmirəl bu dövrdə poeziyanın bir sənət qolu kimi inkişaf etdiyini də vurğulayır. Sultan Süleyman dövründə (1520-1566) romantik məsnəvinin "qızıl dövrü" olduğunu qeyd edən tədqiqatçı yazır ki, poeziya hər şeydən əvvəl bir sənət idi, yaradıcı iş idi. O dövrdə türk şairləri sənətkarlıq barədə birinci yerdə idilər.

Tədqiqatçı şairin üç dildə ərəb, fars və türk dillərində eyni səviyyədə yazıb-yaratdığını vurğulayır, şairin öz dövrünün bütün elmlərindən xəbərdar olduğuna diqqət çəkir. Tədqiqatçı şairin dediyi "Türkcə şeir mənim əslimin səliqəsinə uyğundur" ifadəsini əsas götürərək onun ana dilinin türk dili olduğunu qeyd edir. Füzuli dilinin zənginliyindən danışan araşdırıcı bildirir ki, şair hər üç dili mükəmməl bildiyindən poeziyasında onlardan məharətlə yararlanıbdır.

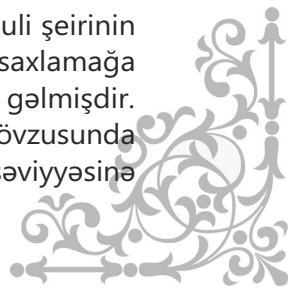
İnamla deyə bilərik ki, son illərdə Füzuli ədəbi irsinin ingilisdilli qaynaqlarda araşdırılması ilə bağlı yazılan əsərlər sırasında görkəmli türk tədqiqatçısı Həmidə Dəmirəlin əsəri nəinki bütün Qərb araşdırıcıları, eləcə də füzulişünaslıq elminin daha dərinədən öyrənilməsi üçün istifadə ediləcək ən dəyərli qaynaqlardandır.

Son dövrlərdə ingilis dilində nəşr olunan əsərlərdə böyük şairimizlə bağlı yeni tərcümələr işıq üzü görüb. Türk, fars, ərəb, urdu və digər dillərdən klassik poeziya nümunələrini ingilis dilinə tərcümə edən, şair və mütərcim olan Paul Smit "Klassik Azərbaycan poeziyası" adlı antologiyasında Qətran Təbrizidən Saib Təbriziyə qədər yazıb-yaradan Azərbaycan şairlərinin poetik nümunələrini ingilis dilinə çeviribdir. Paul Smit bu antologiyada Füzuli haqqında qısa məlumat verərək, şairin bir neçə qəzəlini, bir rübaisini və "Leyli və Məcnun" poemasından bəzi parçaları ingilis dilinə poetik səviyyədə tərcümə edibdir.

Füzuli irsi Azərbaycan füzulişünaslığında geniş tədqiq və təhlil edilmişdir. Bütün bunlar müəyyən dərəcədə Avropa şərqşünaslarının tədqiqatları üçün əsas qaynaqlardan olmuş, onlar yeri gəldikcə, böyük şairdən tərcümələr etmiş, elmi məqalələrində maraqlı, dəyərli fikir və mülahizələr söyləmişlər.

Füzuli ədəbi irsinin XIX yüzilin ortalarından etibarən öyrənen ingilis şərqşünasları şairlə bağlı nəzəri fikirlər söyləmiş, yeri gəldikcə poetik nümunələri də öz doğma dillərinə çevirmişlər. Şairin poeziyasının ingilis dilinə ilk tərcüməçisi şotland əsilli Elyas Con Vilkonson Gibbdır. Gibb gənc yaşlarından Şərq ədəbiyyatına böyük maraq göstərmiş, ərəb, fars, xüsusilə türk dili ilə ciddi məşğul olmuşdur. Füzulinin sənətkarlıq qüdrətini dərinədən duyan və onu Qərb oxucularına çatdırmağa xüsusi səy göstərən Gibbin tərcümə üsulu diqqətəlayiqdir. Şərqşünas tərcümə zamanı Füzuli şeirinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə sadıq qalmış, onun ölçü və ahəngini saxlamağa cəhd göstərməklə çətin və şərəfli bir işin öhdəsindən ləyaqətlə gəlmişdir.

Yaxın Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış "Leyli və Məcnun" mövzusunda onlarca şair öz sənətkarlıq qüdrətini sınaşa belə, heç biri Füzuli səviyyəsinə

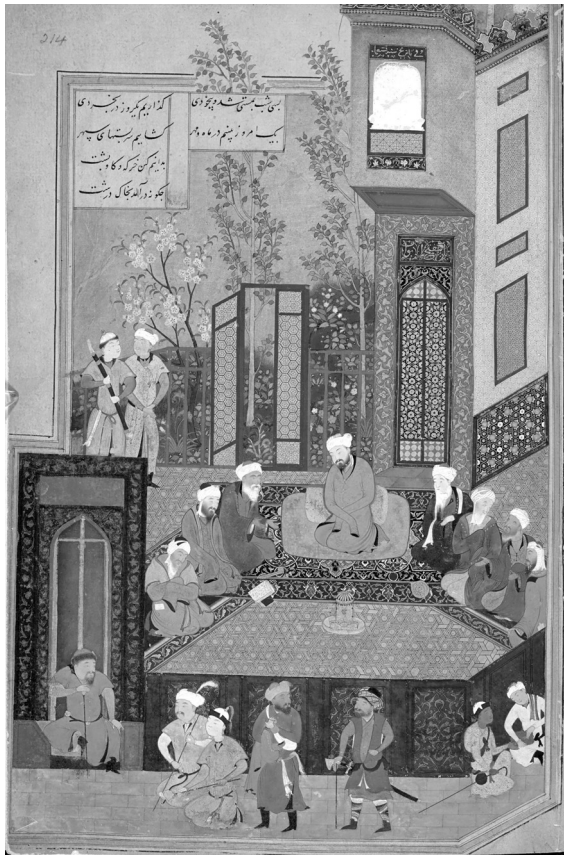
çatmayıbdır. "Məcnun və onun sevgilisi Leyli Şərq poeziyasının Romeo və Cülyettasıdır" deyən şərqşünas Gibb bu əsəri yüksək qiymətləndirmiş, "Türk poeziyasında bu səviyyədə ikinci əsərin yazılmadığını bildirir. Dövrünün "çirkin adət və ənənələrinə qarşı çevrilmiş amansız, güzəştiz bir ittihamnamə, həm də..." zərif bir sənət əsəri" "Leyli və Məcnun" Qərb şərqşünaslarının da geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, 1970-ci ildə bütövlükdə ingilis dilinə tərcümə edilən "Leyli və Məcnun" əsərində italyan şərqşünası Alessio Bombaçi Füzuli haqqında geniş məlumat verməklə bərabər, şairin əsərlərindən də tərcümələr etmişdir. Bu tərcümələr nəslə edilsə də, tədqiqat baxımından maraq doğurur. Onu da deyək ki, bu günədək Bombaçinin tərcümələri tədqiq edilməmişdir.

Füzuli öz zəngin yaradıcılığında lirikanın bir çox janrlarında qələmini sınıamış, qəzəl janrını poeziyanın ən yüksək zirvəsinə qaldırmaqla bərabər, qəsidə janrında da gözəl əsərlər yazmışdır. Fəlsəfi-ictimai lirikanın əsas janrlarından biri olan qəsidə haqqında öz mülahizələrini söyləyən Bombaçi Füzuli qəsidələrini əsasən dini ruhlu və əsasən mədhiyyə xarakterli mətn sayır. İtalyan şərqşünasının Füzuli yaradıcılığının müəyyən bir qolunu təşkil edən, dövrünün ictimai hadisələrini əks etdirən bu qəsidələrə sırf mədhiyyə kimi baxması düzgün sayıla bilməz, çünki şairin Füzulinin Sultan Süleymana, Ayaz Paşaya, Veys Paşaya, Bağdadın hakimlərinə yazdığı qəsidələrindən Bombaçinin tərcümə etdiyi hissələr buna parlaq nümunədir.

Bombaçi Füzuli qəsidələri içərisində "Gül", "Su", "Xəncər", "Səba" qəsidələrindən bəhs edir. Şərqşünas mürəkəb rədifli qafiyələrlə yazılmış bu qəsidələrin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən söz açır.

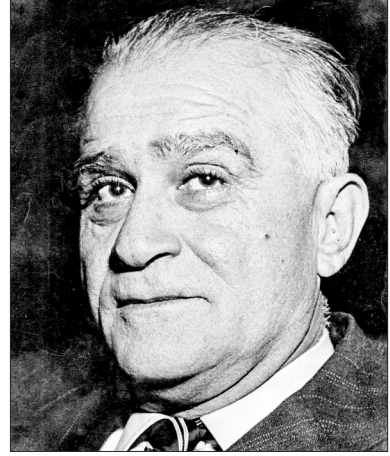
Füzuli əsərlərinin Avropa dillərinə tərcüməsi işi davam etdirilir və hələ bundan sonra da davam edəcək. Bu, onunla izah olunur ki, "Füzuli poeziyası əsrlər keçdikcə öz təravətini itirməyən, yaşayan poeziyadır. Çünki, burada, hər şeydən əvvəl, dünya ədəbiyyatının mövzularından biri olan məhəbbət misilsiz bir poetik dillə tərənnüm edilmişdir".

Əhməd Həmdi TANPINAR

Füzuliyə dair

◆ *Vəfatının 400-cü ildönümü münasibəti ilə*

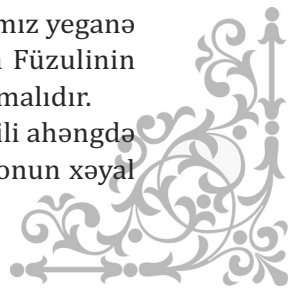
1-ci məqalə

Füzulinin ən böyük şairlərimizdən biri olduğu şübhəsizdir. Əlbəttə, Yunus Əmrəni istisna etmək şərtiylə, çünki 600 il əvvəldən bugünümüzə açılan bir qapı olduğu üçün bu cür ayırım etmək vacibdir. Köhnə şeirə xas sərt nizamə və ortaq lüğətə sadıq qalmaq barədə şeirdə həqiqətən yeni bir çıxır açan ustadlardan yalnız Şeyxi, Nəcati bəy, Baqi, Nədim və Şeyx Qalib kimi şairlər onunla yarışa bilər. Füzuli isə müəyyən mənada bu sadalanan şairlərdən də bir baş üstündür, çünki əsərləri digərlərininkindən xeyli dərəcədə fərqlənir və tam mənada şəxsi adlandırma biləcəyimiz bir həyat təcrübəsinə söykənir.

O, dildən görünməmiş bir ustalıqla yararlanıb, şeirimizə məhz özünün tapıntısı sayılacaq bir sıra mükəmməl ifadə şəkilləri gətirib. Hər hansı əsərini hərtərəfli dəyərləndirərkən, oradakı əqli dərinliyi, şuxluğu və həcv qüdrətini istər-istəməz etiraf etməyə məcbur qalırıq, halbuki Füzuli həm həyatı, həm də eşqi son dərəcə ciddi bir nəzər nöqtəsindən açıb-göstərən şairlərdən sayılır (məsələn, onun “Şikayətnamə”sində bitkin və ən yüksək həddə varacaq bir kinayənin ünsürləri mövcuddur).

Daha dəqiq desək, oxucuya gündəlik həyatın bütün ləzzətlərindən əl-ətək üzübmiş kimi bir təəssürat bağışlayan bu şairdə rast gələcəyimiz yeganə həzz – izzətdən alınan həzzdir. Dərd dəryasına gözgörəsi atılma isə mazoxizmin bir növündən başqa bir şey sayılmaz, çünki həsrətiylə çırpındığı bu dərdi şair öz həyatının yeganə mənası, özünün tək varlıq səbəbi kimi görmüş. Bu məsələdəki ısrarı ucbatından onun əsərlərini digər şairlərininkiylə səhv salmaq da imkansızdır. Hətta deyə bilərik ki, Füzulinin şeirləri türk ədəbiyyatı kontekstində bir növ antik tragediyalardakı xorunkuna bənzər effekt doğurubdur. Şeir zövqümüzün “İstanbul məktəbi” adlandıracağımız yeganə oturmuş ənənə əsasında formalaşdığı dövrlərdə sadəcə xalqın Füzulinin şeirinə də könül verməsinin başlıca səbəbi hər halda məhz bu olmalıdır.

Sözün öz mükəmməlliyini yetərsiz sayanlar, şeiriyyəti isə daxili ahəngdə və qulağa xoş gəlməkdə axtarmayanlar adətən ondakı izzətə, onun xeyal

dünyamızda buraxdığı sehirli təsirə daha ziyadə dəyər verirlər. Sadə xalqın təsəvvüründəki şair obrazı da adətən bir nağıl qəhrəmanını xatırladır. Füzulinin baş əsəri isə bu sözügedən nağılın daim canlı qalmasına münbit zəmin yaradıbdır. Sırf “Leyli və Məcnun” məsnəvisi ilə Füzuli bütün ədəbiyyat tariximizə bənzərsiz bir əsərin müəllifi kimi düşüb.

Bağının “Mərsiyə”si (əsərin tam adı “Mərsiyeyi həzrət Süleyman xan”dır – A.Y.) kimi, “Leyli və Məcnun” da, uzun bir tarixi dövrə öz möhürünü vurmuş əsərlərdən sayılır. XVIII əsrin sonuna, daha dəqiq desəm, bu ədəbi növün öz mahiyyət və üslubunu dəyişdirməyə başladığı XIX əsrdə Akif Paşanın yazdığı kiçikhəcmli “Heca mərsiyəsi” və “Məqbər” adlı əsərləri çıxmaq şərtiylə, biz nə mərsiyəyə, nə də klassik mövzulara müraciət edən irihəcmli məsnəviyə ümumiyyətlə rast gəlmirik. Təbii ki, bunu söyləyərkən, mən ədəbi aləmdə qəbul görən əsərləri nəzərdə tuturam.

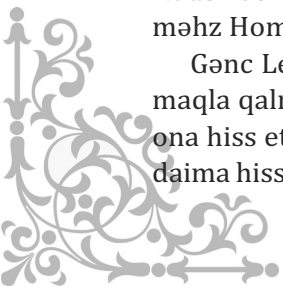
Öz müasirləri Yəhya Bəy kimi, Ətəyi, hətta Nəbi kimi bu sahəyə həvəs salanlar da sonradan zaman-zaman məhəlli mövzulara, sırf öyüd-nəsihətə, ya da birbaşa tərcümə fəaliyyətinə üstünlük tanıyıblar. Təkcə Şeyx Qalib, “Leyli və Məcnun”dan düz iki yüz əlli il sonra “Hüsnü-Eşq” məsnəvisini qələmə alıb. Halbuki “Hüsnü-Eşq”in özü də bir təsəvvüf istiarəsidir və müəllifin şəxsi icadı sayıla bilməz.

Demək istədiyim odur ki, bu əsər öz-özlüyündə sözügedən yarışmadan kənarda qalır. Heç şübhəsiz, bu əsərin yaranmasında mənsur ədəbiyyatın, “Məsnəvi”nin şərh və təfsirlərinin, bəlkə hələ Nahifinin “Məsnəvi” tərcüməsi sayəsində Şeyx Qalibin ana dilimizdəki mənbə əsərlə xeyli gənc yaşda tanışlığının da müəyyən rolu olubdur. “Leyli və Məcnun”un mövzusunu isə bütöv bir sivilizasiya mənimsəyibdir, dildən-dilə və mədəniyyətdən-mədəniyyətə keçərkən hər xalq bu hekayəti, qismən də olsa, dəyişdiribdir.

Rəhmətlik Süleyman Nazif bir məqaləsində “Leyli və Məcnun”u “Romeo və Cülyetta”ya bənzətmişdi. İlk baxışda belə bənzətmə yetərincə karıxdırıcı və mübaligəli görünsə də, onda doğru sayılacaq bir cəhət vardır. Şekspirdəki Renessans rüşeymləri orta əsrlərin müsəlman cəmiyyətinə xas eşq və gənclik ilə bağlı rüyalarda mövcuddur, həm də bütün bunlar Nizaminin yarımçıq qalan Renessans cəhdlərindən başqa bir şey deyildir. Bütün eşq və gənclik rüyaları kimi, bunlar da bəlli bir ictimai sistemin həyat və tərbiyə ideallarını özündə ehtiva edir. “Röya” dediyimiz şeyin isə pozulmamış halda, mütləq şəkliylə qalması gərəkdir. Bu səbəbdən də hər ikisində ölüm belə təbii bir hal kimi qarşılanmaqdadır.

Ancaq bir cəhətinə görə Füzulinin “Leyli və Məcnun”u Nizaminin, hətta Əlişir Nəvainin də eyniadlı əsərini kölgədə qoyur. Onun Leylisi digərlərinə nisbətən daha gəncdir. Eynən Cülyetta kimi, Ofeliya kimi. Hətta Homerin Nausikası (Navsikayası) kimi, çünki ədəbiyyat aləminə rüyalar mövzusunu məhz Homer gətiribdir.

Gənc Leyli əsərdə Məcnuna təkcə onu başdan çıxaran bir macərə yaşatmaq qalmır, Ay işığına qərç olmuş bir bağça misalı öz varlığını da anbaan ona hiss etdirir. Qızın öz müşküllərinin məngənəsində necə çırpındığını biz daima hiss edirik. Eyni mövzu müxtəlif şairlər tərəfindən də qələmə alınmışdır

deyə, Füzuli vaxtaşırı öz yazı üslubunu dəyişdirməyi uyğun görübdür, zəruri saydığı təksif (yoğunlaşdırma, konsentrasiya – A.Y.) isə şairin burada psixoloji baxımdan bir dürr, cövhər yatağı tapdığını sübuta yetirir.

Onu da unutmayaq ki, cavan bir qız surəti – ədəbiyyatın nisbətən çətinliklə yaxalamağa nail olduğu bir şikar, ya da hədəfdir. Avropa şeirində (bu məqamda mən məhz “şeir” kəliməsini işlətməyi uyğun görürəm – Ə.H.T.) Şekspirdən sonra biz ancaq Stendalda (“Parm monastırı” romanındakı Klelia Konti), Dostoyevskidə (“Bəyaz gecələr” romanındakı cavan qız və bəzi romanlarındakı ikinci dərəcəli surətlər) və Tolstoyda (“Hərb və sülh” epopeyasındakı Nataşa surəti) sırf intizara köklənən bir məxluqla qarşılaşırıq: kənardan gələcək ən kiçik müdaxilə nəticəsində darmadağın olacağını bilsə belə, o, daxilən özünü dirənişə kökləyir və biz öz saflığını qorumaqla, ölümdən başqa hər şeyi rədd edən üzüyolalığın canlı şahidinə çevrilirik. İştirakçısı olduğu istənilən əsərdə o, həm iztirabın, həm də ölümü gözəlləşdirən bir səadətə işığıdır.

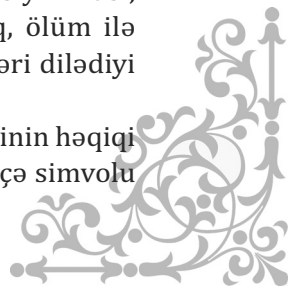
Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsərini oxuyub-bitirincə gözlərimizi qapadığımız andan etibarən, harada bu ərəb hekayəsinin adına rast gəliriksə, (Nizaminin həqiqətən dahiyənə sayılan o yaradıcı təxəyyülünə rəğmənl!) xəyalımızda ilk öncə Füzulinin əsəri canlanır.

Amma Füzulinin icadı bununla da bitmir. Bəlkə də mühitlər arasındakı yaxınlıq bu məsnəvini heç olmasa, bir baxımdan onun orijinal başlanğıcı sayılan ərəb hekayəsinə yaxınlaşdırır. “Leyli və Məcnun” bu mənada suyu sızdırdığı üçün sərin saxlayan o hədsiz incə divarlı saxsı qablara, güyümlərə bənzəyir. Çünki onun hər tərəfindən məhz səhra, çöl sızır. Səhra isə sehribazların ən böyüyüdür, axı onda səraba, ilğıma xas nələrə var. Sərab – görüntülər ilə həqiqətin bitib-tükənmək bilməyən qarşılaşmasıdır.

Susuzluqdan çatlayan dodaq da, günəşdən qamaşan göz də, daima səsə şəklənən qulaq da fasiləsiz qaydada bizlərə sərinlik verir, bizi axıb-çağlayan sulara, bu su qaynaqlarına axın edən ceyran sürülərinə və karvan səslərinə kökləyir. Sözün qıyası, səhrada ikən bizim bütün diqqətimiz o mövcud olmayanı kəşfə can atır, məhz ona köklənir. Elə buna görə də səhranın bizə aşladığı instinkt bir mənada görüntülərə qarşı dirəniş hissiylə bağlı olur.

Məcnun isə səhranın elə özüdür, ya da daha dəqiq desək, qoynunda məskunlaşmaqla, onun məğzini dəyişməyi bacaran bir varlıqdır (ingiliscə: incarnation (inkarnasiya)). Vəhdət ideyasının ondan daha mənalı sayılacaq ikinci bir simvoluna da çətin rast gəlinər. O, daima Birin (Yekin) ətrafında bulunmağı arzulayır, bu səbəbdən də daima nələrə isə soyunur, addımbaşılıq nələrə isə özündən kənarlaşdırır. Ən əsas olanı, əslində özünü tapmaqdan ötrü yetərincə önəmli saydığı şeydən də (sevdiyi Leylidən və öz şəxsi həyatından da) tamam imtina edir. Onun hər cür ictimai qayğıdan qopub-sıyrılməsi, bütün cavabdehliklərdən imtina hesabına qazandığı o azadlıq, ölüm ilə əbədiyyətin bu cür əl-ələ verməsi – islam Şərfinin ta əzəldən bəri dilədiyi birlik rəyasıdır.

Şübhə yoxdur ki, bütün bunlardakı icad şərəfi klassik Şərq şeirinin həqiqi dühalarından sayılan Nizami Gəncəviyə məxsusdur, çünki bir neçə simvolu

çıxmaq şərtiylə, əslində sözügedən ərəb hekayəsini tam mənada işləyən, onu vəhdətə həsrət duyan bir eşq rəvayətinə çevirən, dağınıq ünsürləri bir araya toplamaqla dəyərləndirən də məhz odur. Amma Nizami daha çox İrana və yaşadığı zəmanəyə bağlıdır. Bunu anlamaqdan ötrü həmin məsnəvinin Əli Nihad Tərhan tərəfindən edilən tərcüməsini oxumaq yetərlidir.

Füzulinin “Leyli və Məcnun”unda yuxarıda haqqında söz açdığımız mühit yaxınlığı, yerindən qopan Məcnunu həqiqi sanılacaq dərəcədə öz çərçivəsinə qaytarır. Bundan sonrakı mövzuya köklənmə şəkli isə bundan tamamilə fərqlənir. Bəlkə də oturuşmuş bir dilin verdiyi rahat ifadə şəkildən məhrum qalan Füzuli bu məsnəvisində tamamilə başqa, əsərin və surətlərin qabardılmasını daha bariz edən bir qənaətlə qarşımızda zühur edir. Həm də onun Məcnuna daxilən bənzəməsi və ona xas cəhətləri mənimsəməsi sayəsində bu surəti daha da gücləndirməsini də diqqətdən qaçıрмаq olmaz.

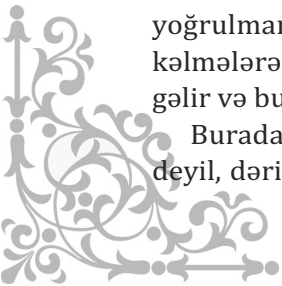
Füzulinin öz şeirləriylə qarşımızda açdığı iç dünyası, sahib olduğu rindlik və qələndərlik həvəsləri, bəzən həqiqətən də cansıxıcı görünən sənət oyunları iki əsas örnəyin – Məcnunun və Kərbəla şəhidi Hüseyin – ətrafında cəmlənib. (Bu iki cəhətin birindən, yəni Hüseyin və Kərbəladan, yəni Füzulidəki o şəhid psixologiyasından biz başqa bir yazımızda söz açacağıq).

Bu yazıda isə onun Məcnunun dilindən qələmə aldığı qəzəllərdən bir-ikisini təqdim etməsi faktını biz həmin şəhid psixologiyasının şairin divanındakı bəzi qəzəllərə də hakim olmasıyla bağlayırıq. Hətta yanılmaq və ciddi tənqidlə qarşılaşmaq ehtimalımızı nəzərə alaraq deməliyik ki, Füzulinin öz divanındakı qəzəlləri “Leyli və Məcnun”a qədərki və sonrakı deyə, iki qismə ayıra biləcəyi qənaətinin də irəli sürmək mümkündür.

Sənətdə qazanılan təcrübənin bir özəlliyi də kompozisiyanın (fərqli ünsürlərin uyumlu şəkildə bir-birinə calağının – A.Y.) sənətkar üzərində buraxdığı birbaşa təsirdir. Bütün süjet boyu öz qəhrəmanlarının həyatlarını yaşayan və hətta əsər bitdikdən sonra da bir müddət bu yaşantılarını sürdürən sənətkarlara rastlandığı kimi, bir əsərdəki tapıntıların təsirini digər əsərlərində də əks etdirən sənətkarlar da vardır. Çünki hər bir həyat təcrübəsi kimi, sənət də insana bəlli yön verir. Bu baxımdan Füzuliyə ən yaxın örnək kimi biz Ruhi Bağdadini misal gətirə bilərik. Onun divanında şah əsəri sayılan tərkiqbəndi ruh etibarıyla davam etdirən, yaxud da ona bir hazırlıq mahiyyəti daşıyan xeyli qəzəl mövcuddur.

“Leyli və Məcnun” poemasının daha bir mühüm cəhəti də var. Bu hekayətdə Füzuli sırf kitabın tərtibinə, yəni zərurətlərə uyğun olaraq nəfəsini dərir. Buradakı dil heykəl və ya təsti yapımaq üçün yetərinə yoğrulmuş bir palçıq, çamuru xatırladır və o, bütün varlığıyla təhkiyənin əmrinə mün-təzirdir. Ara-sıra uzun-uzadı, ara-sıra isə xırda-para təkrarlar ucbatından bəzi misralar bizə o yoğrulmuş palçıq qarışan çaydaşlarını, ya da yaxşı yoğrulmamış, bütöv qalmış tikələri xatırladır, hər iki qafiyəsi ərəbcə kəlmələrə hesablanmış bir neçə misradan sonra mətn təkrar uyumlu hala gəlir və bu sayədə danışılan hekayət davam etdirilir.

Buradakı palçıq və heykəl bənzətməsindən mən bir üslub oyunu kimi deyil, dərinlən duyduğum bir məqamı anlatmaq məqsədiylə yararlandım.

Hər dəfə “Leyli və Məcnun”u oxuduğumda adətən mən xeyli yumşaq və rahat bir maddə ilə qarşılaşdığımı sezmişəm. Füzulinin bəzi qəsidələri də mənə oxşar hissi aşılalıdır. Xüsusilə də bu, “Mən kiməm?” sualıyla başlayan həsbihal qəsidəsinə aiddir. Onsuz da şair tamamilə fərqli bir vəsilə ilə də olsa, doğulub-böyüdüğü yerləri öyməkdən ötrü öz şeirlərində bu torpaqla bağlı öz xəyal dünyasına müraciət edir (bax: şairin Ərəbcə və Türkcə divanlarının müqəddimələri).

Görəsən Füzulinin özü təsvir etdiyi bu şəklə (formaya) asanca uyma qabiliyyətinin, o yumşaqlığın, o rahatlığın və kamilliyin heç fərqləndiyi idimi?

Bir məsələ də var – onun yaşadığı dövr dilimizin özünün də şəkilləndiyi zaman idi. Bu məsələyə də mən ayrıca bir məqalə həsr edəcəyəm.

“Cümhuriyyət” qəzeti, 14 fevral 1957-ci il

2-ci məqalə

XV əsrin ikinci yarısı ilə XVI əsrin ilk yarısı – klassik şeir tariximizin ən təkrarsız dövrüdür. O vaxtkı şairlər yeni bir şeir dili yaratmaq vəzifəsini öz üzərlərinə götürübmüşlər kimi, yazı dilini böyük diqqət və qeyrətlə cilalayrdılar. Əruz vəznini türk dilinin imkanlarına uyğunlaşdırmaq onların həm ideali, həm də bütün çalışmalarına yön verən ciddi bir təməl idi. Hələ o dövrdə ustalarıyla tanınan İran şeiri ilə Türk şeiri arasında bu baxımdan gizli bir yarış başlanmışdı.

Bu çalışmaları sayəsində dil və onunla birgə bir mənada şeirin özü sayılan “misra” hər 15 ildən bir, yəni hər böyük şair tərəfindən növbəti mərhələyə yüksəlirdi: axı bu “misra”nın özü də kosmosun qoynundakı insan kimi idi. Bu isə artıq Şeyxinin, Əhməd Paşanın yaradıcılığında olduğu kimi, sadəcə məzmun etibarıyla zənginləşmə sayıla bilməzdi.

Həqiqətən də, o dövrdə Nəcati, Yəhya bəy, hətta bütün bəsitliyinə baxmayaraq, Xəyali bəy və Üsuli kimi şairlər bütövlükdə divan şeirimizə əsl gözəllik qatacaq o dəyərlərin sərrafı sayılırlar. Onların səs tərkibini və ifadə tərzini bütün mənaları əhatə edən tək kəlmə ilə anladacaq olsa, bu – bir şəkil (forma) məsələsi idi.

Əski şeirin İran şeirinə bağlılığı, üfüqlərinin darlığı, mənzum şəkillərinin xüsusiyyəti, bu şeirə ümumi şəkildə baxılınca, bizi şübhəsiz ki, başqa cür hökmlərə və xeyli sərt tənqidlərə, hətta inkarlara qədər aparıb çıxarır. Amma şeirlərimizdən daha artıq dərəcədə əski mədəniyyətimizə aid bu tənqid və inkarların arasında belə, bəzən ayrıca misra və ya beyt, hətta bütöv bir mənzumə də günəş şüaları altında qalan bir gəmi göyertəsi kimi yaddaşımızda qəfil aydınlanınca, bizi karıxdırır. Nəcati bəy özünün:

***Bəni aqlan, bəni kim üstümə gəlməz ölicək,
Bir avuç torpaq atan badi-səbadan qeyri.***

***Ayağı yermi basar zülfünə bərdar olanın
Eşqü-şöng ilə verər canı-səri dönə-dönə.***

– misraları ilə könül sızıltılarını dilə gətirir. Yaxud məşhur bir mərsiyə-sində:

***Yanında bunca qulundan bir adəmi belə yox,
Bəgim, bu necə səfərdir ki, ixtiyar etdin?!***

– deyə öz ağasına yas tutarkən türk misrasının mahiyyətini dəyişirdi və əruz daxili səsimizin nizamına uyurdu.

Bu mətnlər hətta o günün (sözügedən mərsiyə 1503-cü ildə yazılıbdır) türkcəsi üçün də yeni ifadə tərzinin fərqli örnəyidir. Bunlar hər nə qədər yeni olsalar da, Lətifi kimi bir şeir düşkünü və tükü-tükdən seçən birisi bu cür orijinal misralardakı gözəlliyin fərqi varmamışdı, elə bunun ucbatından Nəcətinin şeirlərindən örnək mahiyyətində – hələ bu günün zövqü bir yana dursun – öz dövrünün zövqü ilə də səsləşməsi şübhə doğuran beyt və misraları, daha doğrusu, məhəlli şivə üçün xarakterik tühafliqları öz mətnlərində oxuculara təqdim etmişdi. Amma ibrət alacaq insana və yaxud insanlara onun mesajı onsuz da çatasıydı.

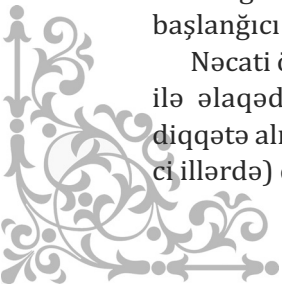
Eyni şəkildə aradan heç otuz il ötməmiş Yəhya bəy öz hamisi şahzadə Mustafanın qətlə yetirilməsi ilə əlaqədar eyni vəznə, amma daha fərqli və tükürpədən bir sızıltıyla, oxşar ruh halı və nalə dolu misralarıyla qəlblərimizə yol tapmışdı:

***Mədəd, mədəd, bu cahanın yığıldı bir yanı,
Əcəl cəlaliləri aldı Mustafa xanı.***

Yad bir vəzn sayılan əruz bu mərsiyənin ilk bəndində (eynilə Nəcətinin nadir misralarında olduğu kimi) türk dilinin cüssəsini və canlılığını bizə göstərir. Bundan sonrakı həyəcanlarımızı artıq o, idarə edəcək, cəmiyyətin qulağını da məhz o, oxşayacaqdı. Ah, bu əski şairlər... Onları niyə vaxtaşırı oxuyub-sevmədiyimizi anlamaqda şəxsən mən acizlik çəkirəm. Eyni mərsiyədəki “Nəsimi-sübh kimi yerdə qoyma ahımızı” misrası haradasa iki əsr sonra meydana çıxacaq Nədəmin müjdəsini verməkdədir bizlərə. Bir səhər mehi qədər yüngüldür o, amma həm də yuxuda ikən də davam edən bir iztiraba, oyanacağımız zaman qəlbimizə çökəcək könül sıxıntısına necə də qatlaşıbdır!

Hər şey dildədir. Dil isə duyğu və düşüncə xaosu saydığımız insanoğlunun aydınlığa qovuşma nöqtəsidir, bizlər bir göz qırpmındaca onun sayəsində var olur, bəlli bir şəkil alır. Gözəl ifadə olunmuş, yəni tərzini tam mənada tapmış bir misra – dilin çiçəyidir. Riyaziyyatdan həndəsəyə, rəqsədən rəsmə, heykəltəraşlıqdan nəğmə və musiqi ifaçılığına qədər insan zəkasının bütün təzahürlərini və zəfərlərini, bütün təcrübələrimizi məhz odur bir araya gətirən. Misra tam dolğun şəkildə ifadə olununca, öz aydınlığı sayəsində insanoğlunu həm ilkin ruhuna, həm də təəssüratlarla zəngin həyatının başlanğıcı sayılan o nöqtəyə, səsə və nəbzə qaytarar.

Nəcəti öldüyü vaxt Füzuli 13-18 yaşlarında olmalıydı (şairin doğum tarixi ilə əlaqədar professor M.Köprülünün təxmin etdiyi 1489-1494-cü illər diqqətə alınarsa). Baqi isə Nəcətinin ölümündən iyirmi il sonra (1526-1527-ci illərdə) doğulubdur. Qanununin Bağdadı fəth etdiyi dönmədə Füzuli (yənə

də yuxarıdakı təxminə əsasən) 41 və ya 46 yaşlarında olub. Baqi isə onda 8 yaşında bir uşaq imiş. Bəlkə də, təzkirədə yazıldığı kimi, o vaxt bir sərracın yanında şəyirdlik edirmiş, iri toxmaqlarla yumşaq, amma ətrafa ağır qoxu yayan meşinləri döyəcləyir, taxta çanaqlarda ustası üçün çiriş (dezinfeksiya üçün qarışım – A.Y.) hazırlayırmış. (Ən böyük şairimiz saydığım bu ustadın sərrac şəyirdliyi ilə öz həyat yoluna qədəm qoyması şəxsən mənim yamanca könlümə yatmaqdadır. Əgər o vaxtkı sənədlər bu məsələyə şahidlik etməsəydilər, buna dair rəvayəti hər halda özümdən uydurardım). Çünki şeir və ümumi baxımdan sənət – hər şeydən əvvəl, bir sənətkarlıq işidir, hansısa maddənin emalı üzrə ustalığa yiyələnməkdir. Dili barmaqlarının arasında şəkil verəcəyi bir maddə (materiya) şəklində hiss edə bilməyən birisi heç bir halda şair ola bilməz). Füzulinin öldüyü ildə isə bu şairimiz artıq 29 yaşında və şöhrətinin lap kənarında imiş. Aradan 10 il ötuncə, Qanuni üçün yazacağı mərsiyə sayəsində adı, imzası bütün imperatorluqda görünməmiş bir əks-səda doğuracaqdı.

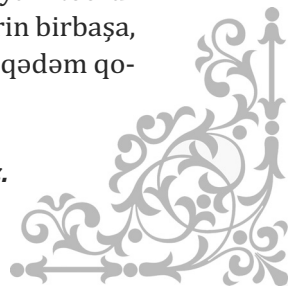
Bu kiçik və qüsurly xronolgiya ucbatından şeirimizin inkişaf yolunda Füzuli istər-istəməz Nəcati bəy ilə Baqinin arasında yer alıb. Bunu söyləyərkən, əslində mən “Füzuli olmasaydı, heç Baqinin sənəti də olmazdı” demək istəmirəm. Bu fikirlə mən nə Zatinin, nə Yəhya bəyin, nə Xəyalinin, nə də Üsuli kimi dövrünün böyük şairlərinin XVI əsr poeziyasındakı yerini danıram.

Onsuz da bir sıra özəllikləri Füzulini çağdaşı sayılan bir sıra Diyarı-Rum (Rum diyarının, Osmanlının – A.Y.) şairlərindən, xüsusilə də Baqidən fərqləndirir. Hətta onun yararlandığı Azərbaycan şivəsi də bu baxımdan bəlkə ikinci planda qalır. Onun ən başlıca fərqi – məhz sənətkarlığındadır, bir ömür boyu sürən üzlətindədir (inzivasındadır – A.Y.), müəyyən mənə və fantaziyaaların üzərində israrla dayanması ucbatından özü üçün yaratdığı ifadə və duyum tərzindədir (axı hər şairdə iradəyə bağlı cəhətlər həmişə ön planda dayanır). Həqiqətən də, əski şeirə Füzuli sırf Azərbaycan ruhunda yazdığı üçün deyil, məhz özünə sadıq olduğu üçün, o dünya-aləmə sırf öz şəxsi nağılı, əfsanəsiylə qədəm qoyduğu üçün bizə müəyyən mənada uzaq və nisbətən muxtar bir əyaləti xatırlatmaqdadır.

Sırf qəzəlləri baxımından isə Füzuli öz əsrinin əvvəllərində yaşayan şairlərə daha çox bənzəyir. Dildəki sözlərdən yararlanarkən adəti üzrə onları bir xeyli çək-çevirdən keçirir. Onun bəzi ifadələrindən aldığımız ləzzət hesabına biz özümüz də dildə bu şairlə bərabər yeni kəşflərə imza atdığımızı hər hansı şəkk-şübhə bəsləmirik.

Bununla yanaşı, onun bir neçə qəzəl və qəsidəsində, bəzi müsəmmatlarında (*Müsəmmat – ayrıca bir nəzm şəkli sayılmasa da, divan şeirinə xas bir texnikadır: bəzi qəzəl və qəsidələrdə misranın ortasında gəlməklə, o, sadəcə qafiyələnməni tələb edir.*), xüsusilə də “Ali-əba” mərsiyəsində bu yazı təcürbəsi dəyişir və biz klassik şeirimizin ən başlıca özəlliyi ilə, yəni fikrin birbaşa, dolaysız açıqlandığı o rahat və geniş nəfəsli misraların dünyasına qədəm qoyuruq:

***Karivanı-rahi-təcridiz, xətər xofin çəkib,
Gah Məcnun, gah mən dövr içrə növbət bəkləriz.***

Bir bölük anqalarız, Qafi-qənaət bəkləriz,

...

Əsiri-ğürbətiz, bir səndən özgə aşınamız yox.

...

Səba, kuyində dildarın nədir üftadələr halı?

Bizim yerdən gəlirsən, bir xəbər ver aşinalərdən.

...

Qəmi-ayyam, Füzuli, bizə bidad etdi,

Gəlmişiz əcz ilə dad etməyə sultanimizə.

Göylərə açılmasın əllər ki damənindədir.

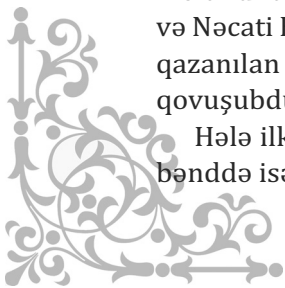
Misal gətirdiyimiz bu misra və beytləri bütöv bir mədəniyyət dəyişməsinin ardından xatırlayarkən belə içimizdə hansı hisslərin qabardığını, nələrin dəyişdiyini, zəmanəmizə yad sayılacaq bəzi təcrübələrə özümüzədən ixtiyarsız ram olduğumuzun tam fərfinə varırıq. Ancaq daha vacib olan məqam – bu misra və beytlərin dili və ifadə tərzidir, onları bəzən yalvarışla, bəzən tənhalıqda məhrəm bir pıçılıyla, bəzən isə səs tellərimizi axıra qədər gərərək oxumamızdır. Çünki əslinə qalanda, bütün bu xəyallar Füzulidən xeyli əvvəl, hətta əzbərlənmiş məqamlar kimi də mövcud olub. Ancaq Füzuli özünün fərqli anlatımı (təhkiyəsi) ilə bunları dəyişdirməyi bacarıb.

Şairin dili neçə yöndən ələ aldığı göstərməkdən ötrü, gəlin, bəzi örnəklərə baxaq. Saylarını bir neçə dəfə çoxalda biləcəyimiz bu cür misallara Nədimin ondan təsirlənərək tam yerinə düşən “Arizu sərgəştəyi-fikri muhal eylər məni” misrasına, ya da onun bir nəğməsindən qopduğu zənnini yaradan “Qanı, ey zalim, bizimlə əhdü-peyman etdiyin?” misrasına və ən nəhayət, əruz vəznini şirin bir ixtilat səviyyəsinə qədər qaldıran xeyli xəfif, qismən nalədən, tamamən sevgidən, yalvarışdan və oyundan yoğrulmuş “Gözüm, canım, əfəndim, sevdiyim, dövlətli sultanım” xitabına diqqəti çəkək. Bu cür misralarda Füzuli həm əruz vəzni, həm də dillə sözün həqiqi mənasında oynayır. Bəzən o, vəzni bir misra boyu bir neçə kərə qırmağı bacarır. Bu cür “rahat və oynaq” misralara şairin qəsidələrində daha sıx rast gəlinir.

Bəzən isə qəsidələrdə onun cürbəcür oyunlardan yararlanaraq, sözlərdən qafiyəli və bəhrli bir nəsr nümunəsi yaratdığına şahid oluruq. Baqıdən Nədimə qədərki türk qəsidəçiliyinə bir xeyli şah əsər bəxş edən bu filoloq şair üç ayrı dildən virtuoz səviyyədə yararlına bildiyindən mətnlərində şux ovqatları, ürəyindən keçənləri nəyin bahasına olursa-olsun və maneəsiz tərzdə ifadə etməyi bacarırdı.

Ancaq onun dildəki qüdrətini göstərən ən üstün mənzuməsi, heç şübhəsiz, “Əli-əba” mərsiyəsidir. Az qala bir əsr boyu hamısı məfailü-failatü-məfailü-failün bəhrində yazılan, Şeyxidən başlayaraq Əhməd Paşa, Qıvami və Nəcati Bəy tərəfindən davam etdirilən xeyli mərsiyə nümunəsi sayəsində qazanılan yazı təcrübəsi sırf bu mətnə özünün yekun şəklinə və qıvamına qovuşubdur.

Hələ ilk misradan etibarən Füzuli öz səsini bizlərə qəbul etdirir. Üçüncü bənddə isə o, sənətkarlığının ən yüksək zirvəsində qərarlaşır:

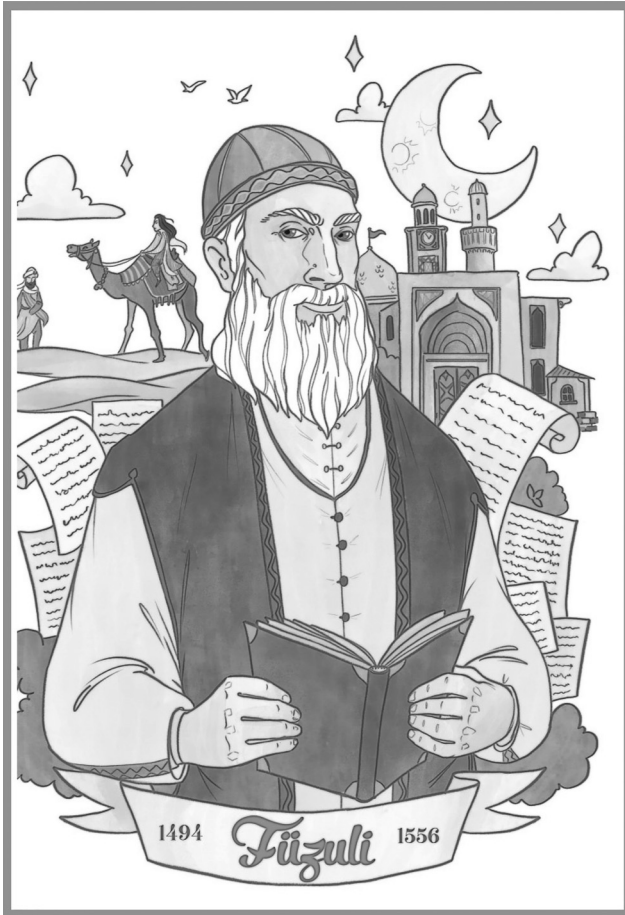

***Tədbiri qətli Əli əba qıldın, ey fələk,
Fikri-qələt xəyali-xətə qıldın, ey fələk.
Bərki səhabi-hadisədən tiğlar çəküb,
Bir-bir həvaləyi-şühədə qıldın, ey fələk.
Bir rəhm qılmadın ciyəri qan olanlara,
Qürbətə ruzigari-pərişan olanlara.***

Bir-birini qovalayan dalğalar kimi üstümüzdə gələn on misradan sonra bənd beytindəki dönüş və sözün qüdrətindən heçcə nə itirmədən qəfil qırılma (fasilə) fəndi şeirimizdə ilk dəfə bu əsərdə tətbiq olunubdur. Heç şübhəsiz, şairin Qanuniyə həsr elədiyi mərsiyə bu nümunədəkindən qat-qat üstün ifadə tərzinə sahibdir.

O da var ki, Baqının nəfəsi bütün mərsiyə boyu fasiləsiz bir şəkildə öz mövcudluğunu qoruyur, bənd beytləri isə getdikcə yüksələn bir ədə ilə parçaların sonluğunu qapayır. Buna rəğmən də, bu istanbullu şairin zəfər arabasının vaxtilə məhz Füzulinin açdığı yolla irəlilədiyi isə danılmaz bir həqiqətdir.

Məqalə “Cümhuriyyət” qəzetinin 28 fevral 1957-ci il tarixli sayında dərc olunmuşdur.

***Tərcümə edən:
Azad YAŞAR***

Yaşar QARAYEV

TÜRK-İSLAM İNTİBAHININ ZİRVƏSİ – FÜZULİ

Beş əsrdir ki, «Füzuli məktəbi» Şərq poeziyasını təsir orbitindən buraxmır. «Divan», «Leyli və Məcnun»u isə türk və islam xalqlarının, istisnasız, bütün nəsillərinin sənət, fəlsəfə, etika və əxlaq ənənəsini özündə birləşdirən vahid bədii dövriyyədə fasiləsiz iştirak edir. Hər nəsil hər yeni dövrdə bu irsə yenidən qayıdır. Hər dəfə də Füzuli irsi keçmişin və tarixin yox, müasirliyin beynəlmiləl mənəvi sərvəti kimi yenidən dərk olunur.

Məhz bir-biri ilə daxili vəhdət, harmoniya təşkil edən humanist dünya, təbiət, tanrı və bəşər təlimi ilə Füzuli bizim dövrün – XX əsrin mənəvi təkamül, insan hüququ və ekologiya ideyaları ilə də ən yaxından səsleşir.

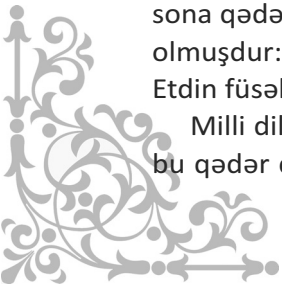
Azərbaycan (bütünlükdə türk) poeziyasını Füzulidən əvvəlki və sonrakı dövrlərə ayırmaq olar. Həmin dövrlər arasındakı fərq milli-mənəvi və bədii-fəlsəfi fikrin tarixində Füzulinin şair-mütəfəkkir xidmətindən yaranmışdır. Məhz Füzulidən sonra şeirin və bədii-fəlsəfi fikrin tarixində çox «çətinlər asana çevrilmişdir». Şair onları dəqiq müəyyən etmiş, çözləməyi qarşıya məqsəd qoymuş, hər dəfə də bu yolda özünün böyük inamını eyni hərarətlə təkrar etmişdir: «Məndə tovfıq olsa bu düşvarı asan eylərəm».

“Leyli və Məcnun”un münacatında şair «düşvarı asan», «yoxu var» etməyi Tanrı xisləti hesab edir və yazır: «Ey varı yox eyləyəm, yoxu var». Bəs Füzuli hansı “varı yox” eyləyib? «Asanı «düşvar», «düşvarı» asan eləyib? Axı məhz bu xidmətlərdən Şərqdə türk-islam oyanışının tarixi mərhələsi baş verib.

Çətini asan etməkdə Füzuli hünərinin ən möhtəşəmi şairin türk dili qarşısında xidmətləridir.

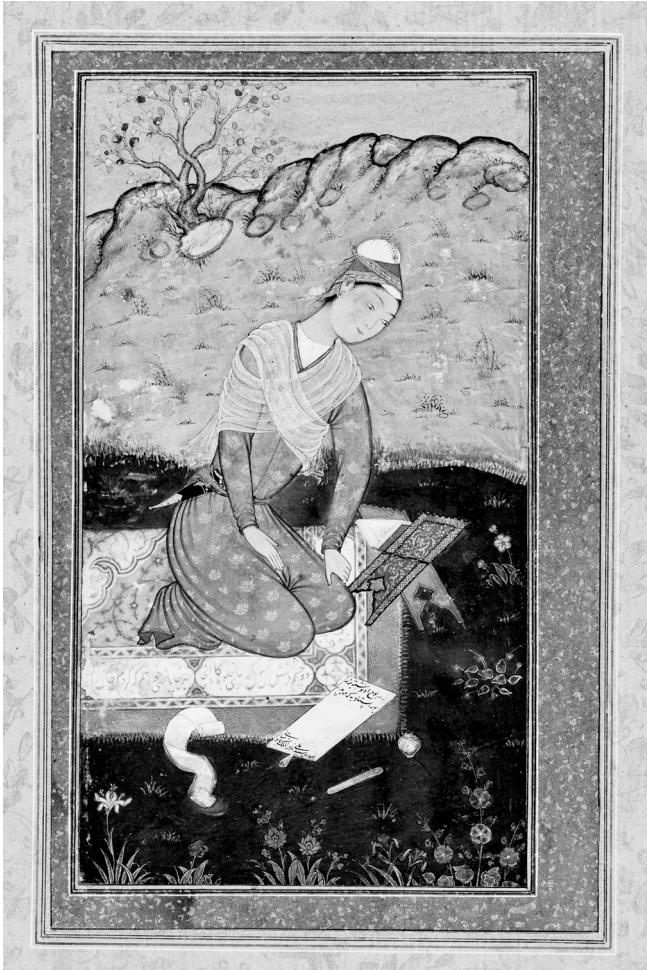
Poeziya və nəsrə də türkcəni də Şərqdə hakim elitar – genel dil səviyyəsinə qaldırmaq! – Füzulinin şüurlu-nəzəri şəkildə qarşıya qoyduğu və əməli şəkildə sona qədər çözlədiyi Dante, Şekspir, Puşkin işi, milli ədəbi-tarixi missiya bu olmuşdur: «Ey feyzü-rəsani-ərəbü-türkü-əcəm! Qıldın ərəbi əfsəhiəhli-aləm. Etdin füsəhayi-əcəmi İsadəm. Bən türkcəbandan iltifat eyləmə kəm”.

Milli dilin tarixində və taleyində şairin rolunu və missiyasını hələ heç kəs bu qədər dərinədən başa düşməmişdi. O, hətta təziyədarlığa dilin mənafeyi

və taleyi mövqeyindən yanaşır, «Hədiqət-üs-süəda»-ni ona görə qələmə alır ki, hətta təziyə mərasimləri də türkcə icra olunsun: «Mən ərənlərin himməti ilə belə düşünürəm ki, kitabı türkcə bitirəcəyəm».

Hətta Mövlanəni doğma ana dilinə Füzuli çevirir: «Hədisi-ərbəçini» türkcəyə tərcümə edir. Nəhayət, ən yaxşı əsərini ən doğma dildə – ana dilində, türkcə yazır – «Leyli və Məcnun»u. Ərəb torpağında ərəb süjetini türk dilində qələmə alır! Bu – ikiqat, üçqat dil hünəri idi. Axı bu vaxta qədər Məcnun elə məhz Bağdadda, elə məhz ərəbcə dil açmışdı. Hətta Gəncədə də bizimlə farsca danışmışdı. İndi isə ərəb dilli Məcnun, özü də Ərəbistanın lap göbəyində bizimlə türkcə danışdı!.. Burada artıq Nizami ilə Füzuli arasında uyarlıq yox... fərq başlayır: Nizami doğma yurdda başqa dillə, Füzuli – başqa məkanda doğma dildə yazır! Əlbəttə, doğmalığ və yadlıq yalnız məkənlə bağlı anlayış deyil. O, eyni səviyyədə zamanla da bağlı bir anlamdır: sənətkar həm Torpaq, həm də Zaman adlı iki məkanda eyni vaxtda, müştərək «bitir» və yaşayır. XII yüzildə poeziyada fars dil məkani hakim idi, XVI əsrdə isə bütün Yaxın və Orta Şərqdə həm şifahi, həm də yazılı bədii ənənədə ümumi, vahid bir “türk dil məkani” formalaşır. Bu məkənin böyük “müəllifi” Füzuli idi!...

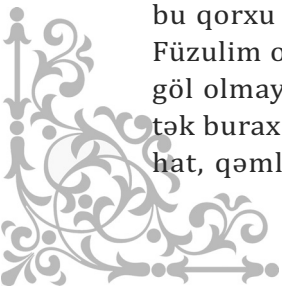

KAMAL ABDULLANIN FÜZULİSİ

Akademik Kamal Abdullanın “Mənim Füzulim” kitabı “Mütərcim” Anəşriyyatında çap olunmuşdur. Kitabın bədii redaktoru Əməkdar incəsənət xadimi Ziyadxan Əliyev, redaktoru Cavid Zeynalıdır. Müəllifin Füzuli gülüstanında yetişdirdiyi esselərin toplandığı bu kitabda məqama uyğun Xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadənin Füzuli əsərlərinə çəkdiyi qrafik rəsmləri verilmişdir.

Kitab müəllifin “Mənim Füzulim” adlı təqdimatı ilə açılır. Təqdimatda müəllif bu esselərin yaranması səbəbini açıqlamağa çalışır və bir neçə səbəb göstərir. Cahangir Cahangirovun “Füzuli kantatası”nın cazibədarlığı, onun uzun müddət müəllifin qulaqlarında səslənməsini, Şövkət Ələkbərovanın ecəzkar səsinin bu musiqi ilə yaşayan yazıcının əlindən tutaraq onu Füzuli dünyasına aparmasını, daha sonra əziz və unudulmaz müəllimləri olan Mir Cəlalın “Füzuli sənətkarlığı” və Məmməd Cəfərin “Füzuli düşünür” əsərlərinin ondan xəbərsiz klassik elmi-ədəbi araşdırma nümunələri kimi içində yaşamasını, yəni sözlə səsin vəhdətini ilkin səbəb kimi göstərən müəllif kitab ərsəyə gələrkən, dostlarının tövsiyəsi ilə Səttar Bəhlulzadənin “Leyli və Məcnun” mövzusunda sənət incilərinin kitabı tamamladığını və “Nə üçün?” sualına cavab verildiyini qeyd edir və yazır: “Sadəcə, bir məsələ qaldı. Bu da şairə sonsuz məhəbbətimlə bağlı məsələdir. Füzuli məni həmişə ahənrüba kimi özünə cəlb edib. Füzulinin sözə münasibəti, sözü mum kimi beytin içində “əzib” yerləşdirmə bacarığı mənim təsəvvürlərimin hətta hüduqlarından kənara çıxıb. Mən həmişə fərqiində olmuşam ki, Azərbaycan ədəbiyyatı məhz Füzuli ilə XVI əsrə daxil olub, öz dilini yenidən yaradıb və qoruyub, dünya dəyərlərinə qiymət verib. Elə buna görə də “Füzuli olmasaydı nə olardı?” sualı məni həmişə qorxudub. Və bu qorxu tezəcə də duman kimi uçub gedib. Mən anlamışam ki, mənim Füzulim olmaya bilməzdi. Necə ki, Xəzər olmaya bilməzdi, necə ki, Göy göl olmaya bilməzdi, Azərbaycan olmaya bilməzdi. O məni heç zaman tək buraxmazdı. Və mənim Füzulim uzaq əsrlərin isti qoynundan narahat, qəmli baxışlarını yenə də bu günə dikib. Və təkrar-təkrar deyir.

Təkcə mənim üçün deyir: “Tədbiri-qəm etmək olmaz oldu, Gəldim, geri getmək olmaz oldu...”.

“İsa Həbibbəyliyə ithaf edilir” cümləsindən sonra “Füzuli xatırlayır: “Deyildim mən sənə mail...” adlı essesi verilmişdir. Hərəkətlə zamanın vəhdətində zamanı kainatın ən böyük nailiyyəti hesab edən yazıçı “Zamanın başlanğıcı varmı? Var. Amma onu fiziklər yox, şairlər başlayır” yazır və zamana hakim olan şairlərin sevgisindən danışır, Füzuli sevgisinin heç bir sevgiyə bənzəmədiyini, onun heç kimi deyil, məhz sevgini sevdiyini vurğulayır. Bu da Kamal Abdullanın Füzuli sevgisidir..

Essədə Füzulinin yaşam tərzini haqqında düşünən, onun həyatın müəyyən çağlarında necə olmasını bilmək istəyən yazıçı bir çox suallar qoyur və cavablandırmağa çalışır. Bəzilərinin göyə qalxıb orda qaldıqlarını, bəzilərinin yerlə əlləşib göyə baxmadıqlarını, Füzulinin isə Yerlə Göy arasında sürətlə gedib qayıdan bir səyyah olduğunu və bu səyahətin bir aləm olduğunu düşünür.

“Füzulinin harmoniya canatımı əvəzəlməzdir” yazan müəllif bu harmoniyanı Füzuli qəzəlində görür: Deyildim mən sənə mail... Sən etdin əqlimi zail. Yazıçının qənaəti belədir: “Bu misranın yarısı (birinci hissəsi) həyat barrikadasının bir tərəfindəki gerçəklikdən, o biri yarısı (ikinci hissəsi) o biri tərəfindəki gerçəklikdən bəhs etmirmiş?! Edir. Sevgidən uzaq bir adama şair tərəfindən – Məhəmmədə Füzuli tərəfindən atılan sevgi toru deyilməli bu misranın həqiqəti?! Odur!”.

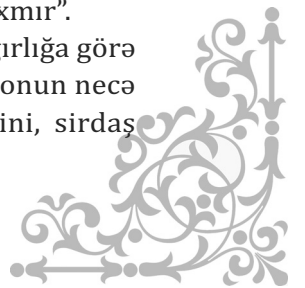
Müəllif şairin “Məni candan usandırdı, cəfadan yar usanmazmı?!” misrası ilə “Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sövdadan usanmazmı?!” misrasını qarşılaşdırır, Füzuli kimi şairin qafiyə aqlığı çəkmədiyini vurğulayaraq, təkrar qafiyəni niyə işlətdiyini açmağa çalışır və “Harmoniya! Harmoniya naminə Füzuli qəzəldə əvvəl ilə axırı təkrar vasitəsilə birləşdirir” qənaətinə gəlir. Sonra digər qəzəlin beyti üzərində harmoniyaya aydınlıq gətirir: “Ricət. Harmoniya təkrar, paralellizm, məna uyğunluğu (və ya uyğunsuzluğu) üzərində qurulur. Füzulidə bunların bütün qamması mövcuddur.

**...Füzuli, eylədi ahəngi-eyşxaneyi-Rum,
Əsiri-möhnəti-Bağdad gördüyün könlüm.**

Misralara diqqət edək. “ahəngi-eyşxaneyi-Rum” və “əsiri-möhnəti-Bağdad”. Həm formaca, həm də məzmunca mükəmməl paralellizm nümunəsi. Amma formaca düz mütənasib, məzmunca əks mütənasib. Bir paralel kəsiyin içində. İki bir yerdə - harmoniya! Ricətin sonu.

Təkrara nə hacət?! Amma yenə də. Bu misraları ovsun kimi pıçıldayan, əslində, etiraf edən adam heç vaxt kimisə sevə bilməzdi. Amma yenə də kimsə var. “Deyildim mən sənə mail...” etirafı adamı rahat buraxmır”.

Yazıçını bir şey də maraqlandırır: niyə hamı şeirlərindəki ağırlığa görə qoca, pirani Füzulini görür, niyə gənc Füzulini kimsə axtarmır, onun necə olduğunu, ilk şeirini kimə oxuduğunu, kimlə dostluq etdiyini, sirdaş olduğunu öyrənmirik?

“Bəs nə üçün Füzuli bizimçün ancaq yazdıqlarında mövcuddur?! Bu yazılanları yazan özü hardadır?!”, “O özü özünü bizdən gizlədib. Bəs o, əslində, hardadır? Göylərin yeddinci qatında, yoxsa yerlərin dərin dərinliyində?!” suallarını qoyan müəllif görünən, bizə baxıb səbrlə gülümsəyən şair Füzulini gördüyümüzü, amma insan Füzulini görə bilmədiyimizi, adamın heç kimə maraqlı olmadığını, şairin hamıya maraqlı olduğunu təəssüflə qeyd edir.

Essenin sonuna yaxın yazıçı yenə həmin misraya qayıdır, “Füzulinin həsrət dolu bu etirafı dəhşətlidir: “Deyildim mən sənə mail...”. Və Füzuli xatırlayır: “Xoş ol zaman ki...”. Zamanın olmadığı yer varmı?! Bu gün alimlər deyir ki, zamansızlıq yalnız “qara dəlik” deyilən nəhəng fəza boşluğunda mövcuddur. Çünki orada heç bir hərəkət yoxdur. O fəza boşluğuna düşən qayıda bilmir. Hətta nəhəng günəş sisteminin özü belə, bu qara dəliyə düşə bilər. Düşdüsə, daha çıxma bilməz. “Qara dəlik” içinə aldığı bir daha özündən kənara buraxmır. Onun möhtəşəm sərhədləri var. Adına “hadisələr üfüqü” deyilir.

Şair Füzulinin də yazdıqları “qara dəlik” deyilmi?!... Yenə sual? Yazıçı Füzuli şeirində bu sualların içində itib-batdığı kimi, mən də Kamal Abdullanın bu esselinin içində itib-batıram və çıxmağa yer axtaran Füzulinin ardınca getmək istəyən yazıçının izinə düşürəm və

*Gəlin, ey əhli-həqiqət, çıxalım aləmdən,
Qeyri-yerlər gəzəlim, özgə səfalər görəlim.*

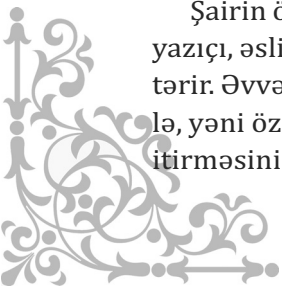
– deyən Füzulinin sənət ümmanına baş vurmaq keçir içimdən. Bir də düşünürəm ki, görəsən niyə Kamal Abdulla şair olmayıb və sonra düzəliş edirəm ki, bəlkə də şairdir.

Kitabdakı ikinci esse “Füzuli xatırlayır: “Tifl həm cövlan edər, amma ağacdən atı var...” adlanır və müəllif elə yazının əvvəlində “Görəsən, bu misra vasitəsilə şairin həsrətində olduğumuz uşaqlıq çağına gedib çıxma bilirikmi?! Yazıçı yenə də əvvəlki essedəki marağını davam etdirir. Yenə də uşaq Füzulini görmək istəyir.

Burada müəllif onun gözü önündə şairin uşaqlıq dövrünü canlandıran “Tifl həm cövlan edər, amma ağacdən atı var” misrasını, onu şairin yaşlılıq dövrünə aparan “Pəhləvanlar badfəlalər səyridəndə dörd yana” misrası ilə qarşılaşdırır. “Bu gün və dünən” xəttində bu günün mahiyyətinin, xatırlanmış keçmiş vasitəsilə müxtəlif rənglərlə göz qamaşdırdığını qeyd edir və Füzulinin xatırladıklarının rəngli yuxular olduğu qənaətinə gəlir, “harmoniyanın İntibah möhtəşəmliyi qarşısında heyran qaldığımızı vurğulayır.

“Yenə səyyah görürük. Özünü müasir dövrdən keçmişə – öz uşaqlığına şlaləyə atan kimi atan bir Səyyah”.

Şairin öz uşaqlığını, hətta körpəliyini belə xatırlaya bildiyini vurğulayan yazıçı, əslində, Füzulinin hər şeyi bildiyini, hər şeyi xatırlaya bildiyini göstərir. Əvvəlki essedəki sualına cavab olaraq, burada Füzulinin Məhəmmədlə, yəni özü ilə danışdığına, şad könlün qəm oduna tutuşmasını, azadlığını itirməsini ona söylədiyinə inanır.

***Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm,
Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm...***

Şairin şad-xürrəm, azad yaşamından indiyə qalan azad könül həsrətindən söz açan müəllif azad könül həsrətinin nə olduğunu Məhəmmədin, Hamletin, Raskolnikovun, Sorelin, biçərə Fəxrəddinin, “azad bir quşdum” deyən Cəfərin, bunu həyatında yaşayan Cavidin daha yaxşı bildiyini qeyd edir.

Şairin “var” rədifli qəzəlinə müraciət edən müəllif “keçmişə meydan oxuyan” şairin öz İndisini öz Keçmişinə qarşı qoyduğunu bildirir və “Füzuli xatırlayır. Yada salmır, məhz xatırlayır”.

Kitabdakı “Füzuli xatırlayır: “Bir dərddi macərə imiş eşq...” adlı esse “Bu misra elə təkcə öz-özlüyündə qəlblərdə yaşayan xatirəyə işarədir” cümləsilə başlayır. Burada “bu qəmli misranın sıyrılib çıxdığı” “Leyli və Məcnun” poemasından danışan yazıçı “Kitabi-Dədə Qorqud”u da xatırlayır..

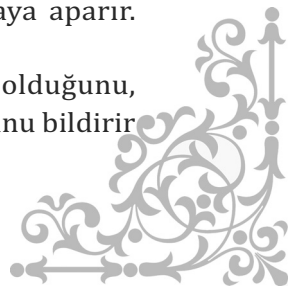
Müəllif Füzulinin öz poemasında şair Füzulini təqdim etdiyini qeyd edərək, Servanteslə, Pasternakla, Borxeslə müqayisə edir, bunun özünün də bir xatırlatma üsulu olduğunu vurğulayır və yazır: “Yenə də Füzuli xatırlayır. O, nəzm içrə nəsr ruhunu xatırlayır.. Eşqin dərddi macərə olduğunu xatırlayır.. Tiflin taxta at minib cövlan etməsini xatırlayır.. Azad könül sahibini xatırlayır.. Və daha nələri, daha nələri... Bu da olsun intertekstual struktur xatırlama. Füzulinin semantik-struktur xatırlamalar sistemi – şairin bizlərə qoyub getdiyi möhtəşəm mənəvi miras deyilmi?!”.

Yazıçının fikrincə, Füzuli nədən yazır-yazsın, bu üç məqamın birində qərar tutur: “Macəradan əvvəlki həyat, macərə həyatı, macəradan xilas olandan sonrakı həyat. Müəllif burada Bermud üçbucağını xatırladır və Füzulinin də xatırlamağa məhkum olduğunu bildirir. O, klassik nəzmin müqayisələr üzərində qurulduğunu, hər müqayisənin bünövrəsində tarixin durduğunu, bizim təkcə müqayisə ilə deyil, tarixilik ilə üz bəüz olduğumuzu qeyd edərək, yazır ki, biz inanmalıyıq ki, harda tarix varsa, orda xatırlama var, “Füzuli başdan-başa müqayisələrdə gizlənmiş tarixdir. Və tarixdə gizlənmiş xatırlamadır. Və Füzuli xatırlayır:

***Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var,
Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var”.***

Kitabdakı növbəti esse “Füzuli səsləyir: “Səbr eyləmə, eylə tərki-aləm” adlanır və “Füzuli başdan-başa Sədir. Başdan-başa köks dolusu nəfəs və bu nəfəsin son istiqamət gahı olan səs!... Nəfəsin səsə çevrilməsi, yaxud səsin arxasındakı nəfəs Füzuli sənətinin canı, mayası, hətta bəlkə iddiasıdır” düşüncəsilə başlayır. Yazıçı göstərir ki, Füzulinin insanı özünə sözünün səsilə cəlb edir, “Başqaları çağırır, Füzuli səsləyir”, bu səsin rəngi var və insanı nəvazişlə, inanılmaz məsumluqla rəngli dünyaya aparır. “Başqaları bu səslə min oyun qurardı, Füzuli bu səslə səsləyir”.

Müəllif bu səsin Leylinin ölüm ayağında Məcnuna dəvəti olduğunu, bunun əhli-kamildən əhli-qafilə ünvanlanan bir səsləyiş olduğunu bildirir və yazır:

“Füzuli səsləyir:

***Sən həm gələ gör, təəllül etmə,
Mən müntəzirəm, təğafül etmə.
Gər sadiq isən bu yolda sən həm,
Səbr eyləmə, eylə tərki-aləm.***

Başqaları bəlkə də hiylə qurub dəvət edərdi. Füzuli açıq-aşkar səsləyir”.

Yazıcının fikrincə, kamillik məqamına ucalan Leyli elə öz ölümünü görmüş kimi qələmə alan və Məcnunu da öz yanına səsləyən Füzulinin özüdür. “Başqaları tələb edərdi, Füzuli səsləyir”. Müəllifin maraqlı fikri diqqəti çəkir: “Çöllü biyabanın məlum əfsanəsi əgər Leylini bu dünyada Məcnunsuz qoya bilmişdisə, İntibah dövrünün Füzulisi Leylini o biri dünyada Məcnunsuz qoymaq istəmir”. Füzulinin özünküləri rahatlığa, sakitliyə səslediğini, Leyli ilə Məcnunu hüzurə layiq bilməsini Bulqakovun öz Sənətkarını hüzurə layiq bilməsi ilə müqayisə edən müəllif yazır ki, Füzuli Məcnuna “səsimdən yapış” deyərək arxasınca aparır, amma bu artıq Füzuli deyil, Məcnunu arxasınca aparan Leylidir. “Və Flober madam Bovari olduğu kimi, Füzuli də Leyliyə çevrilmişdir. Və bir azdan o, yenidən Məcnun olub Leylinin arxasınca hamam şad və xürrəmlər məskəninə yol alacaqdır. Onun bunu etməyə Allahın rızası ilə “iradəti” vardır.

***Məndən səni eyləmək xəbərdar,
Bismillah, əgər iradətin var.***

Leyli öz sevgisinə cavab gözləyir, başqaları tələb və təzyiq edərdi. Füzuli səsləyir”.

Yazıçı şairin “sübh”, “söz”, “etməzmidim”, “adı var”, “olur” rədifli qəzəllərindən örnəklər verir, Füzulinin bəzən sözün arxasında gizləndiyini, bəzən Füzulinin şairdən aralandığını, Füzuli Məcnununun Füzuli sözünü qəbul etdiyini, Füzulinin “Ey Məcnun! Ey şair” deyərək öz-özü ilə danışdığını diqqətə çatdırır və yazır ki: “Başqaları rişxənd edərdi. Füzuli səsləyir”.

Kitabdakı “Füzuli inanır: “Məndə Məcnundan füzun aşiqlik istedadı var...” adlı sonuncu essədə “Füzuli paradoksu”ndan söz açan müəllif şairin “Aldanma ki, şair sözü, əlbəttə, yalandır” misrasına köklənir, onu bütün Füzuli yaradıcılığı qarşısında qoyur. Şairin hər yazdığında “yalan” olduğuna inandığını və yazdıqlarının yalan olduğunu iddia edən bu misrasına da inandığını qeyd edən yazıçı “Başqaları şübhə edərdi, Füzuli inanır” yazır.

Burada şairin inamından, Leylinin, Məcnunun inamından danışan müəllif Füzulinin özünün özünə inandığını əsas götürür. Füzulinin Leyliyə daha çox inanmasını onun dünyanı daha tez tərk etməsi ilə əlaqələndirir. Bu məqam əvvəlki essədəki məqamı xatırladır. Ölümüylə barışan Leyli Məcnunun da “tərki-aləm” etməsini istəyir:

***...Gər sadiq isən bu yolda sən həm,
Səbr eyləmə, eylə tərki-aləm.
Gəl kami-dil ilə olalım yar,
Bir yerdə ki, yoxdur onda əğyar..***

Leyli Məcnunu səsləyir, cavab gözləyir. Yazıçı yazır ki, Leyli öz dediklərinə inanır, çünki buna Füzuli inanır. Leyli xəbər göndərir, Məcnunu dəvət edir, Məcnun isə Leylinin məzarı üstündə şikayətlənir:

*Həmrahım idin bu yolda, ey mah,
Həmrahı qoyub gedərmə həmrah?!*

Bura qədər Füzuli Leylini Məcnundan yüksəkdə görür. Lakin Məcnun da Füzuli üçün dəyərlidir. Bir qədər sonra Məcnunun ayıldığını, nəfsi-ələmdən azad olmaq, bu dünyanın dərdini, ələmini atmaq, bu dünyadan çıxıb getmək istədiyini və

*Təklifi-vüsal edər mənə yar
Bir xəlvətə kim, yoxdur əğyar
Mən getməmək eyləsəm, xətadır..*

– dediyini və bunun Leylinin vəsiyyətinə cavab olduğunu, Leylinin o dünyada, Füzulinin də bu dünyada rahatlaşdığını və Füzulinin inamının özünə qayıtdığını, yenidən Məcnuna inandığını bildirən yazıçı yazır: “Tam oxşarlıq. Tam bənzərlik. Tam birləşmə və qovuşma. Ruhların təntənəsi. Leylinin vəsiyyətindəki şübhənin tamamən yox olması və Məcnunun “iradəti”. Leyli inanmırdı. Füzuli inandı. Əğyarlar olmayan məkanda iki nakam aşiqin yer ala bilmə haqqına yenə də inanan Füzuli oldu!

Başqaları çaşqınlıq içində tərəddüd eyləyərdi. Füzuli inanır..”.

Bu esselər üzərində çox dayanmaq olar, haqqında geniş yazmaq olar. Kamal Abdulla esselərdə Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri üzərində daha çox dayanmışdır. Sanki bu əsərdə Füzuli dünyasını daha aydın görür, Füzulini daha dərinədən kəşf edə bilir. Müəllif üçün əsas məqsəd Füzulini tapmaqdır. O, bu esselər boyu öz Füzulisini axtarır və tapdığına inanır. Yazıçı esselərdə o qədər fəlsəfi suallar qoyur ki, bəzisini cavablandırsa da, bəziləri cavabsız qalır. Bu suallar ətrafında əhatəli mövzular açmaq olar və hər mövzuda bir ayrıca yazı yazmaq olar..

Desəm ki, Kamal Abdullanın esselərini tam başa düşdüm, yalan olar. Anladığımı yazdım, mənimçün qaranlıq qalan məqamlarda sitatlarla kifayətlənməli oldum. Bu da çox təbiidir. Axı, bu, Kamal Abdullanın Füzulisidir. Mənimsə öz Füzulim var. Ümumiyyətlə, hər kəsin öz Füzulisi vardır və mən hər kəsin Füzulisinə hörmət və ehtiramla yanaşıram. Bu esselərdəki Füzuli də çox gözəl idi. Bu Füzuli haqqında danışmaq çətin olduğu qədər maraqlı idi. Nə deyim, tək hamının öz Füzulisi olsun. Hər Füzulinin öz ələmi var. Qoy kimsə kiminsə Füzulisini tam başa düşməsin, amma Füzuli yaşasın. Yaşasın, şeir-şeir, esse-esse, roman-roman, kitab-kitab böyüsün, ucalсын, Azərbaycanı da ucaltsın!..

Sona XƏYAL

Mirzə Fətəli AXUNDOV

Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır. Amma mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla Pənah Vaqifin bir para xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi-Cavanşirə düşar oldum ki, əlhəq türk dilində onun mənzumatı mənim heyrətimə bais oldu. Ondən ötrü ki, dediyim şərt ziyadə onun mənzumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhəsirdir məhz bu iki şəxsə. Bir də bir Məsiha var imiş, xəyalatı az tapılır. Bu iki şəxsin də fərqi bir-birindən budur ki, əgərçi Molla Pənah müqəddəmi ərəsəyə gəlib bu fəndə Qasım bəyə nisbət rəhnümadır və lakin ləzzət və təsir və mühəssənəti-nəzmiyyə Qasım bəyin xəyalatında çoxdur.

MİR CƏLAL

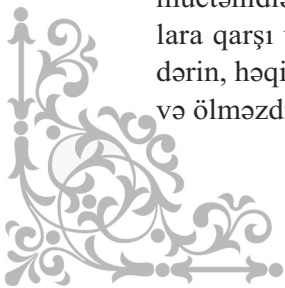
...Belə bir fikir var ki, Füzuli çətin dildə yazmışdır. Şairin dil və üslub xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə bu iddianın əsassızlığı aydın olur. Füzuli XVI əsrdə yaşamışdır. O dövrdə elm, ədəbiyyat, mədəniyyət dili Şərqdə əsasən ərəb və fars dilləri sayılırdı.

Ol səbəbdən fars ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfziylə ikən düşvar olur.

Məndə tovfıq olsa bu düşvari asan eylərəm,
Növbahar olğac dikəndən bərgi-gül izhar olur.

Böyük şair Azərbaycan dilində incə şeir yazmağın hünər istədiyini deyir və özü bu hünəri əməldə bütün parlaqlığı ilə göstərirdi.

...Bu dörd yüz il ərzində – «ilahi eşqlər», «eşq-mütləqlər» uğrunda qələm və qılınc ilə mübarizə edən bir sıra hakimlər, bir sıra qazilər, mollalar, müctəhidlər gəlib getmişlər. Onların cidd-cəhdindən, təbliğatından yalnız onlara qarşı ümumi nifrət, lənət qalmışdır. Lakin Füzuli şeirinin musiqi qədər dərin, həqiqət qədər güclü təsiri yenə dörd yüz il bundan əvvəlki kimi qüdrətli və ölməzdir.

Kamal TALIBZADƏ

Mirzə Fətəli Axundovun Füzuli ilə bağlı bu fikrinə görkəmli tənqidçi Kamal Talibzadənin izahı ilə tanış olaq:

«Əlbəttə, Axundov Şərqi böyük ədəbi simaları sırasında Füzulinin adını çəkməyəndə açıq-aşkar ədalətsizlik edirdi. Onun «Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur» fikri, şübhəsiz, son dərəcə subyektiv qiymətdir. Füzuli şeirinin dərin həyati, fəlsəfi qüdrətinə, məna zənginliyinə, sənətkarlığına, emosional qüvvəsinə belə münasibət haqlı olaraq mütəxəssislər tərəfindən tənqid olunmuşdur.

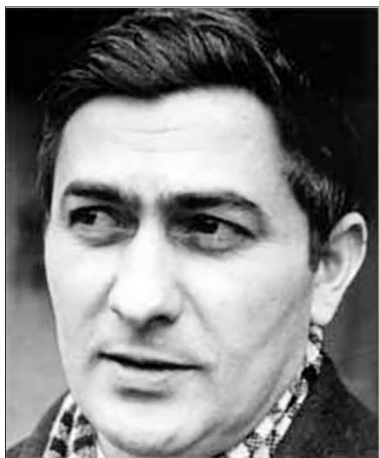
Lakin Füzuliyə münasibətdə Axundova bəraət qazandıran bəzi obyektiv tarixi məqamlar da yox deyildir. Əvvəla, böyük ədib böyük şairi bütünlükdə inkar etmirdi, onu «Nazimi-ustad» adlandırır. Şərqi böyük sənətkarları sırasına daxil etməməsinin isə bəzi incə səbəbləri vardı. Realist yazıçı Axundov həm də realizmin nəzəriyyəçisi idi, o, bu yaradıcılıq metodunun təcrübədə parlaq nümunələrini yaradır, nəzəri görüşlərində isə onun milli əsaslarını müəyyənləşdirirdi. Bu vəzifə və məqsəd Axundovu realizmlə uyuşmayan bütün fikri-estetik meyillərə, cərəyanlara qarşı amansız, barışmaz, dotələb olmağa məcbur edirdi. Yenini yaratmaq üçün «köhnəni» müəyyən mənada, müəyyən vaxt üçün inkar etmək, rədd etmək lazım idi. Füzulinin romantik poeziyası

Axundova öz estetik kredo-sunu əsaslandırmaq üçün bədi, təcrübi əsas vermir, əksinə, mane olurdu. Füzuli böyük romantik idi, özü də elə romantik idi ki, təsiri nəinki Axundov dövründə, hətta sonralar da müxtəlif şəkillərdə davam etmişdir.

...Füzuliyə münasibət Axundov estetikasında əslində, Füzulinin özündən çox onun təsirinə, bu təsirin yaratdığı vəziyyətə aid idi.

Əli KƏRİM

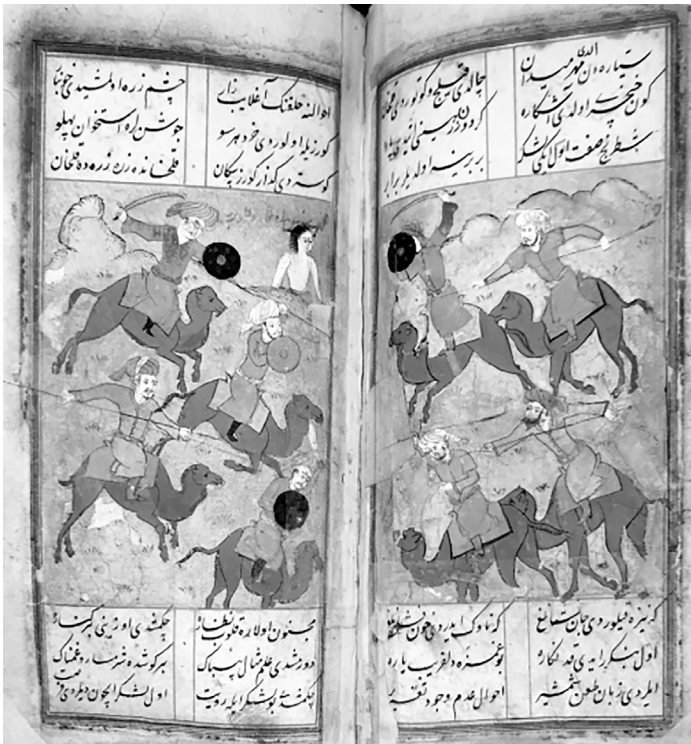
FÜZULİ

«Fələklər yandı ahımdan»

Dünya səni qocaltdı yaşydın olsun deyə,
 Gömüldü dərdin yerə, ucaldı ahın göyə.
 Dərdə şərik – dərd özü, sükut – suala cavab,
 Qranit dağlar belə, gətirməzdi buna tab.
 Füzuli, o nə dövrən!.. – Görsələr yanır insan
 Yanana od verdilər.
 Füzuli, o nə kədər!
 Görsələr donur insan,
 Donana buz verdilər...
 Füzuli, o nə qədər? –
 Görsələr batır insan,
 Batana dəryaları
 birdən bəxş elədilər.
 Dünya səni qocaltdı,
 Qocaldın dünya kimi.
 Könlün kədərlə dolu
 çalxanan dərya kimi.
 Gəldi kəsdi qapının ağzını şöhrətlə ad.
 Ey böyük ustad,
 heyhat,
 Ürəyində o ada, şöhrətə yer vardımı?
 Min bir kədər əlindən

orda yer qalardımı?
 Gəldi cavan bir qızın
 vədəsiz məhəbbəti,
 Könlündə dərd əlindən
 bu eşqə yer vardımı?
 Dünya səni qocaltdı –
 cavan görünsün deyə.
 Sən od tutub alışdın.
 Bu odu qoca Şərfin
 hər yerindən gördülər –
 gördü bu doğma yerin.
 Dedilər ki, fələklər
 yaratmışdır bu odu.
 Fəqət bu oda yanan
 fələklər özü oldu.
 Baxıram ucalardan
 gəlir Füzuli səsi.
 Görünür ucalarda
 onun nurlu izləri.
 O ulduzlar
 Füzuli yangısının közləri.
 O günəş də Füzuli odunun nişanəsi.

Yaşar QASIMBƏYLİ

Məhəmməd Füzulinin tragizmi və tragik obrazı

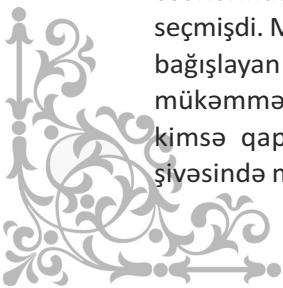

60-cı illərdən etibarən intensiv yaradıcılığa başlayan yeni pleyadanın əsas estetik meyarları və bədii hədəfləri sırasında M.Füzuli həmişə birinci olmuşdur. Dahi Füzuli mənəviyyatının və dünyasının çağdaş milli poetik prosesə qüvvətli təsiri barəsində görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimləri akademik M.C.Cəfərov (1), akademik T.Hacıyev (2), filologiya elmləri doktoru V.Yusifli (3), akademik İ.Həbibbəyli (4) və bu sətirlərin müəllifi (5) müxtəlif dövrlərdə çap etdirdiyi tədqiqatlarında fikir bildirmişlər.

Ustad ədəbiyyatşünas alim M.C.Cəfərov vurğuladığı kimi, “Füzulinin kədərini ancaq öz xalqını düşünən, həmişə elin dərdinə qalan həqiqi, kamil insanlar və namuslu, qeyrətli vətəndaşlar anlamağa qabildirlər. Füzuli elin dərdini çəkirdi. Füzulinin qəmləri elin qəmləri, elin şikayətləri idi. Füzulinin əsərlərinin başında böyük bir qəm karvanı dolanır ki, o karvan el qəminin, el dərdinin karvanı idi”. (1, s.24). Məhəmməd Füzuli poeziyasının əsas estetik keyfiyyətləri hesab olunan lirik qəhrəmanın mənəvi tənhalığı və müqayisə olunmayan tragik vəziyyəti gənc qələm sahiblərinin diqqətini daha çox özünə cəlb edirdi: “Saqiya, cam tut ol aşiqə kim, qayğuludur, Qayğu çəkmək nə üçün, cam ilə aləm doludur... Bunca kim, kuh-sifət başımə daşlar urulur, Dideyi bəxtim oyanmaz, nə əcəb uyğuludur!..” (6, s.126).

Xüsusən, 50-ci illərin ədəbi mühitində Füzuli kədərini və qəminin gənc şairlər tərəfindən diqqət mərkəzinə çəkilməsi dolayısı ilə cəmiyyətin mənəvi-siyasi təsir və təzyiqlərinə müqavimətin özünəməxsus və uğurlu bir forması idi. Füzuli təkliyini və tənhalığını səmimi-qəlbədən təsdiq və tərənnüm edən Məmməd Araz da, Füzuli tragizmini cəmiyyətin və ədəbi elitanın gözləri önündə nümayiş etdirən Əli Kərim də məhz bu poetik məqsədləri qarşılıqlarına qoymuşdular.

“Səba yeli” (1958) poetik nəslin milli şeir peyğəmbərindən bəhs edən ən gözəl əsərlərindən biridir. Məmməd Araz öz şeirinə ustad Füzulidən təsirli bir epigrafla seçmişdi. Məhəmməd Füzuli taleyinin və tənhalığının bədii-fəlsəfi düsturu təsirini bağışlayan aşağıdakı beyt, eyni zamanda, Məmməd Arazın Füzuli konseptinin də mükəmməl poetik ifadəsi idi: “Nə yanar kimsə mənə atəşi-dildən özgə, Nə açar kimsə qapım badi-səbadan qeyri”. (6, s.299). Təkliyin və tənhalığın insan şifəsində mümkün ola bilən ən emosional ifadəsi kimi duyulan bu beyt şairin se-

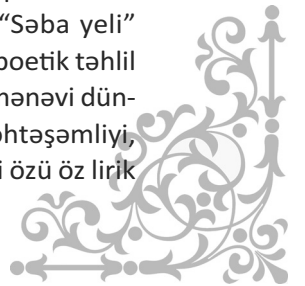
vimli obrazının əslinə ən yaxın surəti idi. Şagird ustadının sirətini məhz bu beytə güvənərək inşa etməyə girişir: “Sözün sehrinə bax, qüdrətinə bax! Bir heykələ döndüm öz yerimdə mən. Beləcə bir misra deyəydim ancaq, Yüz il yazacağım əsərimdə mən”. (7, s.65). Gənc şair dahiliyin və Füzuli təkliyinin, təkrarsızlığının sirrini açmaq istəyir. Dahilik – əbədi əzabkeşlik deməkdirmi? Niyə yüz illər keçsə də, onun köksünü nişan alan söz sehrkarını hətta fələk də unutmur? Fələyin şöhrətinə kölgə saldığı üçün şairin başına göylərdən daşlar yağdırır: “Görürəm üstünə daş yağır belə, Fəqət göz qırpmadan oturmusan sən”. (7, s.66). “Bunca kim, kuh-sifət başımə daşlar urulur” deyən lirik qəhrəmanın öz etirafından və şikayətindən çıxış edərək gənc şair ustadının faciəsini və müsibətini heyratəmiz bir məharətlə əsaslandırır. Başqa sözlə, sanki həmdərd şagird sanki “göylərin başına daşlar yağdırmasının baş səbəbkarı elə sən özünsən, ey ustad!” deyir: “Çünki söz oxunla, söz atəşinlə Fələyin damını uçurmusan sən”. (7, s.66). Müəllif Füzuli obrazının ən ümdə xüsusiyyəti kimi tənhalığı seçir. Füzuli mənəviyyatının və taleyinin baş əlaməti kimi bu ictimai məqam çox düşündürücüdür. Füzuli niyə təkdir? Lirik “mən” bu sualında təkid edir: “De niyə tənhasan, de niyə təksən? Soltanlar taxtından şikayətin var”. (7, s.66). Bu beytdə M.Araz bir ictimai xarakter kimi söz dahisinin tənhalığını izah etmək istəyir; yəni ədalətsiz cəmiyyətdə kamil söz adamının yalqızlığı labüddür. Bəs söz dünyasının sahibi olan misilsiz qüdrət timsalı necə tək ola bilər? Onun dünyasından güc və nur alan dünyalardan bir könül həmdəmi niyə tapılmır?

Sən ki, mehvərisən söz dünyasının,

Qəlbinə bir həmdəm dünyamı yoxdur? (7, s.67).

Şeirdə Füzuli tragizminin yeni qatlarını açmaq və kəşf etmək meyli qabarıq surətdə nəzərə çarpır. Yəni qapını küləyin açması yalqızlığın bir əlamətidirsə, ah-nalədən evin qapılarının açılması daha şiddətli və obrazın xarakterinə son dərəcə uyğun bir poetik detaldır. M.Arazın mübaliğə və müqayisələri Füzuli kədərini anlamağa, qismətini təsəvvür etməyə kömək edir. Bizi Füzuli sirlərinə yaxınlaşdırır: “De niyə tənhasan, de niyə təksən? Tufanlardır ahın, çaylardır qanın. Bilmirdin, ömürlük ömür edəcəksən Qəlbində anamız Azərbaycanın”. (7, s.67). Şeir son bəndlərində Füzuli əbədiyyətindən və dünyanın füzuliləşməsindən bəhs edir müəllif... Bütün təbiət – küləkləri, yelləri, buludları, göyləri, ulduzları, günəşi ilə... Füzuliyə dönür, füzuliləşir. Yer üzünü başdan-başa, ana təbiət və Vətən Füzulinin rəmzinə çevrilir. Onun ölüm gününü günəş öz şüaları ilə göylərə yazır. Əbədi olaraq o bənzərsiz dahinin sözü ürəklərə, özü torpağa, səsi isə küləklərə verilir: “Günəş də üzündən qəm yağa-yağa Yazdımı göylərə o ölən günü? Sözü ürəklərə, özü torpağa Səsi küləklərə verilən günü”. (7, s.67). “Səba yeli” Füzuli haqqında altmışıncıların yazdığı ən gözəl şeirlərdən biri hesab olunmalıdır.

Əli Kərimin “Füzuli” (1958) şeiri də özünün dərin fəlsəfi mənalara ilə bu mövzudakı parlaq bədii nümunələrdən biridir. Füzuli və altmışıncılar problemini dərk etmək üçün bu şeirin əhəmiyyəti misilsizdir. Əgər M.Arazın “Səba yeli” şeirində dahi sənətkarın taleyinin təkrarsızlığı və fəvqəladə tənhalığı poetik təhlil mərkəzinə çıxarılmışsa, Ə.Kərimin “Füzuli” şeirində isə dahi sənətkar mənəvi dünyasının başqa bir cəhəti və özəlliyi – onun dərd-qəminin əzəməti, möhtəşəmliyi, dağlar qədər ağırlığı tərənnüm obyektinə çevrilib. Zatən, ustad Füzuli özü öz lirik

“mən”ini hamıdan yaxşı və dəqiq səciyyələndirmişdi. Böyük sənətkar öz əhvalını və mühitini son dərəcə sərt və zərgər dəqiqliyi ilə gözlərimiz önündə canlandırmışdı: “Dust biperəva, fələk birəhm, dövrən bisükun, Dərd çox, həmdərd yox, düşmən qəvi, tale zəbun...” (6, s.243). Füzuli öz şəxsiyyətini və dünyasını dərd-qəmin məskəni, öz qəlbini isə sonsuz kədərin ən parlaq rəmzi kimi xarakterizə edir: “Mən kiməm? – Bir bikəsü biçarəvü bixaniman, Taleyim aşüftə, iqbalım nigun, bəxtim yaman...” (6, s.331). Ustad şair özünü sadəcə olaraq qəmpərvər, qəmnəvis, qəmsevən adlandırmır. O, öz qəlbini dünyadakı saysız-hesabsız qəmlərin xas guşəsi, ən məhrəm məskəni, dünyadakı bütün qəm növlərinin daşıyıcısı və qəmxanası hesab edir: “Müttəsil qəmxaneyi-sinəmdə yüz qəm mehman, Qanda bir qəm itsə, bəndən istəsinlər, mən zəman...” (6, s.331).

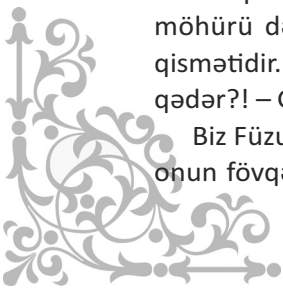
Ə.Kərimin “Füzuli”si dahi sənətkarın məhz bu cür və bu tipli fəlsəfi-ruhani tərifləri və etirafları üzərində qurulub. Ə.Kərim sanki Füzuli taleyini və dünyasını onun öz üslubunda təhlil və tərənnüm edir. Elə bil ki, ustad Füzuli XX yüzilin 50-ci illərində öz haqqında Əli Kərim dilində və ruhunda söhbət açır: “Dünya səni qocaltdı – yaşydın olsun deyə, Gömüldü dərdin yerə, ucaldı ahın göyə”. (8, s.291). Niyə və nə üçün bu fəlakət baş verir? Buna səbəb olan dərd-sərin kökündə nə durur? Bu dərdin nə üçün şəriki yoxdur, bircə həmdərd belə tapılmır? Dağları əridəcək dərdi necə təsəvvür edə bilərik?

Dərdə şərik – dərd özü, sükut – suala cavab,

Qranit dağlar belə, gətirməzdi buna tab. (8, s.291)

Gəlin poetik fikrin dinamikasını müşahidə edək. Dünyanın dərdi şairi erkən o qədər qocaldı ki, hətta ona öz yaşadı kimi baxa bilər. Bu dərd o qədər ağır və dözülməzdir ki, onun təzyiqindən şairin vücudu yerə gömülür, ahları isə göylərə yüksəlir. Dərdin böyüklüyü, əzəmətliliyi bir yana, bu dərdə şərik də yoxdur, suala – sükutla cavab verirlər. Bəs bütün bunlar nədəndir? Belə aqibətin əsil səbəbi nədir? Müəllif bizi düşündürən suala qısa və aydın cavab verir: “Füzuli, o nə dövrən!.. – Görsələr yanır insan Yanana od verdilər”. (8, s.291). Faciənin səbəbkarı – dövrəndir. Füzuli fəlakətinin günahkarı dövrənin əməlləridir. Elə bir dövrən ki, dörd yüz il keçsə də, onun iztirabları Füzulinin övladlarını – nəvə və nəticələrini də göynədir. Müəllifin heyrətlə yağrulmuş harayına diqqət edin: “Füzuli, o nə dövrən!..”. Əli Kərim burada düz hədəfə vurur. Şair və dövrən konfliktini qabartmaqla dahi ustadın tragik surətini canlandırmağa nail olur. Bəli, Füzuli faciəsi zaman kontekstində bütün əzəməti ilə görünür. Dövrənin əlamətlərini də Əli Kərim zərgər dəqiqliyi ilə təyin etmişdir: 1. Yanana – od verirlər. 2. Donana – buz verirlər. 3. Batana – bütün dəryaları birdən bəxş eləyirlər. Məhz belə sərt və adi həyatı detallarla şair dövrənin heyrətamiz dərəcədə təbii portretini cızır. Füzuli və zaman münasibətini son dərəcə səlissə və sərrast canlandırır: “Füzuli, o nə kədərlər! Görsələr donur insan, Donana buz verdilər...” (8, s.291). Bu – kədərin Əli Kərim qələmi ilə yazılmış Füzuli tərifidir. Və sonun, yəni qəzavü-qədərin Füzuli möhürü də unudulmazdır. Başqa sözlə, Füzulinin qisməti – bütün dahilərin qismətidir. Belə də demək olar, bütün uluların taleyi Füzuliyənədir: “Füzuli, o nə qədər?! – Görsələr batır insan, Batana dəryaları birdən bəxş elədilər” (8, s.291).

Biz Füzuli kədərinin bütün əzəmətini və miqyasını təsəvvür edə bilməsək də, onun fəvqəladəliyini anlayırıq. Şair də dahi kədərinə əvvəldən axıra kimi təhlil

etməyin mümkünsüzlüyünü dərk edərək, yalnız bu dərdin əzəmətinə işarə edir: “Gəldi kəsdi qarının ağzını şöhrətlə ad, Ey böyük ustad, heyhat Ürəyində o ada, şöhrətə yer vardımı? Min bir kədər əlindən orda yer qalardımı?”. Füzuli tragizmini əks etdirmək üçün gənc şair qeyri-adi bənzətmələrə müraciət etməyi lazım bilmir. Elə dahi sənətkarın öz taleyi və tərcümeyi-halından bəlli detallar, təfsilatlar vasitəsi ilə obrazın mahiyyətini əyaniləşdirməyə çalışır. Məsələn, bu bircə misra böyük şairin ruhi vəziyyətini aydın göstərmirmi?

***Doğma sözlərinə də
qəlbində yer vardımı? (8, s.292)***

Baxın, Füzulinin ümumşərq şöhrətini müəllif necə də gözəl və Füzuliyənə, yəni ona hədsiz uyğun bir tərzdə bədiiləşdirib: “Dünya səni qocaltdı – cavan görünsün deyə, Yangınlar tüstüsütək, ahın ucaldı göyə, Sən od tutub alıydın”. Od Füzuliyə ən məhrəm və doğma təbiət ünsürüdür. Füzulini bütün dünyada məşhur edən onun odla həmcinsliyi. Eyni zamanda, bu odun və alovun nəticəsində o, bütün Şərqdə görünmüş və əbədi olaraq gözlərə, könüllərə həkk olunub: “Bu odu qoca Şərqin hər yerində gördülər, – Bütün bu gen dünyanın gözləri göydə qaldı. Göy də şəfaqlər saçan ahına baxdı qaldı”. Müəllif bu odun mənbəyi barəsində sirli bir tərzdə söhbət açır. Onun ilahi mənşəyinə işarə etməklə kifayətlənir: “Dedilər ki, fələklər yaratmışdır bu odu Fəqət bu oda yanan fələklər özü oldu”. İlahi məskənin – göylərin şair ürəyinə saldığı od yerləri yox, göyləri yandırır. Göylərdən gələn şair yerlərə sığmır. Yerdə möcüzələr xəlv edib, yenə öz əbədi Vətəninə qayıdır: “Baxıram ucalardan gəlir Füzuli səsi. Görünür ucalarda onun nurlu izləri. O ulduzlar Füzuli yangısının gözləri, O günəş də Füzuli odunun nişanəsi”.

Keçən əsrin ortalarından etibarən milli poetik fikrin Məhəmməd Füzuli irsinə fəal münasibəti ədəbi epoxanın ən möhtəşəm və yaddaqalan hadisələrindən sayılmalıdır. Füzuliyə qayıdış əslində milli poetik yaddaşın oyanmasında və özünəqayıdışında ilk və ən zəruri addımlardan biri idi. Yuxarıda tipoloji-müqayisəli müstəvidə nəzərdən keçirdimiyiz “Səba yeli” və “Füzuli” şeirləri yalnız müəyyən estetik mərhələnin uğuru deyil, əslində yeni Azərbaycan poeziyasının ərsəyə gəlməsində və ədəbi mühitdə daha da möhkəmlənməsində irəliyə atılmış qətiyyətli addımlar idi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Cəfərov M.C. Füzuli düşündür: “Elm və təhsil”, Bakı, 2019.
2. Hacıyev T. Ön söz. Əli Kərim poeziyası. Bax: Ə.Kərim. Seçilmiş əsərləri. “Lider nəşriyyat”, Bakı, 2004.
3. Yusifli V. Məmməd Araz dünyası. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994.
4. Həbibbəyli İ. Xəlv şairi Məmməd Araz. Bakı, “Azərbaycan”, 1999, 158 s.
5. Qasımbəyli Y. Milli oyanış və özünəqayıdış lirikası. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012.
6. Füzuli M. Əsərləri. Altı cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, 400 s.
7. Araz M. Seçilmiş əsərləri. Dörd cildə. I cild. Bakı, “Ozan” nəşriyyatı, 2003, 348 s.
8. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. 1-ci cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1974, 408 s.

Fərid HÜSEYN

Çarmıx mənzilləri

◆ *Məhəmməd Füzulinin İsa peyğəmbər
nidalı qəzəlləri haqqında*

Alilər məqamı...

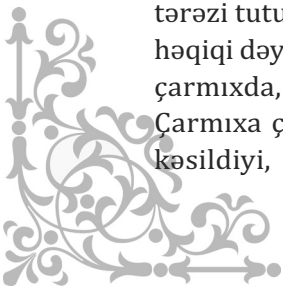
Dahi Məhəmməd Füzuli bir sıra qəzəllərində dini düşüncə və qənaətlərini eşq fəlsəfəsinin timsalında izhar edir. Həmin qəzəllərdə sədaqəti, məhəbbətə münasibətdə mətinliyi təsvir edilən bəzi aşiqlərin dini düşüncələri həm də onların eşqə, sevgiyə yönəlmiş əqidələrindən ibarətdir. Aşıqlər Allahı öz eşqləri, məhəbbətləri vasitəsi ilə daha yaxından tanıyıb sevirilər. Ona görə də Füzuli, obrazlarını canlandırıdığı bir sıra müqəddəsləri eşqə münasibətdə, qismən də olsa, adiləşdirir, yaxud onların obrazını daha sadə şəkildə təqdim edir.

Məsələn, bir qəzəlində şair yazır ki, min dirilik suyu aşiqin sevdiyi kəsin eşqi ilə can verir. Hətta dirilik suyu belə, əbədi var olmaq üçün sevilənin dodaqlarına toxunmalıdır. Dünya nemətlərindən arınmış Xızır və İsa peyğəmbərin dodaqları da yarın feyzinə təşnədir. Hamıya köməkdarlıq edən Xızır peyğəmbərə havadar olan eşqdir, yaxud ölüləri diriltməyə qabil İsayə məhəbbətin gücü elə əlavə imkanlar yaradır ki, o, bacardığından daha ali möcüzələr göstərə bilir:

*Can verir ləlin təmənnasıyla min abi-həyat
Feyzinə ləbtəşnə yüz Xızrü-Məsihadır sənin.*

Yerlə göyün tərəzisi

Füzuli bəzi qəzəllərində ifrata varmağın, cilvəli sözü ağlagəlməz yollarla çatdırmağın danılmaz və çoxlarımızə məlum ustasıdır. Məsələn, bir qəzəlində yazır ki, sevdiyimə Məsihadan artıq qiymət qoysam, yerlə göy tərəzi tutub ağırı yüngüldən fərqləndirəcək. Mənaya diqqət edək: İsa Məsih həqiqi dəyərini – yəni təsdiqini sübut etdiyi əbədi müqəddəsliyini tam olaraq çarmıxda, yəni yerlə göyün arasında tapır. Yəni tərəzi həm də çarmıxdır. Çarmıxa çəkilmək İsanın ən ağır imtahanıdır, həm də cəmiyyətin mənən kəsildiyi, üzü qara çıxdığı bir sınaqdır (Axı kral “İsanı seçirsiniz, yoxsa

oğrunu?” sualını verəndə xalqın müsbət cavabı peyğəmbərdən yana olmamışdı). Eşqdə də əsas olan məqamdır, necə ki, İsa Məsihin əsas məqamı həyatda tutduğu həqiqi və əbədi yer (hər halda, sonda belə məlum olur), nəticə etibarlı ilə, çarmıx idi.

***Nola dersəm qədr ilə əfzun Məsihadan səni
Yerü-göy mizan olub fərq olmuş ağırdan yünü.***

Eşqin ucalıqda təsvir edilməsini şair başqa bir qəzəlinə də diqqətə çatdırır. Füzuli ayrı bir söz incisində məşuqa deyir ki, getdiyini yolun tozu ona görə göyə ucaldı ki, dünyadakı ən böyük şöhrət – ali mərtəbəyə qalxmaq, Tanrıya qalxmaq ancaq Məryəmin oğlu İsayə aid şöhrət olmasın:

***Gərdi-rahın əzmi-gərdun etdi kim, bu qədr ilə
Şöhreyi-ələm həmin İsayi-Məryəm olmasın.***

Şair başqa bir qəzəlinə də oxşar məzmununda fikir irəli sürərək vurğulayır ki, bəlkə, “İsanın tərkibi” səninin torpağındandır ki, yerdən göyə yüksəlib, ucalıqda qərar tutub. İsa Allahın tozudur deyə, göyə – onu Yaradana doğru qalxıb. Sevən insanı da yaradan, var edən eşqdır, ona görə də insan sevəndən sonra – o eşqi qəlbimizə salan qüvvəyə – Allaha sarı yönəlir. İnsanın böyük eşqi sonda yalnız Allaha açma biləcəyi bir sirrə çevrilir.

***Məgər tərkibi-İsa xaki-kuyi-dərgəhindəndir
Ki, durmuş xakdən qədrilə əzmi-asıman etmiş.***

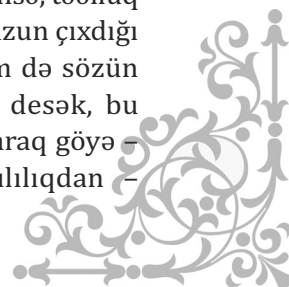
Eşqin zamandaşları

İsa Məsih Allah eşqi ilə, həqiqətə naminə canını qurban verir. Aşiq biləndə ki, ölərək yarına qovuşacaq, bu, onun üçün o qədər də çətin məsələ, müşkül bir iş olmur. İsanın iztirabları, çarmıxda çəkdiyi minbir əzab adi insanlar üçün çətin, çünki sadə bəndələrdən heç biri Tanrısını o əzablara qatlaşacaq qədər sevmir. Həqiqətən sevnələr, riyasız aşıqlar üçün də eynən peyğəmbər sayaq can vermək asandır, çünki aşıqlar həm də İsa Məsihin həmzamanlarıdır, həqiqətə münasibətdə zaman dəyişməz olaraq qalır:

***Aşiqə şövqünlə can vermək ikən müşkül degil,
Çün Məsihi vəqtsən, can vermək asandır sana.***

Azadlıq mərtəbəsi

Düşünürəm ki, Füzuli kamillik zirvəsinə gedən yolun bələdçilərindən-
dir və onun göstərdiyi mənəvi yolların izləri həm də tarixi təcrübəyə, olub-keçmişlərə bağlıdır. Füzuli eşq öyüdü verərkən aşiqə şərt qoyaraq deyir ki, əgər Məsiha sayaq, dünyada ün görmək, ad qazanmaq istəyirsənsə, təəllüq (asılılıq – F.H.) zülmətini təcrid günəşinin mətlə (günəşin və ulduzun çıxdığı yer – F.H.) kimi qəbul elə. Burda gün görmək həm məcazi, həm də sözün həqiqi mənasında işlənilir. İsa Məsih, adi insanların təbirincə desək, bu dünyada bir gün görmür, dünyadan ayrılıq, təcridlik yolunu tutaraq göyə – əbədi müqəddəslik məkanına ucalır. Asılılıq zülmətdir, asılılıqdan –

təəllüqdən xilas isə azadlıq, əbədi səadət deməkdir. Sidq-ürəklə sevənlərə, həqiqi aşıqlərə eşq, böyük məhəbbət intəhasız azadlıq bəxş edir. Həm peyğəmbər olan İsa, həm də sevən kəs – həqiqi aşiq ən böyük qurbanı azadlıq yolunda verir. Ən böyük şöhrəti insan məhz azadlıqla qazana bilir. Bu mənada peyğəmbərlik həm də müqəddəsliyin ən uca mərtəbəsidir:

*Təəllüq zülmətin təcrid xurşidinə qıl mətlə,
Əgər aləmdə bir gün görmək istərsən Məsihatək.*

Aşiqlik mərtəbəsi

Aşiqin könül sədasını Allahdan savayı ancaq və ancaq həqiqi aşiq eşidə bilər. Ona görə də zülmkeşlərin əlindən dad edən aşiq, öz sevgisi ilə göyə ucalaraq, İsa Məsihin ətəyindən tutur. Aşiqin özü yerə bağlıdır, onu ucalığa, əlçatmazlığa ucaldan həqiqi sevgidir. Eyni zamanda, necə ki, İsa onu anlamayanların, tanımayanların əlindən, həqiqət Günəşinin əbədi yanması üçün çarmıxa ucalır, sonra isə qeybə çəkilir, eləcə də, aşiq sevgisinin gücü ilə əvvəl ucalığa yüksəlir, sonra yoxluq aləminin sakininə çevrilir:

*Dadlar qılmağa kafər əlindən gecələr,
Çıxar ahım göyə ta tutə Məsiha ətəgin.*

Dünyadan əzəl...

Füzuli düşünür ki, eşq dünyadan daha qədimdir. Bu fikir onun bir çox qəzəllərində dönə-dönə təkrarlanır. Füzuliyə görə, öncə eşq olub, sonra isə dünya yaradılıb. Aşağıda diqqətinizə təqdim olunan qəzəlin mənası belədir ki, hələ Məryəmin ətəyi Məsihanın beşiyi olmamış, bir xaçpərəst məşuqun gözünün pərdəsini özünə məqam bilmişdi:

*Pərdeyi-çəşmin məqam etmişdi bir tərsabeçə,
Olmadan məhdi-Məsiha daməni Məryəm hənuz.*

Öncə dünyada eşq var, ilk aqibətimiz eşqə aiddir. Sonralar – yəni eşqi dadandan sonra (min illər sonra) eşq vasitəsilə insan əsl taleyinə qovuşur. Eşq əsl alın yazısıdır. İnsan sevəndən sonra yenidən doğulur və eşqi vasitəsilə taleyini yaşayır. Eşq ona görə dünyadan daha qədimdir ki, dünya bərqərar olandan sonra insanın yaratmağa, qurmağa, yaşamağa həvəsi olsun. Yəni dahi şairin məntiqiylə, bizim varlığımızı davamlı edəcək maraqları körükləyən eşq dünyadan daha əzəl olmalıydı ki, biz o hazır nemətlə yaşamağa özümüzə güc tapa bilək. Eşq – gücdür...

AĞASƏFA**VAHDAT VADİSİNDƏ**

Haq FÜZULİ şeirinə olmuş dibaçə - mübtəda,
 Haq yolunda haq sevənlər canını etmiş fəda,
 Haq sevən şairlərə haqdan bu cür gəlmiş nida:
 "Qəd ənərəl-eşqü-lil-üşşaqi minhacəl hüda!
 Saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida".

Olmasın, eşq əhlinə lazım deyil bu ev, bu dam,
 Aşiq olsun, məşuq olsun, saqi olsun, bir də cam,
 Eşq camını əlindən qoymasın aqıl adam,
 "Eşqdir ol nəşeyi-kamil kim ondandır müdam
 Meydə təşviri-hərarət, neydə təsiri-səda".

Məhsəti, Xaqani eşq, Rumi, Nizami eşqdir,
 Eşqdir nənni-beşik, ömrün davamı eşqdir,
 İbtidası eşqdir, axır məramı eşqdir,
 "Vadiyi-vəhdət həqiqətdə məqami-eşqdir
 Kim, müşəxxəs olmaz ol vadidə sultandan gəda".

Eşq ilə yanmışları məst ayləmiş eşqin dəmi,
 Badəsi həqdən gəlir, bir sirridir eşq aləmi,
 Aşiqin getməz başından heç zaman məşuq qəmi,
 "Eyləməz xəlvətsərayi-sirri-vəhdət məhrəmi
 Aşiqi məşuqdən, məşuqu aşiqdən cüda".

Allahım, rəhm et mənə, mey badəmi sən gülgün et,
 Yarımə çatdır mənə, namümkünü sən mümkün et,
 Zahida, burdan sürüş, get, özgəyə öz ərkin et,
 "Ey ki, əhli-eşqə söylərsən: - Mələmət tərkin et
 Söylə kim mümkünmüdür təğyiri-təqdiri-xuda?"

Qəm yazıldı alınna, möhnət seçildi aşiqə,
 Rüsvey olmaqçın kəfən-köynək biçildi aşiqə,
 Pirəhəndir, həq özü biçmiş bu cildi aşiqə,
 "Eşq kilki çəkdi xəst hərfi-vücudi aşiqə
 Kim, ola sabit həq isbatında nəfyi-maəda".

Vadiyi-vəhdətdədir ustad yanında məşq edən,
 Zövq alır Ağasəfa axşam-səhər bu məşqdən,
 Vadiyi-vəhdətdə kimdir ki, duran bu eşqə tən?
 "Ey FÜZULİ, intəhasız zövq buldun eşqdən,
 Böylədir hər iş ki, həq adilə qılsan ibtida".

Seyfəddin HÜSEYNLİ

Şairlər Boğaza yığılanda...

“Osmanlı ərazisində dünyaya gələn şairləri doğum yerlərinə görə qruplaşdıranda belə bir mənzərə çıxır ortaya: İstanbul – 609, Bursa – 156, Ədirnə – 150, Konya – 69, Diyarbəkir – 40, Qəstəmonu – 36, Bağdad – 35... şair! Bu siyahı divan şairlərinin doğum yeri kimi İstanbulun – rəqibsiz! – birinci yerdə olduğunu göstərir..

Şairlərin doğum yerləri ilə bərabər, onları yetişdirən mühit də nəzərə alınarsa, o zaman İstanbulun əhəmiyyəti daha da artar.. Özündə istedad hiss edən hər kəs xüsusi, yüksək təhsil almaq üçün İstanbula gəlirdi, bu da, İstanbulda doğulmayan şairlərin belə, buranın mühitində yetişməsinə yol açırdı..

...Divan ədəbiyyatının əsas inkişafı İstanbulun fəthindən sonra baş verib. Daha çox Fateh Sultan Mehmet və vəziri Mahmud Paşanın qazandıqları etimad sayəsində Fatehin ətrafına 185 şairin toplandığı məlumdur..”

Bu fikirlərə özünün son kitablarından birində yer verən ustad ədəbiyyatşünas, Türkiyə Cümhuriyyəti Prezident Katibliyinin keçmiş rəhbəri professor Mustafa İsen əsərinin başqa bir fəslində göstərir ki, Fateh Sultan Mehmet İstanbulun fəthindən sonra – şəhəri İslam dünyasının mərkəzinə çevirmək məqsədilə! – müxtəlif yerlərdən neçə-neçə sənət adamını oraya cəlb etmişdi: “Gələnlərin əksəriyyəti Orta Asiya, İran və Azərbaycandan idi (!)”.

Professor yazır ki, bu köçlərə, Osmanlının bir cazibə mərkəzinə çevrilməsindən əlavə, XVI yüzillikdən etibarən Azərbaycan və Orta Asiyanın sənət mühiti baxımından, nisbətən, aşağı səviyyədə olması da ciddi təsir göstərmişdir: “İbn Sinanın dediyi kimi, elm və sənət himayə görmədiyi yerdən köç edər. Orta əsrlərdə sənət və elm adamları ancaq sabitliyin olduğu yerdə və hamilərin kölgəsində əsər yarada bilərdilər (təkcə orta əsrlərdəmi?! – S.H.). Azərbaycandan olan sənət adamlarının vəziyyəti buna tipik nümunə idi (!)”.

“DÜNYANIN ANASI”NA SİĞINAN “YETİMLƏR”

Bu məqamda “söz oyunu”na fələk öz oyunu ilə gen-bol fürsət yaradıbsa, onu fövtə vermək acizlik olar: Belə bilinir ki, o vaxtlar ayrı-ayrı məmləkətlərin – xüsusən də Azərbaycanın – min cür keşməkeşdən

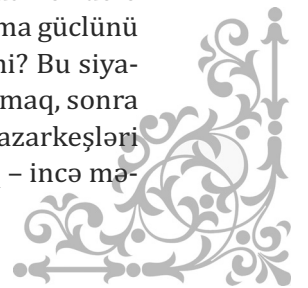

təngə gələn, növbənöv çətinlikdən boğaza yığılan şairləri öz yurdlarından köçüb, Boğaza – Boğazdakı Osmanlı paytaxtına yığışmışlar; fitrətən uşaq təbiətli olan sənətkarlar həmin dövrdə “Ümm-üd-Dünya” (“Dünyanın anası”) da adlandırılan İstanbula sığınmışlar!

“Mədəniyyət mərkəzi”, “Ədəbiyyat paytaxtı” ünvanı tarix boyu bir çox şəhərin taleyinə yazılıb: Afina, Perqam, Roma, Bağdad, Gəncə, Şamaxı, İsfahan, Venesiya, Rotterdam, Milan, Paris, Barselona... XV yüzilin ortalarından da İstanbul belə bir ünvana çevrilməkdəymiş, şairlər, sənətkarlar hər yerdən Boğaz kənarına axışmışlar.

Belə olmağına beləydi, ancaq bu cümlələr də, professor İsenin bunlara zəmin yaradan mülahizələri də “Boğaza yığılan şairlərin Boğaza böyük köçü”nün yalnız ümumi xarakteristikasını, çox yığcam, sadə panoramını verə bilər. Reallıq isə, aydın məsələdir ki, bundan qat-qat mürəkkəb, dedikcə də qəliz idi. Lələk-dəvatını götürən kimi “Ya Allah! Bismillah!” deyib yola çıxan şairlərin hamısının İstanbul səfərini ikicə-üçcə motiv altında ümumiləşdirmək çox səthi, yarıtmaz yanaşma olardı. Söz yox, “təngə gəlmək, boğaza yığılmaq” o səbəblər arasında ən geniş yer tutanı, xüsusi çəkisi ən ağır olanıdır. Bunun qədər olmasa da, professor İsenin qeyd etdiyi “xüsusi təlim, yüksək təhsil görüb yetişmək əzmi” də mühüm səbəbdir. Eyni vacibliyi qoy bir başqa səbəb – sultandan, baş vəzirdən ayrı-ayrı şairlərə göndərilən dəvətlər, “saraya təşrif buyurmaq” məzmunlu təkliflər də daşısın: o cür ali ünvanlardan gələn təkliflərə həvəslə, ya da bəlkə candərdir razılıq verənlər də olsun 6-7 adam, ya da ötə başı, 10 nəfər. Bəs qalanları? Axı söhbət cəmi 3-5 ildən, həmin illər ərzində ora-bura köçən vur-tut 30-40 şairdən getmir. Müddəti onilliklərlə, bütöv bir əsrlə, iştirakçılarının sayı yüzlərlə, minlərlə hesablanır bu “yerdəyişmə”nin! Deməli, yuxarıdakı 3 əsas motivdən əlavə, çeşid-çeşid, “tür-lü-tür-lü” səbəbləri olub şair babaların İstanbul yolçuluğunun.

Misal üçün, o səbəblərdən biri elə bu “yolçuluq” kəlməsinin bizdəki mənasına – “mədəni” dilənçiliyə, “ver yeyim, ört yatım... arabir oyanıb mədhiyyə yazım” təmənnasına söykənə bilirdi. Bəlkə, bir səbəb də əliqələmlilərin nimsə qafiyələr dolaşan beynində “təki sarayda yaşayım, nə fərqi var kimindir, hardadır” devizinin özünə möhkəmcə yer eləməsi olub? Yaxud hansısa şair(lər) “köhnə yurd”da nəsə bir fitnə, “intriqa” törətmiş, sonra da cəzadan qaçmaq üçün İstanbulu “təzə yurd” bəlləmiş olmazdı(lar)mı?! Əlacsızlıqdan, sıxıntıdan yox, lap adi bir mövqe geriləməsini özünə sığışdırmamaq səbəbindən, “dost-düşmənin acığına” Dar-üs-Səltənə yolunu tutanlar da varmış, yəqin ki. Bunlardan əlavə, o dövrün də macəraçı, bir yerdə bənd almayan, hər ay sorağı başqa səmtdən gələn söz adamları da olmamış deyildi, hər halda. Bəlkə canındakı “transfer naxoşluğu” üzündən, köçəri quş kimi tez-tez bu saraydan qalxıb o saraya qonanlar da tapılırmış. Ya da canında hər dəfə zəmanəsinin hökmdarlarından ən güclüsünə pənah aparmaq, daima güclünü haqlı bilmək kimi “üzrlü” şəkər daşıyan şairlər də ola bilməzdimi? Bu siyahıya, ildə-əyyamda bir yol sultanın ətəyini öpmək şərafinə nail olmaq, sonra da orda-burda “hünkarımız məni dindirdi” deyib “hava atmaq” azarkeşləri də əlavə edilsə, mənzərə bir qədər də dolğunlaşar. Əlbəttə, “Şərq – incə mə-

sələdir”, şairləri özündən də “incə”! Dövrən çoxdan sübuta yetirib ki, bu gözəl məmləkət, bu cənnət ölkə – elə indinin özündə də – hər xislətdə, hər “fason”da şair yetişdirə bilir...

Bu cür həssas mövzulara aid “mübhəm” məqamlara ətraflı aydınlıq gətirəsi bilgilər sarıdan mənbələr – təzkirələr çox zəngin deyilsə də, varını verən utanmaz: lazımlı məlumatlar yenə az-çox onların yaddaşında qalıb. Məsələn, İstanbul yolunu tutan ilk şair babalardan biri – Hamidi təxminən 30 il “diyar-diyar gəzəndən” sonra güzarı Osmanlı paytaxtına düşür, Mahmud Paşaya yazdığı bir qəsidənin hesabına Fateh Sultanla ünsiyyət imkanı qazanır, Sultanın yaxın həmsöhbəti, möhtərəm şairi statusunda 20 ilə yaxın rahat yaşayır. Ancaq günlərin birində, Sultanın qulağı eşidə-eşidə, Hamidinin ağzından elə bir söz çıxır ki, şair gözdən düşür, tənbeh yeyir. Amma tənbeh də nə tənbeh: Osmanlının əvvəlki paytaxtı Bursaya şeyx kimi göndərilər onu! Durduğu yerdəcə şairliyinin üstünə şeyxlik də qoyub, az qala Nizaminin mövqeyinə qaldırırlar Hamidini, amma yenə gileyi kəsilmir:

***Niyçün, ey mah (“şah”? – S.H.), cənnəti-kuyində bar olmaz mana?
Niyçün əvvəlki kimi hiç etibar olmaz mana?***

Hamidinin oğlunun da şair olduğu, Cəlili təxəllüsüylə xeyli əsər yazdığı barədə də qeydlər qalıb mənbələrdə.

Bir başqa şair – Bəsiri əvvəlcə Orta Asiyaya yollanıb, Heratda oxuyub, Hüseyn Bayqaranın sarayında olub, Nəvaini, Camini görüb-tanıyıb, oradan gəlib Uzun Həsənin oğlanlarının yanına, onlara qəsidələr yazıb, bir ara yenə Heratda görüblər, sonra dönüb Ağqoyunlu Əhmədin sarayına, onun nümayəndəsi qismində İstanbula – İkinci Bayəzidin hüzuruna göndərilib, nəhayət, biryolluq qalıb Osmanlı sultanının sarayında.

Qamu əğyarə yar etdi tərəhhüm,

Mənə nə yar rəhm eylər, nə əğyar...

– desə də, yaxşı yaşayıb, diqqət-qayğı görüb, xüsusi təqaüd alıb.

Ya da elə Həbibinin özü: Azərbaycanda – Göyçayın Bərgüşad kəndində doğulduğu, əvvəl-əvvəl Şirvanda, Sultan Yaqubun sarayında yaşadığı bilinir. Şah İsmayıl Xətəinin şəxsi rəğbəti sayəsində Səfəvi sarayında məlik-üş-şüəra (şairlərin başçısı) olan Həbib Təbrizdə böyük ehtiram görüb. Əhdə vəfa, eşqə sədaqət mövzulu bir qəzəli xüsusilə məşhurdur:

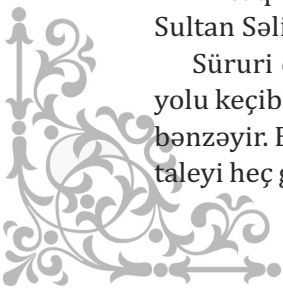
Gər sənincün qılmayam çak, ey büti-nazikbədən,

Gorum olsun bu qəba, əynimdə pırahən – kəfən!

***Çıxmaya sevdəyi-zülfün başdan, ey mah (“şah”? – S.H.), gər yüz il
Üstüxani-kəlləm içrə dutsa əqrəblər vətən!***

Ancaq sonra, “ortalıq qarışanda”, Həbibinin də səsi İstanbuldan – Yavuz Sultan Səlimin sarayından eşidilib.

Süruri də, Şahi də, Qəbuli, Səffi, Qədri, Nitqi, İzzi... də, aşağı-yuxarı, eyni yolu keçiblər, cismani həyatları da oxşar olub, mənəvi ömürləri də bir-birinə bənzəyir. Bunların arasında fərqli əsrlərin şairləri var. Bəzilərinin yaradıcılıq təleyi heç gətirməyib – Füzulidən sonra gəliblər divan ədəbiyyatı meydanına!

Bu meydanda Füzulinin sələfi sayılanlar – Xəlili, Hamidi, Bəsiri, Həbibisi isə, nisbətən, “salamat qurtulublar”, təkcə vaxtda, dövrdə yox, başqa bir cəhətdən də qabağa düşüblər: heç olmasa, Füzulinin gəlişi ərəfəsində, bacardıqları qədər, “yolu-rizi açıb, yeri-yurdu sahmanlayanlar, gözlənilən təntənənin müjdəsini gətirənlər” kimi arada-bərədə xatırlanırlar:

Gəlir ol sərvi-səhi, ey gülü lalə, açılın,

Vey məhü mehr, çıxın, qüdrətə nəzzarə qılın!

Bəs Füzuli özü necə: boğaza yığıldığı məqamları o nə cür ötüşdürüb? Onun da Boğaza yığılanlara qoşulmaq – İstanbul, Sultan sarayına üz tutmaq kimi bir niyyəti olubmu? “Cahan Padşahı” Sultan Qanuni – Möhtəşəm Süleyman ilə Füzulinin münasibətləri nə cür qurulub, hansı şəkildə davam edib? İstanbuldakı Saraya yaxın olan şairlər haqqında Füzuli nələr düşünüb, nələr yazıb?

DAR-ÜS-SƏLAMDA ALINMAYAN SALAM

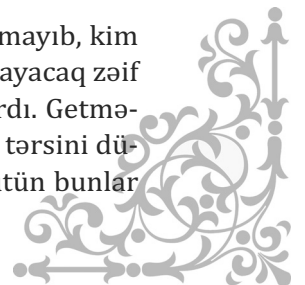
Yüzü yüz söz deyə, yenə də Füzulinin bütün ömrünü harada keçirdiyi, Ərəb İraqından çıxıb başqa məmləkətlərə, Kərbəladan, Bağdaddan savayı da hansısa böyük şəhərə gedib-getmədiyini, Boğazdakı Ümm-üd-Dünya adlanan şəhərdə – İstanbulda olub-olmadığı haqda ən dəqiq məlumatı elə Füzulidən almaq mümkündür. Ən doğru-dürüst yol, bu mövzuda ən etibarlı qaynaq onun özünün yazdıqları ola bilər. Necə ki, türkcə bağladığı Divanının dibacəsində yazıb:

“Ümmiddir ki, ərbabi-fəsaḥət və əshabi-bəlağət müşahidə və mütaliə qıldığında, mənşə və məvlidim İraqi-Ərəb olub, təmami-ömrə qeyr məmləkətlərə səyahət qılmadığımdan vəqif olduqda bu illəti mucibi-süquti-etibar bilməyələr. Və məhəllü məqamimə görə rütbeyi-istedadimə həqarət ilə nəzər qılmayalar...”

Söz yox, o dövrə xas, indiyə nisbətdə köhnəlmiş bəzi dil faktları, leksik, qrammatik fərqliliklər varsa da, sitatın məğzi – Füzulinin ifadə etdiyi mətləb rahat anlaşılır. Xülasəsi isə belədir: Ümidvaram ki, şeirlərimi oxuyan tələbkər söz-məna sərrafları mənim – təvəllüd yerimə görə – Ərəb İraqından olduğumu, ömrü boyu başqa məmləkətlərə səfər etmədiyimi biləndə bunu dəyərsizlik göstəricisi saymayacaqlar, yerimi-yurdumu əsas götürüb, istedadıma, səviyyəmə həqarətlə baxmayacaqlar...

Qəbul edib razılaşımaqdan özgə bir yol qalmır: Zamanın sərt sınaqları, üz-ləşdiyi min dürlü keşməkeşlər şairimizi hər nə cür sıxıb-sıxışdırsa da, bəzən lap cana doydurub, boğaza yıgsa da, Füzuli müasiri sayılan yüzlərlə həmkarının tutduğu yolla getməyib, Osmanlı paytaxtına – Boğazdakı o əfsanəvi şəhərə səfər etməyib.

Bəlkə, elə bir niyyəti olub, cəhd göstərib, nə səbəbdənsə alınmayıb, kim bilir... Amma indi bunlar hamısı dəlil-sübutsuz, heç vaxt doğrulmayacaq zəif ehtimallardır. İstəsəydi, gedərdi. Könlü olsaydı, bir yolunu tapardı. Getməyib, deməli, istəməyib. Qalıbsa, deməli, belə vacib bilib. Bunun tərsini düşünüb-uydurmaqla yüz yozum almaq olar. Ancaq nə fayda ki, bütün bunlar

təzədən nəyisə dəyişəsi, Füzulini İraqdan İstanbula aparası, çoxu “boğazının ucbatından” Boğaz ətrafına sığınmış qələmdaşlarının cərgəsinə qoşası deyil.

* * *

Füzuli “Rum zərifləri”nə – Boğazdakı Saraydan himayə görən, hökmdarın birbaşa xidmətində dayanan həmkarlarına da insaf gözüylə baxıb, səviyyələrinə, zövqlərinə layiqli qiymət verir:

***Bir neçə zərifi-xüttəyi-Rum,
Rumi ki dedin, qəziyyə məlum.
Yəni ki, qamu dəqaiq əhli,
Hər məsələdə həqaiq əhli.
Həm elm fəmində nüktədanlar,
Həm söz rəvişində dürfəşanlar...***

Onların daha münasib, rahat şəraitdə yaşamalarını özünəxas tərzdə (yarıcciddi-yarıkinayəli) ifadə etdiyi həsəd hissi ilə qələmə alıb ki, qitələrindən biri bu məhz mövzudadır:

***Şükr edin, ey Rumun zərifləri,
Ki, fələk verdi böylə kam sizə.
Bizlərin yox sizinlə nisbətimiz,
Bizdən əla verib məqam sizə.***

Bir beytində isə (yenə də eyhamla) “kəndini gəlişdirməyin” yolunu bu cür nişan verir özünə:

***Füzuli, istər isən izdiyadi-rütbeyi-cah,
Diyari-Rum gözət, tərki-xaki-Bağdad et!***

Hələ öz məskəni ilə “Rum zərifləri”nin məkanını incə bir tərzdə qarşı-qarşıya qoyduğu beyti də var:

***Füzuli, eylədi ahəngi-eyşxaneyi-Rum,
Əsiri-möhnəti-Bağdad gördüyün könlüm.***

Ancaq bu misraların arxasından hər məqamda eşidilən bir əsas mesaj, hər yerdən boy göstərən bir ümumi məğz-məna var: Gözəl insanlar, əziz həmkarlar, siz işinizdə olun, nəyiniz varsa, Allah özünüzə qismət eləsin, amma oralar mənlilik deyil. Çünki, əvvəla:

***Ey Füzuli, məskənim çün Kərbəladır, şerimin
Hörməti hər yanda vardır, xəlq onun müştəqidir;***

ikincisi:

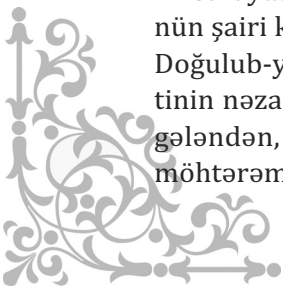
***Edəməm tərki, Füzuli, səri-kuyin yarı,
Vətənimdir...!";***

üçüncüsü də ki:

...etibari-vətən istedadı-zatə təsir etməz...

* * *

Saraydan İraqda qalıb İraqda yaşasa da, Füzuli – Sultan Süleyman dövrünün şairi kimi! – öhdəsinə düşəni hər cəhətdən ali səviyyədə yerinə yetirdi. Doğulub-yasadığı məkan Səfəvi Sarayına bağlılıqdan çıxıb Osmanlı Səltənətinin nəzarətinə keçəndən, əsasən də Sultan Süleyman fəth kimi Bağdada gələndən, ortaya ünsiyyət düşəndən sonra Cahan Padşahının adına, onun möhtərəm paşalarının, valilərinin şənini çox əsərlər yazdı. Elə qəsidələr ya-

ratdı ki, hər misrası söz xəzinəsinin bir incisi! Elə bir dastan (“Leyli və Məcnun”) bağladı ki, öz silsiləsinin əlası, birincisi! Üstəlik, ayrı-ayrı şeirlərində də hökmdarı öyən misralar inşad edib, Sultanın xatirini şad etdi!

O nadir əsərlərin məzmununu araşdıranda Füzulinin mərtəbəsini daha da ucaldan çox parlaq bir keyfiyyət diqqəti çəkir: Sultana da, onun əyan-əşrəfinə də ünvanladığı öyğülərin həm səbəbləri, həm məqsədləri sırasında – şairin şəxsindən qatbaqat artıq! – ümumun mənafeyinə, ictimai maraqlara xidmət edən əməllər, fəaliyyətlər dayanır. Məsələn, müxtəsər olaraq, bunlar: İraq şəhərlərinin dirçəldilməsi, yaşayış yerlərinə su (İraq kimi yerdə!) çəkilməsi, yolların abadlaşdırılması, küçələrin (dövrün imkanlarınca!) işıqlandırılması, dini-mədəni ocaqlara diqqətlə, həssaslıqla, əhəlinin güzəranına qayğıyla yanaşılması... Ən əsası da, ədalətin, haqq-hüququn təmin edilməsi!

Əslində Sultan Süleyman da uzun-uzun qanunlar yazdırmaqdan (məsələn, Mesopotomiyanın – İkiçayarasının qədim padşahı Hammurapi tərzincə) çox, səltənətində ədalətə, hüquqa həssaslığı səbəbindən Qanuni ünvanı qazanmışdı. Füzuli də bunu fürsət məqamı bilir, hökmdarın ədalətli idarəçiliyini mədh edib Sultanda bu keyfiyyətin daha da yüksəlməsinə stimül yaratmaq üçün qələm çalırdı. Hər dəfə də görünməmiş istedadla, müstəsna bədii gözəlliklər yaratmaqla! “Bağiban, Sultani-Adil dövrüdür”; “Sultani-muradbəxşü Adil”; “Zatilə binayi-Ədl qaim”; “Müzəffər daima Sultan Süleyman Xani-Adildir..”; “İtaət əhlinə göstərdiyi Ədl ilə ehsandır”; “Kəməli-Ədl ilə ta mülkə Osman oğlu sultandır”; “Ədalət ilə bu aləmdə bulmusan şöhrət” yazırdı Füzuli Qanuni Süleymandan söz açanda. Bu şahbeyt də öz yerində:

***Meyvə – ol Sultani-adildir nihali-dövlətə,
Sabiqən gəlmiş salətini-fələkmiqdar – gül!***

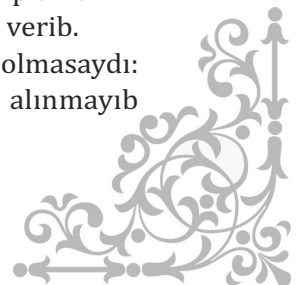
Yəni, o ədalətli Sultan bu Dövlət ağacının meyvəsidir. Əvvəlki “fələkmiqdar” (göyün doqquz qatına işarətən) sultanlar isə həmin “ağac”ın çiçəkləriydi”. Şair bu möcüzəvi bədii “fənd”lə həm Osmanlının 10-cu sultanı sayılan Qanuni Süleymanı mədh edib (yenə də Adil adlandırmaqla), həm də hökmdarın əcdadlarının “ruhunu incitməyib”, onları ucalıqda asimanın qatlarıyla qiyaslayıb.

* * *

Sultan Süleyman neçə illər gah hökmünü yerüzündə daha geniş yaymaq üçün Möhtəşəm (Avropada), Qanuni (Asiya ilə Afrikada) adıyla yeni-yeni fəthlər gerçəkləşdirib, gah da Muhibbi təxəllüsüylə şeirlər düzüb-qoşub. Hər iki – həm maddi, həm mənəvi – aləmə hakim olmaq həvəsi üzündən dincəlmək bilməyib.

“Suliman! Suliman!” nidalarıyla hərəmxananı lərzəyə gətirdiyi deyilən Xürrəmin onu gündə-günaşırı əldən-dildən salması da Sultanın planlarını pozmayıb, əksinə, bəzi rəylərə görə, hətta “kişiyə özəl bir moral” verib.

Belə baxanda, Dar-üs-Səadədə işlər pis getmirmiş, bircə o səs olmasaydı: Füzulinin (Dar-üs-Səlam kimi vəsf etdiyini!) Bağdad civarında alınmayıb havada qalmış salamının İstanbuldakı əks-sədası olan o səs...

İÇALAT QƏRİBLİYƏ DÜŞƏRMİŞ...

Bağdad tərəfdən, başibəlalı Kərbəladan İstanbula bəzi-bəzi səslər gəlirmiş arada. O zəif, boğuc, xırıltılı sədalar “səltənət əleyhinə fikirlər” daşıyıb gətirmiş özüylə. Məsəl üçün, Sultanın ünvanına oralarından elə bir sataşma eşidilmiş ki, Ümm-üd-Dünyada sayılıb-seçilən, sözünün başına ip salınacaq qədər ciddi qəbul olunan şairlərin heç hansının bunu o şəkildə ağına, dilinə gətirməyə, qələmə almağa – həm şəxsi hünər, həm də yaradıcılıq qüdrəti baxımından – təpəri çatmazdı. O zamanın adamları Sultan adıyla, hətta Sultanlar Sultanı qismində bircə şəxsi tanıyıb qəbul edirdilər – Qanuni Süleymanı. Bağdad-Kərbəla məskənlı Füzuli isə Sultan qismində xitab etdiyi ünvana “Sən özünü cügd – bayquş bil, dünyanı da viranə hesab elə!” ağırlığında tükürpədicisi tənə tuşlanmışdı...

* * *

Belə bilinir ki, 10 illik fasilədən, “yata-yata yanları ağrıyandan” sonra qalxıb daha bir səfərə çıxanda – itaətsizliyə meyilli Avstriyanın üzərinə yeriyəndə Osmanlı sultanlarının onuncusu olan 71 yaşlı Birinci Süleymanın taxt-taca yiyə durmasından 45 il keçirmiş. O ərəfədə səltənətdə işlər qarışıq, vəziyyət qəlizmiş. “Əcdadların çağırışı”na davamlı səs verməyə öyrəncəli olan orduda, ən çox da yeniçərilər arasında narazılıq dalğası, “Sultanın qocalıb heydən düşdüyü, padşahlığa yaramadığı”na dair dedi-qodu yayıldığından, vəziri-əzəm (“Uzun” ləqəbiylə də tanınan) Sokullu Mehmet Paşa dərin təşviş içindəymiş. Sultanın o məşum yürüşdə şəxsən iştirakına da Sokullu Paşanın təşəbbüsü kimi baxılır: hökmdar haqqında “yaş yetmiş, iş bitmiş” tipli şayiələri dağıtmaq niyyətindəymiş tədbirli vəzir.

Bəlkə, qoca Qanuni Süleymanın özü də səfərə həvəs göstərmiş. Ola bilsin, “damarlarındakı əsil qan” Sultanı o ahıl vaxtında da yerindən oynadmış. Ya da, dünyadan köçünü çəkəndə cah-cəlalı sarayında yox, hökmdar çadırında, taxt üstündə yox, at belində olmağı arzulayıb, onu “candan usandıran” hərəmlərin arasında, nazbalıqda yox, bahadırlarının yanında “qırağını qatılmaq” istəyib. Bu güman daha əsaslı görünür. Nədən ki, adına “nikris”, “gut”, “damla”, indilərdə əhəmiyyətli “podaqra” deyilən məşum xəstəlik (taxt-tac kimi, bu azar da ona əcdadından keçib!) “əmr-fərman dinləmədən”, padşahın oynaqlarını gecə-gündüz hey sızladır, get-gedə də şiddətlənirmiş.

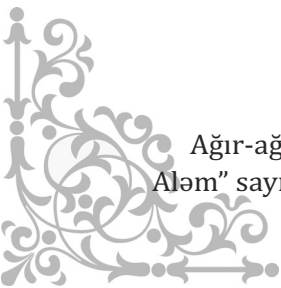
Bu misralar da, bəlkə, o sızılı gecələrin birindən yadigar qalıb:

***Xalq içində mötəbər bir nəsnə yox dövlət kimi,
Olmaya dövlət cahanda bir nəfəs səhhət kimi.***

***Səltənət dedikləri ancaq cahən qovğasıdır,
Olmaya bəxtü səadət dünyada vəhdət kimi...***

***Olsa qumlar sayısınca ömrünə həddü ədəd,
Gəlməyə bu şişeyi-çərx içrə bir saat kimi...***

Ağır-ağrılı xəstəliyin şiddəti artdıqca Sultanın o “Fəxri-Adəm və Qibleyi-Aləm” sayılan Möhtəşəm başının (gora doğru!) titrəyişi də tezləşirmiş...

Bu məşum titrəyiş macar torpaqlarında, xeyli müddət mühasirədə saxlanılan Zigetvar qalasının alınmasına cəmi 4-5 saat qalmış, Sultanın amanını qıran iflicdən sonra birdəfəlik! 46 il ərzində neçə məmləkət fəth edən, neçə hökmdarı sarayından, taxtından perik salan Sultan Süleyman sonuncu zəfərinin zirvə məqamını – “Məni canımdan elədi bu qala! Görüm onu odlara qalana!” sözlərilə qarğadığı bildirilən Zigetvarın bürclərində Osmanlı bayraqlarının dalğalandığını görə bilmir.

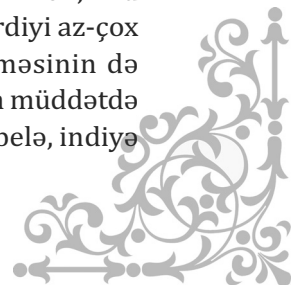
Vəzir Mehmet Paşa təkcə mahir siyasətçi deyil, həm də əsil dövlət adamı olduğunu o sarsıntılı məqamda ustalıqla nümayiş etdirir: ordunun ruhdan düşüb kütləvi təşvişə qarılmasına yol verməmək üçün Sultanın vəfatını, ən yaxın 10-15 nəfər istisna olmaqla, hamıdan gizli saxlayır. Taxt-tacın varisi bilinən şahzadə Səlimin təcili özünü yetirməsi üçün paytaxta üstüörtülü xəbər yollayır. Padşahın cəsədini tezəcə çürüyüb-iylənməkdən qorumaq məqsədilə (cənazəni İstanbula çatdırmaq həftələr istəyirdi!), yanındakı həkimlərin məsləhəti, ali ruhanilərin razılığı üzrə, mərhumun daxili orqanlarını çıxartdırıb, şəriət üsulunca, “kamali-ehtiramla” orada dəfn etdirir. Cəsədin qalan hissəsini dərmanladıb mümkün dərəcədə mumiyaladan, Zigetvarın təhvil-təslimi, zəfərin mütəvazi qaydada qeyd edilməsi üçün zəruri tədbirlər gördürən Sokullu Mehmet Paşa cənazə karvanının İstanbula doğru yola düzəlməsi barədə əmr verir. Şahzadə Səlim matəm qafiləsini Belqradada qarşılayır.

Beləcə, zamanında dünyanın tək sultanı olmasıyla seçilən Qanuni Süleymanın son mənzilə gedən yolu haçalanıb ikiləşir: cəsədinin içi macar torpaqlarında qalır, çölü isə paytaxta aparılıb, İstanbuldakı Süleymaniyyə Camisinin həyətidə dəfn edilir.

Taxta çıxandan sonra İkinci (“Sərxoş” kimi də anılan!) Səlim hər iki məzarın üstündə – həm Süleymaniyyənin həyətidə, həm də Zigetvar civarında – atasının Möhtəşəm ünvanına layiq türbə ucaltdırır.

Macar torpaqlarından Osmanlı ayağı çəkildikcə Möhtəşmə aid türbə tez-tez zərbə altına düşür, axırda tamam dağıdılır. Zigetvarda bir müddət əvvəl açılan Macarıstan-Türkiyə Dostluq Parkı da Sultan Süleymanın həqiqi yox, rəmzi məzarı ətrafında, yer üzündən silinmiş türbəsinin təxmin olunan hündəvərində salınıb.

Son illər xəbər yayılmışdı ki, beynəlxalq tərkibli bir arxeoloji ekspedisiya heyəti Zigetvar tərəflərdə Qanuni Süleymanın 440 il əvvəl oralarda dəfn edilmiş daxili orqanlarının axtarışına çıxıb. İnsafən, xeyli əziyyət çəkib, əməlli-başlı qazıntı aparıblar. O heyətdəkilərdən kimsə: “Hansı dəliyə göstərsən bu dəlmə-deşiyi, bizi hoydu-hoyduya götürər” – deyib, öz yoldaşlarını “perspektivsiz qazma işləri”ndən çəkəndirməyə çalışıbmi, bilinmir. Amma ekspedisiyaya qoşulmayan bir alimin məsələyə, təxminən, “Bu sevdalar boşuna, indiyə içalat-filan qalmaz” şəklində reaksiya verdiyi az-çox bəllidir. Haqsız da deyil. Axı, Sultanın içalatının qəribliyə düşməsinin də səbəbi məhz elə cəsədin daxilindəkilərin çox tez xarab olması, qısa müddətdə əriyib-çürüməsiydi: o hesabla, zamanında hər nə tədbir görülsə belə, indiyə içalatmı qalardı?!

Bir də ki, ürəyini bütünlüklə Xürrəmə bağışlamış, ciyərpəraları sayılan oğullarını, nəvələrini işgəncəylə öldürtmüş qoca Sülطان ömrünün axır-uxuruna “iç” adında nəsə aparıb çıxarmışdı?!
* * *

“İçi”ylə “çölü”nün dəfn edildiyi o iki qəbir öz yerində, Sülطان Süleymanla bağlılığı olan bir mənəvi məzar, bir xəyali türbə də var: Zigetvardan da, İstanbuldan da minlərlə kilometr uzaqda! Həm də toz-torpaq içində, daş-çınqıl altında yox, göylərdə – İraq səmalarında!

Dünya yaranandan bəri İraq göylərindən nalə-fəryad sədaları əskik deyil. İndi, 450 ildən atıqdır, İraq səmalarındakı nalələrin arasında bir Füzuli ahı da var. O ahın içərisində Qanuni Süleymanın ədalətinə, insaf-mərhəmətinə Şair Füzulinin ümidi, inam-etibarı “dəfn olunub”.

***Ey Füzuli, nəvəki-ahimlə aldım intiqam,
Dönə-dönə gərçi bidad etdi çərxi-dun mana.***

* * *

***...Bağlanıb verməz Muhibbi dari-dünyaya könül,
Anın üçün kim, bilir anı: zaval üstündədir...***

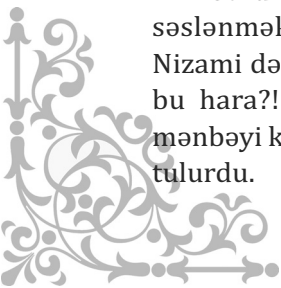
Sülطان Süleyman bu misraları, yəqin ki, ya hökmdar olduğunu unuda bil-dicə unudub şeiriyət aləminə baş vurmaq istədiyi dəmlərdə, ya da canındakı ağrı-acı dözümlünü üstələyəndə, “dünyanın bir çürük qoza dəymədiyi” barədə düşüncələrə daldığı məqamlarda yazıb. Qəlbinin, beyninin qapılarını maddiyyata qapayıb mənəviyyata açmağa çalışdığı – şair Muhibbiyə çevrildiyi anlarda...

Amma o, “cahan qovğası”na çoxdan düşmüşdü, “dari-dünyaya” hələ anası Hafizə Sülطانın bətnində ikən bağlanmışdı. Çünki, öz vaxtının təbirincə, “Sül-tani-səlatini-zaman, xəlifeyi-islam, neçə diyarın sülkanı və padşahı, həzrəti Sülطان Bayəzidin oğlu Sülطان Səlim Xanın oğlu” idi...

Sülطانlıq kimi, şairlik də ata-babasından qalmışdı ona. Mənbələr – təzkirələr şahiddir ki, İkinci Muraddan (1421-1451) üzübəri əksər Osmanlı sülطانları, eləcə də şahzadələri – Fateh İkinci Mehmet, İkinci Bayəzid, Cem Sülطان, Qorqud Sülطان, Sülطان Səlim ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur, şeirlər yazmışlar. Kimisi davamlı, ardıcıl, kimisi də arabir, “keyfi gələndə”. Ancaq məhsuldarlığı ilə seçilənlər, divan bağlayanlar da olub aralarında. O boyda irs-bünövrənin üzərində dura-dura, “şair olub şeir yazmamaq” sülطانlığın da, Süleymanlığın də şəninə yaraşmazdı, əlbəttə. Güman ki, sülطانlığın, “hünkar”lığın verdiyi heybət, zəhm şeirlərinə də köçüb hürküdücü təsir oyatmasın deyə, həlim, qulağa xoş gələn bir təxəllüs seçmişdi: Muhibbi – “ünsiyyətçil”, “suyuşirin”, “canayaxın”, “dostluğa meylli”...

* * *

Dövrün yek-yeganə Sülطانına, Cahan Padşahına “cügəd” – “bayquş” deyə səslənmək?! “Bayquş söhbəti”nin üstünə, ondan təxminən 350 il əvvəl, Nizami də gəlmişdi: Nuşirəvan şahla əlaqədar bir əhvalatda. Amma o hara, bu hara?! Orada bayquşların söhbəti hökmdara gəndən-gənə bir ibrət mənbəyi kimi qeyd olunurdu, burda isə Sül-tani-Zamanın özü bayquşa tay tu-tulurdu.

Qulağına çat(dırıl)an kimi Sultanın qeyzdən titrəyən dodaqlarının arasından mütləq bu vahiməli hayqırtı çıxmalydı, əslində: “Tez kəlləsi gedə! Dərhal boynu vurula!...”

“BAYQUŞLU MESAJ”IN CƏZASI

***Ey olub sultan, deyən “dünyada məndən qeyri yox”,
Sən səni bir cügd bil, dünyanı bir viranə tut!***

Belə bir beyt yazıb zamanın hökmdarını bayquşla qiyaslaşmanın cəzası təcili, təxirəsalınmaz edamdan, suçlunun “kəlləsinin alınmasından” başqa nə ola bilərdi?! Günahkar sayılan kəs Uca Sülalə mənsubu, Övladi-Ali-Osman deyildi ki, haqqında uzun-uzadı düşünülə, axırda da əlac qala (“nəcib, müqəddəs qanın axıdılmaması naminə”!) onu cəlladlar əlində boğdurmağa. Bu, eləcə bir Allahın Şairiydi, odur ki, ən rahatı onun boynunu vurdurub, “kəlləsini uçurtmaq”dı...

Həm də bu “sataşma” birinci də deyildi, üçüncü də, beşinci də. Eyni şəxsin qələmindən Sultanın adına bir çox sərzəniş, tənə-töhmət süzülmüşdü o vaxt-tacan! “Padişahi-mülk...” mətləli bir qitə yazan Füzuli, 3 qitəyə hökmü işləyən Padşahın fəthlərini, şan-şöhrətini heçə saymışdı həmin əsərində. Qəzəllərində də altdan-altdan hökmdarı “nişan almışdı”. Öz yazdıqları yetmirmiş kimi, Heyrəti təxəllüslü bir həmkarıyla da uzaqdan-uzağa “səsləşməsi” heç dözülməsi deyildi.

Həmin o Heyrəti kimi tanınan şair, nə vaxtsa, tərs şillə təki açılan bir beyt yazıb, özcə yerlisi olan şair Xəyali zalım da, nə xəyal edibsə, məlum beyti Sultanın vəziri İbrahim Paşanın hüsurunda dilə gətiribmiş. Heyrətinin:

***Nə Süleymana əsiriz, nə Səlimin quluyuz,
Kimsə bilməz bizi, bir Şahi-Kərimin quluyuz –***

düşüncəsində olduğunu eşidən İbrahim Paşa hirsindən qızıarıb-bozarır. Xüsusən ikinci misradakı “Şahi-Kərim” ifadəsi şübhəçi vəziri heç açmadığından, bu “şairi-hədyangu”nu dəli adlandırır, Sarayi-Humayundan bacardıqca uzaq tutulmasını əmr edir.

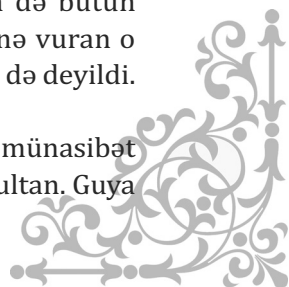
Deməli, Heyrətiylə təxminən eyni “bayatı”nı çağırması bir yana, başqa əməllərindən də qalmayan, elə özününcə “Ehtiyat eylə, günah üzrə günah etmə dəxi...” xəbərdarlığına da, “şair sözü”dür deyə, qəti bənd olmayan bələlənin – kərbəlalı Şairin edamı vacib, qaçılmaz görünürmüş.

* * *

Ancaq böyük ehtimalların qarşısını çox vaxt “xırda” şərtlər kəsir. Həmin “xırdaqlar” üzündəndi ki, hər nə qədər qeyzlənmiş olsa da, o edam əmrini verməyib, verə bilməyib Sultan Süleyman. Çünki Peyğəmbər övladının türbəsinə, hər gün ən azı iki dəfə, əyilə-əyilə girib-çıxan, İmam Hüseyn məqbərəsinə çıraqdarlıq edən, həm dövrünün Sultanına, həm də bütün zamanların hakimi-mütləqlərinə öz məşhur beyti ilə sataşıb tənə vuran o Allah Bəndəsi, adi bəndələrdən olmadığı kimi, elə-belə şairlərdən də deyildi.

* * *

Füzuli ilə Qanunidən söz düşəndə, adətən, elə danışıılır ki, guya münasibət oxunun bir tərəfində ahıl Şair dayanıb, o tərəfində isə dəliqanlı Sultan. Guya

Füzuli, misal üçün, Nizaminin Kərpickəsənidir, Qanuni də o qocaya “dil uzadan” Gənc...

Halbuki əksər mənbədə Füzulinin Sultan Süleymanla, təqribən, yaş ıd olduđu, hətta hər ikisinin eyni ildə (hicri 900, miladi 1494-95) doğulduđu göstərilir. Tarixin həmin dövrü xarakterizə edən bir qəribə cəlvəsi də diqqət çəkir ki, “Köhnə Dünya”da Sultan Süleymanla Şair Füzuli doğulanda Kolumb İspaniya ilə “Yeni Dünya”nın arasını su yoluna (!) döndəribmiş...

Qanuni bu dünyada Füzulidən 10 il artıq ömür sürüb. Hələ üstəlik, şəkillərində də nurani-pirani, yaşlı-başlı kişi kimi təsvir olunur, rəsmlərdəki Füzulidən heç də cavan görünmür. Deməli, əslində, Qoca sözü, Qocalıq kəlməsi Sultanın adına, şəxsinə daha münasib səslənir. Di gəl, nə bələdirsə, Qoca “təyinatı” Şairin adının üstündən götürülmür...

* * *

Səlim oğlu Süleyman şairliyə həvəsli Sultan idisə, Süleyman oğlu Məhəmməd, rəsmən olmasa da, əslində Sultanüş-Şüəra sayılırdı. Təxəllüs seçdiyi “Füzuli” kəlməsi (dolayı mənada!) “Zəhlətökən” kimi anlaşılsa da, onun təbinin qüdrətini, şeirinin dadını, kəlamının hökmünün haracan işlədiyini Qanuni – Muhibbi çoxlarından əla bilirdi. Şeirdən savayı, zərgərliyə də genbol vaxt ayıran, xəzinəsindəki nadir ləl-cəvahiratdan cürbəcür işləmələr, zinətlər hazırlayan Möhtəşəm Sultan (zər qədrini bildiyi qədər!) qızıl dəyərində kəlamları seçib-qiymətləndirməkdə də mahir idi.

Bir vacib həqiqəti də elə həmin “sataşqan” Şairin bu misraları sayəsində özü üçün əsaslı şəkildə dəqiqləşdirmiş ola bilərdi:

***Məzaqi-şer həm bir özgə aləmdir, həqiqətdə,
İki aləm müsəxxər eyləmək qayətdə müşkildir.***

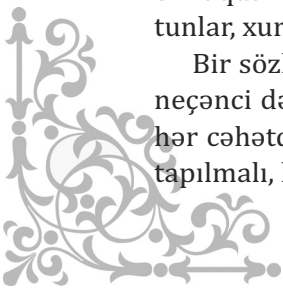
Odur ki, əcdadlarından özünə miras qalan ali ünvan haqqında cügd – bayquş kimi bir ifadə işlədilməsindən nə qədər tutulub-alınmış da olsa, qeyzini, hayqırtısını içində boğmalıydı Sultan.

Yəni, bu ehtimalla, o labüd edam əmrinin Boğazdakı Şəhərdən dünyaya hökm edən Sultanın boğazından çölə yol tapmamasında Qanuninin adilliyi qədər, Muhibbinin şairliyi də rol oynamışdı.

Bundan başqa, atası Sultan Səlim Xanın Suriya-Misir səfərləri nəticəsində İslam Xəlifəliyi Osmanlı Xanədanına keçdiyinə görə, Əmirəlmöminin titulu da daşıyan Sultan Süleyman “Ruziyeyənik Ali-Rəsulun qarısında” təsəllisini özü üçün qürur qaynağına çevirmiş bir iman sahibinə, Əhli-Beyt xidmətçisinə qiyməməliydə, yəqin ki.

Səfəvilərlə qanlı ixtilaf, səltənətin Şərq vilayətlərində narahatlıqlar davam etdiyindən, Sultan özünün şiə təbəələrilə mümkün qədər ölçülü, həssas davranmağa məcbur idi. Odur ki, şiələrin könlünü alıb sədaqətlərinə əmin olmaqdan ötrü çox çalışır, düşünölmüş addımlar atır, bu yolda ətək-ətək altunlar, xurcun-xurcun axçalar xərcləyirdi.

Bir sözlə, “bayquş” atmacasıyla “Zəhlətökən”liyini – “füzulluğunu” bəlkə neçənci dəfə “təsdiqləyən” o Kərbəla bələlisi Şairə dəyib-dolaşmağı Sultan hər cəhətdən ziyanlı, xatalı iş saymışdı. Ancaq yenə də nəsə bir cəza üsulu tapılmalı, hər halda, hökmdar öz hökmünü, iradəsini yeritməliydi. Haqqı da

vardı: həm bu qənaətə gəlməkdə, həm də Füzulinin boynunda! Ancaq Sultanın (günümüzə gəlib yetişən təsvirlərə əsasən) “uzun, əzələli, yaraşığıl boynu” da Füzulinin haqq-sayından xali deyildi. Bu o Şairi ki, Qanununin şəninə ayrı-ayrı vaxtlarda çoxlu-çoxlu gözəl sözlər, məsələn, belə-belə beytlər söyləmişdi:

*Yer işi, gök cünbüşü rəyinlə bir dəm olmasa,
Yeddi iqlimü doquz gərduni-gərdan olmasın.*

*Qılmasa aləm muradınca mədar, olsun xərab,
Olmasa dövrən sənin rəyincə, dövrən olmasın.*

*Tabe olsun cümleyi-aləm sənin fərmanına,
Cümleyi-aləmdə səndən qeyri sultan olmasın.*

*Ləhzə-ləhzə gülşəni-mədhində guya olmasa,
Bülbüli-nitqi Füzulinin xoşəlhan olmasın.*

Cəza görəcəyi təqdirdə incik düşən Şair, fürsəti olan kimi, həcvə əl ata, acığını bu yolla çıxma bilərdi.

* * *

Şahzadə Süleymanın təvəllüd tapdığı il müsəlman (hicri) təqvimiyə 10-cu əsrin başlanğıcıydı, Qanuni kimi də Osmanlının 10-cu sultanı oldu. Onun dünyaya gəlişi, taxt-tacın varisi olması Quran ayələrinə əsasən mübarək bilinmiş, xeyirə-uğura yozulmuşdu. Qurani-Kərimin Sad surəsinin 35-cidən 39-cuya qədər olan ayələri bu barədə ən mötəbər istinad mənbəyi kimi götürülmüşdü. Surənin 35-ci ayəsində (məalən) buyurulur:

“(Süleyman dua edib) dedi: “Ey Rəbbim! Məni bağışla və mənə elə bir mülk (səltənət) ver ki, məndən sonra (ona) heç kəs nail ola bilməsin. Həqiqətən, Sən böyük ehsan (kərəm) sahibsən. (Allah Süleymanın duasını qəbul buyurdu. Ona həm peyğəmbərlik, həm də padşahlıq əta etdi)”.

39-cu ayə isə belədir:

“(Və ona belə buyurduq): “Bu Bizim ehsanımızdır, (ondan kimə istəsən) ver, yaxud vermə! O, saysız-hesabsızdır (səndən bu nemətlər barədə haqq-hesab tələb olunmayacaqdır)”.

Quranın ən-Nəml (Qarışqa) surəsinin bir neçə ayəsi, xüsusən, Süleyman peyğəmbərin Səba hökmdarı Bəlqisə məktubu ilə əlaqədar ayələr də şahzadə Süleyman üçün parlaq taleyin müjdəsi bilindi.

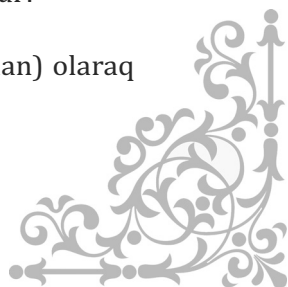
16-cı ayənin məalı:

“Süleyman Davuda (peyğəmbərlikdə, elmdə və mülkdə) varis oldu və dedi: “Ey insanlar! Bizə quş dili öyrədildi və (peyğəmbərlərə, padşahlara nəsib olan) hər şeydən verildi. Bu, həqiqətən açıq-aşkar bir lütfdür!”

Bu isə 31-ci ayəyəndir, məktubun məzmunudur:

“Mənə qarşı təkəbbür göstərməyin və yanıma müti (müsəlman) olaraq gəlin!”

* * *

Sultan-üs-Səlatin Süleyman fərqli bir üsul seçdi: Sultan-üş-Şüəra Füzuliyə qarşı laqeydlik tənbehinə, biganəlik cəzasına əl atdı, onu görməzliyə vurmaq, yox saymaq işgəncəsinə üstünlük verdi. Yan-yörəsindən irağa durmayan, ətəyini əldən qoymayan şairlərə (həm də şairkimilərə!) səxavət göstərən bol-bol bəxşişlər ərməğan etdiyi halda, İraqdakı Füzulini gözdəndən də, könlündən də iraqda saxladı. Özü də bu biganəlik, saymazlıq bir il yox, iki il də yox, illərlə beləcə davam etdi.

* * *

“Zillüllah” – “Allahın kölgəsi” adlandırdığı Sultana çar-naçar yazıb göndərdiyi, cavabını böyük həsrətlə gözlədiyi məktub Füzulinin özünü də, Qanunini də, o boyda Osmanlı səltənətini də həmişəlik cəncələ saldı. Sultandan gələn sərəncam – məlum 9 ağça barədə bəratı-hümayun əlində ola-ola, üzleşdiyi saymazlıq, təhqiramiz münasibət Füzulini (o vaxta qədər pis-yaxşı xətir-hörmət saxladığı) hakimiyyətlə münasibətlərinə “əsaslı şəkildə yenidən baxmağa” vadar elədi.

Bürokratiyanın əbədi xisləti nəzərə alınanda, padşahla münasibəti elə də isti olmayan, neçə vaxtdan sonra özünə aid vur-tut bir sərəncam ala bilən Şairin aşağı ünvanlarda, məsələn, elə təqaüdünü – padşah qərarıyla təsis edilən 9 ağçasını götürməyə getdiyi Ovqaf qapısında nə sifətlərlə qarşılaşacağını təsəvvürə gətirmək çətin olmasın gərək.

Elə qaynaqlar var ki, Füzuliyə ayda yox, gündə 9 ağça təqaüd təyin edildiyi, “Sultan Süleyman gibi comert hükümdara da ancak bunun yakışdığı” qeyd olunur.

Heç inandırıcı gəlmir. Amma əgər belədirsə də, lap pis: bəlalı Şairimiz Ovqaf idarəsindəki məzmunuz sifətləri gündə-günaşırı görməliymiş, deməli!

* * *

Sultan-şairlə Şairlər Sultanının arasından uzun müddət soyuq-soyuq rüzgarlar əsəndən sonra, dostcanlı bilinən Muhibbinin bu laqeydliyinə, Qanuninin qanunları bir çürük qoza da hesab eləməyən “bədəməl” məmurlarının özbaşınalığına dərvişxislət Füzuli günlərin bibrində “Şikayətnamə” ilə cavab verdi: Cahən Səltənətinin etibar, Qanuninin Möhtəşəmliyi 9 ağçalıq oldu.

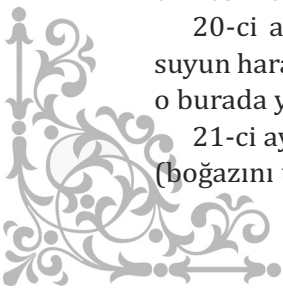
Dünyanın gəliş-gedişini yerbəyer anlayan Şair yenə də tədbir, ehtiyat yolunu tutub: təqsiri guya “aşağılar”da görüb, bir də özünün “mənhus, qara bəxtinin” ayağına yazıb, Möhtəşəmi “aydan arı, sudan duru” çıxarmağa çalışıb.

Ancaq, güman ki, o küskün, narazı günlərində Füzuli yenə də Quranın ən-Nəml surəsini – fəqət bu dəfə başqa ayələri! – zikr edibmiş:

18-ci ayə (məzmunu): “...Onlar qarışqa vadisinə gəlib çatdıqda bir qarışqa dedi: “Ey qarışqalar! Yuvalarınıza girin ki, Süleyman və ordusu... sizi basıb əzməsinlər!”

20-ci ayə: “Sonra (Süleyman) quşları yoxlayıb dedi: “(Torpaq altında suyun harada olduğunu bilən) Hühhdü (Şanapipiyi) niyə görmürəm? Yoxsa o burada yoxdur?”

21-ci ayə: “And olsun ki, ona şiddətli bir əzab verər, ya da tutub kəsərəm (boğazını üzərəm)...”

* * *

46 il padşah ol, sultanlıq elə, çalış-vuruş, yüyür-buyur, ölkələr al, tarix poz-tarix yarat, axırı da belə: Yüzilla sonra “Möhtəşəm Qanuni Sultan Süleyman” deyiləndə yer-yerdən “Əcəb də möhtəşəmmiş! Yaman da qanuniymiş! Onun dövründə min cür qanunsuzluq varmış, özbaşnalıq hökm sürür, rüşvət baş alıb gedirmiş” kimi ittihamlar üç-üç, beş-beş yağdırılsın adının üstünə... Nədən ki, bir vaxt qafil davranmışan, laqeydlik yolunu tutmuşan, buna görə də səltənətin İraq guşəsində Füzulinin (əlini boş gördükləri üçün!) salamını almayıblar, “sualına cavabdan özgə nəsnə verməyiblər”.

Nəticədə Şair heç nə itirmədi. Həm itirəcək nəyi vardı, həm də “canü cahan”dan əl götürmüş Füzuli üçün “9 ağça söhbəti”, görünür, eləcə bir bəhanəymiş “Şikayətnamə” bağlamaq üçün.

*Zəmanə içrə mücərrəbdir intiqami-zaman,
Həmişə yaxşıya yaxşı verər, yamana yaman!*

Şairə bu “bəhanəni verməyə” dəyərdimi? “Vəllahü ə'ləm bis-səvab” – “Allah həqiqəti daha yaxşı bilər”. Amma bəndə də “faily-muxtar” dırsa, onun özünün də bir bildiyi, nəzərə aldığı nələrsə olmalıdır, əlbət! Axı bu dünya Süleyman mülküdür – kimə qalıb ki?!

QİTƏ

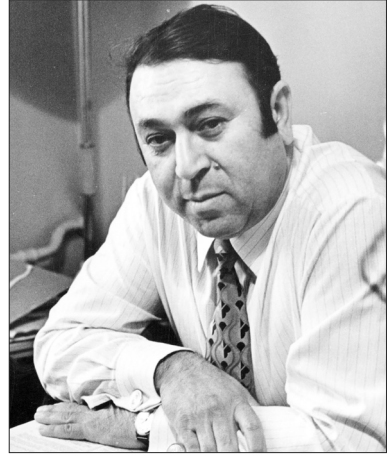
Hər kimin var isə zatında şərərət küfrü,
İstilahati-ülum ilə müsəlman olmaz.

Gər qarə daşı qızıl qan ilə rəngin edəsən,
Təbə təğyir verib, ləli bədəxşan olmaz.

Eyləsən tutiyə təlim ədayi-kəlimat,
Nitqi insan olur, əmma özü insan olmaz.

Hər uzun boylu, şücaət edə bilməz dəva,
Hər ağac kim boy ata, sərv-i-xuraman olmaz.

“Səndən eldə bir nişanə qalar söz”

SÖZ

*Əzəl başdan açarındır sirlərin,
Öz gücünü ürəklərdən alar söz.
Ümid verər, sevinc verər, qəm verər,
Müştəq olan dərdə çarə qılar söz.*

*Söz ucaldar bu cahanda insanı,
Əzizləyər bu cahanda insanı.
Vaxt olar ki, bircə anda insanı
Əlli ilin hörmətindən salar söz.*

*Çalış, Nəbi, gecə-gündüz yarat sən,
Bəd sözləri öz sinəndən yar, at, sən.
İnci seçib, dürr toplayıb yaratsan,
Səndən eldə bir nişanə qalar söz.*

1944-cü ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc olunan bu şeirin müəllifi gənc şair Nəbi Babayev idi. Böyük şairimiz Səməd Vurğunun xeyir-duası ilə ədəbiyyatda ilk addımlarını atan, o dövrün gənc şairləri arasında seçilən Nəbi Babayev bütün yaradıcılığı boyu bu poetik andına sadıq qaldı. «Səndən eldə bir nişanə qalar söz» – illərdir ki, Nəbi Xəzri aramızda yoxdur, amma elə il, elə ay olmayıb ki xatırlanmasın. Çünki «Şair nəgmə kimi gəlir cahana, Nəgmə ölümünə mən inanmıram» (Fikrət Qoca). Nəbi Xəzri sağlığında da, ölümündən sonra da Azərbaycanın – bu xalqın, bu millətin POEZİYA HƏQİQƏTİ idi. O, Azərbaycanın sərhədlərindən kənar da (keçmiş SSRİ-də, İranda, Türkiyədə, bir sıra Avropa ölkələrində) tanınır, sevilirdi.

Xatırlama: Xalq şairi, SSRİ və Azərbaycan Dövlət mükafatları laureatı Nəbi Xəzrinin yaradıcılığı haqqında rus, türk və Azərbaycan dillərində monoqrafiyalar yazılıb: Yuri İdaşkin – “Nəbi Xəzrinin yaradıcılığı haqqında”, Boris Leonov – “Nəbi Xəzri. Ədəbi portret”, Müdhat Durmuş – “Nəbi Xəzri. Həyatı, əsərləri və şeirlərinin tematik baxımdan incələnməsi”, Rüstəm Əzizov – “Poemanın genişlənən üfüqləri”, Yasif Nəsirli – “Nəbi Xəzri – həyatı və yaradıcılığı”, Fəridə Səfiyeva – “Nəbi Xəzrinin sənətkarlığı”, Əflatun Baxşəliyev – “Nəbi Xəzri”. Bundan başqa N.Xəzri yaradıcılığına həm Azərbaycan, həm də digər xalqların ədəbiyyatşünasları, söz ustaları yüzlərlə məqalələr həsr etmişlər.

LİRİKA

Azərbaycan poeziyasında lirika aparıcı xətti təşkil edir. Yəni bizim Nizamidən üzü bəri bütün şairlərimizə aid olan bir söz var ki, onun adı lirikadır. Ancaq elə şairlər var ki, onların poeziyasını lirikasız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. XX əsrdə belə şairlərdən biri və bəlkə də birincisi Nəbi Xəzridir. Burada Nəbi Xəzri lirikasının (və ümumiyyətlə lirikanın) mahiyyətini şərh etmək fikrində deyilik. Amma iki misal gətirəcəyik: «Nəbi Xəzrinin öz poetik aləmi – məcazlar, bənzətmələr, bədii ifadələr aləmi vardır. Bu aləmi o özü yaratmışdır və ona sadıqdır. Bu poetik aləm çox zəngin mənəvi aləmin – ideyalar, fikirlər, hisslər aləminin gözəl bir inikas formasıdır. Şairin mənəvi dünyasını mən dörd kəlmə ilə ifadə edərdim: ucalıq, genişlik, təmizlik, gözəllik» (akademik Məmməd Arif). «Nəbi Xəzri məlum olduğu kimi, lirik şairdir. Lirika – onun yaradıcılığının bir qolu deyil, bəlkə bütün yaradıcılığıdır, poetik dərkin və qavrayışın daxili qüvvəsi və keyfiyyətidir» (ədəbiyyatşünas Şamil Salmanov).

İNSAN

Nəbi Xəzri lirikasının baş qəhrəmanı İnsandır. O, bütün yaradıcılığı boyu İnsanı tərənnüm etmişdir. Bu insan öz xarakterinə görə həm ümumbəşəri, həm milli, həm də fərdidir.

***Dərəyəm,
Təpəyəm,
Atəşəm, suyam,
Günəş də məndədir,
Ay da məndədir.
Mən insan övladı
Torpaq oğluyam,
Dəniz də məndədir, çay da məndədir.
Məndə səhər doğur,
Gecə yaşayır.
Mən ki kainatın bir zərrəsiyəm,
Bəs məndə kainat necə yaşayır?***

İlk baxışda bu şeirin müəllifinə kosmopolit şair kimi yanaşırıq. Amma belə deyil. Bu insan bütün varlığı ilə Azərbaycana bağlıdır, dilində həmişə «Azərbaycan» kəlməsi səslənir.

***Əgər ki yığılsam, çinar göstərin,
Mən ona söykərib arana baxım.
Gözlərim görməsə, Göy gölü verin,
Mən onun gözüylə cahana baxım.
Hər yerdə, həmişə
Sənsən gümanım.
Canım-gözüm mənim
Azərbaycanım!***

Məlumdur ki, sovet dövrü poeziyasında İnsan əksərən əmək prosesində təsvir edilirdi, bir çox şairləri İnsanın mənəvi aləmi, könül çırpıntıları deyil, onun döşündəki orden və medallar, qazandığı əmək nailiyyətləri maraqlandırır. Ancaq Nəbi Xəzri lirikasında əmək prosesi qətiyyəən önəmli deyil, əsas məsələ bu insanın könül dünyasıdır, onun romantik adəmi və işıqlı xəyallarıdır. Nəbi Xəzrinin «Günəşin bacısı» poemasını xatırlayın, «Sumqayıt səhifələri» poemasını oxuyun. Bu poemalarda əməyin, zəhmətin özü yox, onu yaradan insanların romantik aləmi canlandırılır.

TƏBİƏT

Nəbi Xəzrinin poeziyasını təbiətə həsr etdiyi şeirlərsiz, həmçinin bu şeirlərdəki təbiət obrazları olmadan təsəvvür etmək olarmı? Əlbəttə, «təbiət şairi» təyininə xoşlamırıq, əgər belə bir ifadəni şərti olaraq qəbul etsək, Nəbi Xəzri də Hüseyn Arif, Qasım Qasımzadə, Musa Yaqub, Məmməd Araz, Məmməd Aslan, Hüseyn Kürdoğlu, Ağa Laçınlı kimi şairlər arasında yad olunmalıdır. Nəbi Xəzrinin və adlarını çəkdiyim və çəkmədiyim şairlərin təbiətə, onun gözəlliklərinə həsr etdiyi şeirləri bir yerə toplasan, Azərbaycan poeziyasında böyük cildlərə sığışan bir «Təbiət Ensiklopediyası» yaranar. Bu «ensiklopediyada» Nəbi Xəzrinin onlarla şeirlərini görərsiniz. Bu şeirlərdə Xəzər, çinar, Araz, Mil, Muğan, Qoşqar, dağ, meşə, su, bulaq, çəmən, sahil, dəniz, lalə, mavi, dərə, bənövşə, bahar, payız, gül, bulaq, güney, quzey, göy və s. təbiət leksikası ilə qarşılaşırıq. Amma onun ən çox sevdiyi təbiət obrazları Xəzər və çinaradır.

***Mən çinar adıyla nəğmə deyirəm.
O nəğmə eşqiylə sinəmi yarıdım.
Deyirəm, bilirsən, mən nə deyirəm?
Çinarsız özümü yetim sayardım.***

***Keçib körpəliyim kölgəliyində,
Min yol əl eyeləmiş bulaqlar kimi.
Nə vaxt ki, çinarı düşünürəm mən,
Özüm ucalıram bir çinar kimi.***

Nəbi Xəzri hətta Parisdə səfər zamanı bir çinar görür, o çinarı qucaqlayır, «Yaxşı ki, bitmişən burda sən, çinar, Ay bizim çinara bənzəyən çinar» deyir.

Şeirlərinin birində də yazır ki, «Mən ağac olsaydım, çinar olardım». Xəzər isə onun şeirlərində adi dəniz deyil, canlı obrazdır – «Əziz anam qədər mehriban Xəzər». N.Xəzrinin poemalarının birinin adı «İki Xəzər»dir. Rus şairi Yeqor İsayev yazırdı ki: «Mən Azərbaycan şeirinin bütün dövrləri ilə tanışam. Bu xalqın istər keçmiş, istərsə də müasir poeziyasında dəniz mövzusunda Nəbi Xəzridə olduğu qədər yer verilməyib». Nəbi Xəzri təbiətdən yazanda tək-cə gözəl lövhələr yaratmağı düşünməyib, o, milli-mənəvi varlığımızın özəlliklərini – təbiətdə Azərbaycanı, Azərbaycanda təbiəti düşünüb.

MƏHƏBBƏT

Çox maraqlı bir məsələni qeyd edək. Nəbi Xəzrinin təbiət lirikası ilə məhəbbət şeirləri arasında bir vəhdət, iç-içə bir uyuşma görürsən. Baxın onun «Dəniz-göy-məhəbbət», «Ağ çiçək», «Sən danışanda», «Mavidir» şeirlərinə, bu şeirlərdə təbiət məhəbbəti, məhəbbət də təbiəti bağrına basır (başqa nə?). Sevənlər özünü təbiətdə, təbiət də özünü sevənlərdə axtarır və... tapır.

*Dənizi verdim ki, sənə hədiyyə,
Gəldiyin sahilə gələsən bir də.
Məni görməyəndə o mənəm deyə
Mənimlə danışıb güləsən bir də.*

*Düşündüm ayrılıq gələndən bəri,
Sən mənim eşqimə çıraq olasan.
Onunçün verdinmi mənə göyləri,
Məndən göylər qədər uzaq olasan?*

*Çəmən olsan əgər sən,
Sərin yağış çilərəm.
Əgər dənizə dönsən,
Sahilə çevrilərəm.*

FÜZULİ VƏ NƏBİ XƏZRİ

Füzulişünas Sabir Əliyev bir məqaləsində yazırdı ki: «Bu saat Azərbaycan şeirində tam və bütöv Füzuli yoxdur. Amma Füzuli bu günün hər bir şairində Füzulidən bir parça qədər yaşayır». Nəbi Xəzri və eləcə də bizim əksər şairlərimiz Füzulini özlərinə USTADİ-ƏZİM hesab etmiş, ondan təsirlənmiş və poeziya dərslərini mənimsəmişlər. Nəbi Xəzrini də bu şairlərdən biri hesab edirik. Onun Füzuliyə aid, ona böyük məhəbbətini ifadə edən bir neçə şeiri var. «Etiraf» şeirində o, Füzulinin bu beytini şeirinə epiqraf seçib: «Nə mülkü-mal mənə çərx versə məmnunam, Nə mülkü-maldan avarə qılsa məhzunəm». Bu şeirdə Nəbi Xəzri sanki Füzuli qarşısında mənəvi hesabat verir, o dahi şairin vərəsəsi kimi həyat və sənət aləmində özünün kimliyini tanıdır:

*Sevmədim dünyada şanı, şöhrəti,
Onları həyatda əfsanə sandım.
Bax, həmin dediyim varı, dövləti,
Öz ürək qanımla özüm qazandım.*

«Eşq və sədaqət» şeirində isə belə bir epigraf seçilib: «Məndə Məcnundan füzun aşılıq istedadı var, Aşiqi-sadiq mənəm, Məcnunun ancaq adı var». Bu şeirdə şairin sevgi etirafı səslənir. Deyir ki, Leyli və Məcnun dövrü çox uzaqda qalsa da, onların məhəbbəti bu gün bizim də sevgi dünyamızda yaşayır:

*Eşqə ürəyimi pərvanə saydım,
Getdim yana-yana dünya üzündən.
Mən özüm min dəfə ağlamasaydım
Leysan yağardımı Leyli gözündən?*

*Bəzən yollarıma çökdü qaranlıq,
Aya, ulduzlara açdım dərdimi.
Əgər sevməsəydim Məcnundan artıq
Məcnunum bu qədər sevilərdimi?*

Nəbi Xəzrinin məhəbbət lirikası da ayrıca, fikrimizcə, bir tədqiqat mövzudur. Onun lirik qəhrəmanı – sevən aşiq XX əsrin Məcnunudur deyə bilərikmi? «Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni» – Füzulinin və Məcnunun bu sevgi fəlsəfəsini Nəbi Xəzri poeziyasında hiss edirikmi? Axı, zaman dəyişib, indi Məcnun və Leyli kimi sevnələrə nadir hallarda rast gəlirik. Amma Füzulidən gələn həm real, həm də romantik sevgi yaşantıları müasir poeziyamızda özünün yeni ifadəsini tapa bilər. «Əgər sevməsəydim Məcnundan artıq Məcnunum bu qədər sevilərdimi?» – təbii ki, Nəbi Xəzri də, digər şairlərimiz də eşqin-məhəbbətin poetik izahında Füzuli qədər «kuhikənd» deyillər. «Deyil bihudə gər yağsa fələkdən başıma daşlar Binasın tişeyi-ahımla viran etdigimdəndir» (Amma Əli Kərimin «Qayıt sahmana sal bu kainatı» və mərhumə Nisəbəyimin bu mısraları yada düşür: «Əgər göylər salamatsa, Demək o ah mənim deyil» – deməli, Füzuli eşqi və füzulilik hələ də şairlərimizin ruhunu dilləndirir).

Füzuli və Nəbi Xəzri... Nəbi Xəzrinin sevgi şeirləri də Füzulinin sevgi şeirləri kimi böyük, ulvi bir məhəbbətdən nəşət edib. Füzuli hicrandan, ayrılıqdan dönə-dönə yazır, ancaq bütün bunlardan şikayətlənmirdi, ürəyinə yaxın buraxmırdı ayrılıq əzablarını, hətta deyirdi ki: «Eşq dərdiylə xoşam, əl çək əlacımdan təbib, Qılma tədbir kim, həlakim zəhri-dərmanındadır»... Nəbi Xəzrinin lirik qəhrəmanı da sevgilisinin gedişindən sonra «dünyanı qarlı qış aldı, yer üzü birdən boşaldı» deyir, amma bu ayrılıq əbədi deyil:

*Hicran elə gəldi
Ayırdı bizi,
Sanki üfüqlərə
Üçən xəyaldın.*

***Hicran elə bildi
Ayırdı bizi,
Bir idin,
Min olub qəlbimdə qaldın.***

Füzuli real eşqin yaşantılarını romantika səmasına qanadlandırır. Nəbi Xəzri isə artıq bu çağların şairi kimi real eşqi göylərə, fələklərə qaldırıb-eləmir, əksinə, sevgidən xoşbəxt olduğunu dilə gətirirdi:

***Dedim ki, xoşbəxtəm
Çünki səninlə
Eyni bir küçədən addımlaram mən.***

Nəbi Xəzri Füzulidən altı əsr sonra dünyaya gəldi. Amma Füzuli poeziyasından çox şey mənimsədi, onun insanın ən ali hissi sayılan məhəbbəti tərənnümündə öz dəst-xəttini yarada bildi.

«ÇƏKİN QARABAĞDAN QARA ƏLLƏRİ»

Doxsanıncı illər gəldi. Zaman dəyişdi. Şeirimizdə yeni bir dönəm başladı. Azərbaycanın başı üstündə əsən qara buludlar, 20 Yanvar və Xocalı faciələri, Qarabağ müharibəsi, şəhidlərimiz ... bütün bu hadisələr şairlərimizin də taleyindən keçdi. Nəbi Xəzri də bir çox şeirlərində dövrün, o zamanın reallıqlarını əks etdirdi. Şeirlərində Azərbaycan əsgərlərini qələbəyə səslədi, «İstiqlal marşı» yazdı. «Çəkin Qarabağdan qara əlləri» şeiri o illərdə Qabilin «Mərsiyə»si kimi məşhur idi. O, Ağlın, Ziyalılığın, İdrakın faciəsindən söz açdı. Dəniz-Göy-Məhəbbət şairinin şeirlərində yeni – xoşagəlməz bir söz də peyda oldu: «Bazar». Nə gəzləyə, bəzən pessimist notlar da axdı şeirlərinə:

***Qocalan sifətdir, yoxsa ürəkdir?
Ani şimşək kimi çaxmaq da geddir.
Cavanlıq geriyə dönməyəcəkdir,
Billur güzgülərə baxsaq da geddir.
Artıq sevilməkdən söz düşə bilməz,
Daha Yer üzündə sevmək də geddir.***

Amma bu notlar ötrəti idi. Nəbi Xəzri ikimininci illərdə həyatı, dünyanı, gözəllikləri təsvir edən yeni şeirlərini yazdı. Ancaq Qarabağın azad olunmasını görməsə də, Ordumuzun qalib gələcəyinə inamını itirmədi. Qarabağdan isə qara əllər çəkildi.

SON SÖZ: Azərbaycan poeziyasını Nəbi Xəzrisiz təsəvvür etmək olmaz... Min illik poeziyamızın yüz yaşlı şairi bu gün də yaşayır. Ölməz poeziyası ilə...

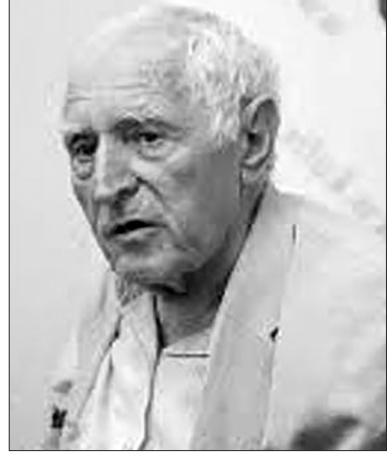

Vaqif YUSİFLİ

◆ N ə s r

Vaqif Nəşib SARIHÜSEYNOĞLU

DİMDİKDƏN DÜŞMÜŞ ADAM

◆ *Roman**

Roman filosof şair Sabir Cümşüdün esseləriylə müşayiət olunur.

Sabir CÜMŞÜD

İnam özüllü pərəstiş barışı

Sosializmlə kapitalizmin ən qanlı-bıçaq zamanlarla həmin quruluşların iki nəhəng ölkəsində xalq bir ağız olub, öz rəhbərinə məhəbbət nəğməsinə səsləndirirdi. Həmin şərqilər yeddindən yetmişə bir xorun ürəyindən süzülüb dodaqları ilə səslənir, dünyanı başına götürürdü.

Anadolunun Atatürkünə:

*Yaşa, min yaşa,
Mustafa Kamal paşa.
Yaşa, yaşa, can Stalin,
Dillərdə dastan Stalin.*

Əlbəttə, öz xalqının ən çətin günlərində dadına çatmış, şəxsiyyətilə şəxsi nümunə göstərmiş rəhbərlərə canlı ifalarda heykəllərdən daş nəğmələr də layıqdır.

Deyilənə görə, Böyük İskəndər həmin kəlmələri söyləmişdi: Heykəl qoymağa tələsməyin, rəhbərlərin özünə də sınaq müddəti verin. Özü xalq inamından olan heykəllər yaşaya bilər. O birilərin başına həm tənələr, həm də quşlar batırar.

Hələ ki hər iki məmləkət öz çətin günlərini yaşayırdı. Vətəndaşlarının hamısı həmin rəhbərlərin gözü önündə idi. Həmin məsuliyyət bəndləri cızığından çıxarmağa, yolunu azmağa qoymurdu.

Görünür, bu, zamanın tələbi idi. İnam özüllü pərəstiş barışı idi...

* * *

Tapdıq müəllimin otağından çıxarılırdı, Alıxana tapşırırdı:

* Əvvəli *ötən sayımızda*

– Yolunu bazardan salıb bu gözəl balaya qaranoyun Yaşılbaşdan Stalin yoldaşın balaca döz nişanlarından birini al. Camal müəllim şagirdlərini həmin döz nişansız məktəbə buraxmır.

Kəsə olsun deyə, Alıxan bazar yollarını Stalin bağından saldı. Parkın ortasında rəhbərin heykəli qoyulmuşdu. Həyat yolunda ilk heykəllə rastlaşan Muraz baxdı.

– Həmin döz nişanını almağa getdiyimiz kişinin heykəli idi.

Muraz birinci dəfə idi ki, heykəl görürdü. Heykəli vasitəsiylə birinci dəfə ucsuz-bucaqsız bir ölkənin rəhbəriylə tanış olurdu.

Bazarın girəcəyində Bıqlı Kabı ilə qarşılaşdılar. Muraz ona baxıb təəccübləndi. Bayaq gördüyü heykəl elə bil postamentindən düşüb onlardan qabaq bazara gəlmişdi. Uşağın təəccübləndiyini görüb dayısı başını sığalladı:

– Stalinə oxşatdın, eləmi?

Bütün Ceyrançöl Bıqlı Kabının həmin oxşarlığa görə bazarkom olduğunu bilirdi.

Ceyrançöldə böyük rəhbərin mərhəmətlik rəmzinə çevrilmiş Kabı da uşağın başını sığalladı:

– Bu nə gözəl baladı, kimlərdəndi?

– Bacımın oğludu, məktəbə aparıram. Döşünə taxmağa İbrahimdən Stalinin döz nişanı alacağım.

– Hələ gəlib çıxmayıb batmış. Yəqin yolunu Kürd tərəfdən salıb. Gedəyin mən bu gözəl balaya Yaşılbaşın satdıqlarından da yaxşısını verim.

Kabı uşağa döz nişanı ilə bərabər konfet də verdi, nəsihətini də etdi:

– Ağzını şirinlə, şirin məktəb həyatı keçir.

Muraz Stalinə bənzəyən adamdan sanki rəhbərin öz qayğısını gördü.

Arxasında rəhbərin şəkli olan xalça asdırmış Kabının bazarkom kimi bəxti İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində gətirmişdi.

Həmin dövrdə rəhbəri qorumaq üçün ona bənzər əvəzedicilərin axtarışına başlanmışdı.

Bütün bunlardan xəbərsiz olan Kabının da yolu həmin zaman bazarlıq üçün Tiflisə düşmüşdü.

Kabını görənlərin ona baxmaları, arxasına düşüb gəlmələri canlı-cəsədli adamın canından həm Sənan, həm Qacar dağının yelinin üşütməsini keçirməyə başlamışdı.

Həddindən artıq Stalinə bənzəməsi demə gürcüləri çaş-baş salıbmış. Bir zamanlar onlara zülm eləyən Şah Abbasın hərdən qəflətən xalq arasına çıxmasını xatırlamışdılar. Elə bilməşdilər ki, bu rəhbər də gürcülüynün məhəbbəti ilə Tiflissiz dura bilməyib xəbərsiz-ətərsiz onu ziyarət etmək qərarına gəlmişdi.

Tiflisin şirniyyatçı dükanlarının birinin iranlı sahibi canlı Stalini gördüyünə inanıb, heyrətini bir ata sözüylə can divarından çıxarmışdı.

Divar muş dari

Muş quş dari...

Divara siçan dolar,

Onun qulağı olar.

Bu dahi rəhbərin gəlişini xəbər verməyə içi sıçanlı divarın da gücü çatmayıb. Amma canlı divarlara bənzəyən nataraz gürcülərin dodaqlarıyla bu əhvalatın əks-sədasi Lavrenti Beriyanın qulağına çata bilmişdi.

Bir neçə gündən sonra Kabinin arxasınca gürcü əsilli çekistlərinin birini Ceyrançölə göndərmişdi.

O da Kabinı tapıb çekist müayinəsindən keçirəndən sonra əvvəl-əvvəl bir az pərt olmuşdu:

– Bu ayı kimi bir şeymiş, bu qılıqda Stalin ola bilməz.

Sonra bir az rəhbərin sevimli şərabı Çvançxaridən nuş etdikdən sonra kefi kökəlmiş, Kabinin köklüyünə öz ağıl və düşüncəsi dövrəsində bəraət qazandırmışdı. Düşmənlərindən çoxu Stalini belə nəhəng təsəvvür edir. Qoy onları həmin qəbildən olanları bu Ceyrançöl ayısının axırına çixsınlar.

Kabinı yanına salıb özüyə Moskvaya Beriyanın hüzuruna aparmışdı. Onun köklüyünə görə də kök bir töhmət alası olmuşdu.

Bütün əvəzedicilərini şəxsən özü nəzərdən keçirən şanlı rəhbər Kabinin üzündəki yazıqlığı özünün Bakıdakı təsəllisiz günlərinin qürubuna bənzədib ona yazığı gəlmişdi. Əvvəl ürəyindən keçirmişdi: Allah üzünə baxıb ki, kökəlmisən. Yoxsa Stalin əvəzi qızıl gülləyə gələ bilərdin.

Sonra biğaltı gülüşü altdan həmin rəhbər kəlmələri süzülmüşdü:

– Bunu kim gətirib, özü də aparıb yerinə-yurduna çatdırsın. Üstəlik, ürəyinə yatan qulluq sahibi edilsin, öz çörək ağacını bitirsin.

Sonra Beriyyaya zarafatını ünvanlamışdı:

– Sənin də yəqin hər bə-zorbandan tumanını batırıb. Əvvəl alt tuman, üstən də bizimkindən talstovka, qəlife şalvar təşkil elə. Şalvarın cibi də boş olmasın.

Kabinı Ceyrançölə gətirən adam Cavadova Stalinin sərəncamını yetirmişdi:

– Özü bəyəndiyi qulluğa qoyulmalıdı.

Kabinin bəyəndiyi qulluq bazarkomluq olmuşdu. Bir vaxt onu bazardan kiçik qulluğundan qovmuş Hadıbaladan onun yerinə keçməklə intiqam almağı fikirləşmişdi. Almış və boyunun yarısı yerin altda olan həmin adamla düşmənçiliyi ta Stalin əvvəl ömürdən sonra taxtdan düşənə qədər davam eləmişdi.

Əslində, Kabinin Stalin şəkildə bazara müdir düşməsi Ceyrançöl camaatının xeyrinə olmuşdu. İncə dərəsinin qarğa çatlardan Hadıbalanın qırıltısından qurtarıb, Kabinin bağları altda halallığa çıxmışdılar. Bu, Stalinin Ceyrançöl təcəssümçüsü rəhmdil adam hamının dolanışığına bacardığı qədər imkan yaradırdı. Üstəlik, rəhbərin yaxşılığını bir gün də unudası olmurdu. Hər səhər yolunu Salmanın çayxanasından salıb bir küncdə yolunu gözləyən bəxti və gözü çəp düşmüş aşıq Abuzərin alnına tüpürcəkləyib bir əskinaz yapışdırır, ağzı tüpürcəkləməmişdən ən sifətə mahnısını oxudurdu:

***Yaşa, yaşa, can Stalin,
Dillərdə dastan Stalin,
Ellərdə dastan Stalin.***

Bir müddət sonra Murazı bu dəfə tale dimdiyindən həmin bazarın ortasına salacaqdı. Kabı onu biğının altından keçirib qayğısına qalacaqdı.

...Bir-iki oxumuş qohumu Hadıbalanı başa salmışdı ki, Biğli Kabinin axırına çixmağın (biğlarını qırxdırmağın) bir tək yolu var: – Onu mənəbə yetirmiş

rəhbərin gözündən salmaq. O da özünün ilk təşəbbüsünü etmişdi. Ceyrançölə bir heybə tısağa gətirən Şaş Bilalla təsadüfən rast gəldiyi zaman ağına bir fikir gəlmişdi. (Demə, Ceyrançöl lotularından hansısa tısağa ətinin dərman olduğunu deyib. Bilalı bazara tısağa satmağa göndərirmiş).

– Neçə tısağan var, əlim yüngüldü, ilk müştərin özüm olacağam.

Hadıbala Bilalın ona qədər tısağasına onluqlar sayıb almış, yeni sifarişini vermişdi:

– Lap yüzə qədər yığ, çuvala doldur gətir. Bazar günü bazarın ortasında gözləyəcəyəm. Hamısının da üstünə Stalin yaz. Bu yoldaş Stalindən xəstələrə dərman hədiyyəsi olacaq. Şəhadətə təhvil verib pulunu alacaqsan.

...Şəhadət çuvalı açıdırıb tısağaları görəndə barmağını dişləmişdi:

– Səni dolayıblar. Çuvalına da şələlən, bazardan rədd ol, gözüm səni görməsin.

Kabının şilləvuranı Şəhadət özünü saxlaya bilməyib Bilala bir təpik ilişdirməklə işləri korlamışdı. O da çuvalı bazarın ortasına boşaltmışdı.

Üstünə Stalin yazılan tısağalar bazara darasmağa başlamışdı.

Yaxşı ki, Şəhadət adamlarını işə salıb, tısağaları çuvala doldurtmuşdu, Kabı da bir küncdən qurduğu oyuna baxıb həzz alan, ona torba tikən Hadıbalanı yaxalamışdı.

Qabağına salıb Ağamalioğlunun idarəsinə aparmışdı. Ağamalioğlu tədbir görəcəyinə söz verib, hər gün bazarlığını göndərən Stalinin adamını yola, bu işi quranı çənəsinin altına salmışdı:

Həmin xoşagəlməz əhvalatdan Ağamalioğlu üz-gözünü cırmaqlanmış kimi hiss elədi. Bu əhvalat Ceyrançöldən tısağa yox, ceyran sürətiylə yuxarılara çatsa, paqonuna bu günlərdə qonacaq rütbə ulduzunun yolunu kəsə bilərdi. Odur ki, sözlərini pişiyinkindən betər (lap pələng) caynağına döndərüb qarşısındakının sir-sifətini cırmaqlamağa hazırlaşdı:

– Pişik Əhməd ki, pişik Əhməd...

...Ceyrançöldə iki adı olanlardan biri də Hadıbala idi.

...Ceyrançöldə ayamasını yeniyetməliyindən alan tək-tük adam tapırdı. Onların da ayamasının ən qara niyyətli, tülküsünü özünə pişik Əhməd adı qazanmış, sir-sifətindən də qara məstana bənzəyən Hadıbalanı hesab etmək olardı.

On yaşında güləşlə məşğul olmağa başlamışdı. Ayamasını da ilk dəfə kürəklərini yerə vuran rəqibinin üzünü cırmaxlayandan sonra qazanmışdı.

Sifətində qançır cığırları açmış rəqib – yeniyetmə özünü saxlaya bilməyib sözünü demişdi:

– Adını düz-əməlli bilmirəm, amma hərəkətinə görə yadımda pişik Əhməd kimi qalacaqsan.

Üzünün cırmaqlarının qanıyla həmin ayamanı möhürləmişdi. Bir adamın otuz iki dişindən çıxan həmənlər, əvvəl-əvvəl ətrafdakı bütün otuz iki dişliləri güldürmüş, sonra da bütün Ceyrançölə yayılmağa başlamışdı.

Hadıbala nə vaxt işinə pişik girməyindən, nə də məstanlıqə meyindən xəbərdar olmamışdı. Bir də göz açıb görmüşdü ki, sözüylə, davranışıyla ətrafdakıların sir-sifətini cırmaqlamağa başlayıb.

Evindəki qara telefon aparatı da onun qarı pişiyinə dönmüşdü. Onun vasitəsiylə də özü üçün üzdəniraqların sir-sifətini cırmaqlamağa başlamışdı. Son zamanlarda ən çox cırmaq atmaq istədiyi də onun yerini soyudub, özününkünü istəmiş bıqlı Kabı idi. Gündə bir telefon məstanından Kabiya söz cırmağı atmasaydı, ürəyi soyumurdu.

– Stalinə oxşarlığına görə özünü pələngə döndərmə. Səni pişik Əhmədə, özümü pələngə döndərməsəm, anam Qaytanın südü burnumdan gələcək.

...Ağamalıoğlu Hadıbalaya Mir Cəfərin rəğbət bəslədiyi tikinti naziri, əmioğlusuna görə rəğbət bəslədiyi tikinti naziri, əmioğlusuna görə hörmət edirdi. Həmişə də qanadı altındakılardan ən çox qoruduğu bu qarayanız, dur (özünün də qara pişik hesab elədiyi) adamı bir növ simsarlaşdırmışdı. Bu adamın hər qələti sonrası çənəsi altda salmasını da özünün bir yolunmamışa adamlıq dərsi hesab edirdi. Birinci dəfə idi ki, onu qarşısında siçana döndərib, pişik ayamasını dilinə gətirirdi.

– Adını pişik Əhməd qoyanlar düz buyurub. Ömrün-günün siçan-pişik oyunuyla keçir. Sənə yüz yol demişəm ki, Bıqlı Kabiyla düşmənçiliyinə son qoy. Onun bığının altından keçib, bazarda ayağına yer eləyib zamanını gözlə.

Hirsini Ceyrançölün mazutla işləyən hamamının hisi-pası kimi onsuz da qaramtul adamın üstünə tökdükdən sonra, suyunun süzöldüyünü görüb (Hadıbala hər iki gözü yaş yatağına dönmüşdü) qurulamağa başladı.

– Ayağını Abbasbəyliyə qoyub «o dəmyələrin tısbağalarını yığışdıran alasəyi tap. Kimin ona tısbağa əti dərmandı deyib, aldatdığını öyrən. Onu damlayıb, səni pişik kimi Ceyrançöldən azdırılmağa qoymayacağıq.

Həmin məsələni nəzarətinə götürmüş, əslində Ceyrançöldə Mir Cəfərin gözü-qulağı olan Cavadova da bir neçə gündən sonra görüşüb, şəxsən məlumat verdi:

– Bu Ceyrançölün adını pişik Əhməd qoyduğu Hadıbalanın həmin məsələdə barmağı yoxmuş. Bıqlı Kabı yerinə keçdiyinə görə, onunla göz yağı yeyib, nə vaxtdı siçan-pişik oynu oynayırlar. Abbasbəylinin tünəkə bəndəsinə tısbağa sifarişçisini tapdıq. Alpoudun idman müəllimi Məzə Xalidin imiş. Hər şeyi boy-nuna aldı, işi məhkəməyə göndərildi...

– Sənə yüz kərə demişəm ki, burnundan uzağı görməyə çalış. Nə qədər ki, Stalinin gözü bu Bıqlı bəyin üstədi, ona dəyib-dolaşmaq olmaz. Sənə də Bağırovun nazir qoyduğu dayın Cavana görə hörmət elədikcə özündən çıxma. Yoxsa o tısbağaların kimi çanağından çıxıb bir də ora girə bilməyəcəksən!

Həmin gün dayısıyla bazara gəlmiş Muraz da həmin tamaşanın şahidi olmuşdu. O da dayısı ilə bərabər tısbağaların yığışdırılmasına bacardığı qədər əl-ayaq vermişdi. Sonra Kabı əmisinin verdiyi yaş dəsmalla tısbağaların üstən Stalin kəlməsini silməyə başlamışdı. Uşağın səliqə-sahmanı Kabinin xoşuna gəlmişdi:

– Bax, dahi rəhbərə sənin kimi zehinli uşaqlar lazımdı, Hadıbala kimi tısbağaların kökünü kəsməyə...

Tısbağalardan Stalinləri silə-silə Murazın canavar vərdisi də işə düşmüşdü. Həmin an dişlərini Almazvari şaqqıldadır, ulu rəhbərə hörmətsizlik edəni qurd kimi gəmirmək istəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, Stalin yoldaş Kremlədən bu

sədaqətli şagirdi görür, əlini uzadıb onun başını sığallamaq istəyirdi. Hissiyatı güc gəldiyindən başında az qala rəhbərin sığalını da duyurdu.

Həmin zamanlar ucu-bucağı görünməyən böyük bir məmləkət, Çar Rusiyasından miras qalmış İmperiya sosializmlə qırmızı şəkildə pərdələnmiş Stalinin pərdəsiz, iti gözlərinin önünə düşmüşdü. Rəhbərin gözləri hamını görür, qulaqları hər kəsi eşidirdi...

* * *

Daxillərindəki heyvani hissələr şüurlarına güc gəldikdə insanlar insanlığından uzaqlaşır, tülküləşir, canavarlaşır, ayılaşır.

İnsan xislətini əyən, əyişdirib dəyişdirən cəhətlərindən biri də tamahlarından gələn var-dövlət hərisliyi idi. Ağamalıoğlu Ələkbəri ovçusuna döndərəndən (keçəl ayamasıyla qızısdırıb meydana salandan) payına düşən sərvət yavaş-yavaş onu da insanlığından azdırmağa başladır. Qardaşı canavar ovunu tərgitdiyi zamanlar o, bəzi bəndələrə qarşı canavarlaşmağa başlayır.

Ağamalıoğlu onu Alıxanın üstə salmaq istəyirdi. Hələlik canavarlığına ilk addımlarını atan Əskipara balası tərəddüd içində qalmışdı. O, Muraza görə rəğbət (az qala yavaş-yavaş qohumluq münasibəti) bəslədiyi oğlanı onu gözləyən təhlükədən xəbərdar etmək və ya etməmək arasında çətin bir yol ayrıcında qalmışdı.

Yüz ölçüb-biçəndən sonra Ələkbər simsarlaşmağa başladığı ocaqçı Alıxanı Ağamalıoğlunun oduyla alışdırmaq (yəni, içində hələ böyüməmiş canavara yedizdirmək) istəmədi. Hələlik içi-çölü insan Ələkbərlə zamanın insanlığının bütün keyfiyyətlərini Ceyrançölün birinci dəlləyi İmanqulunun küt ülgüclərinin biri ilə qırılmaqda olan Alıxanla gizli tale söhbəti oldu.

Ələkbər söhbətinə gah Əskiparada Murazla bərabər böyüyən qurd balası Alması, gah da Alıxanın nakam bacısının oğlu Murazı gözü önünə gətirə-gətirə başladı:

– A Alıxan, sən, səni tanıyanların gözü önündə hamamın ocağıyla üzü-gözü, bəxti qara bir bəndə deyilsən. Bir oba çörəyini yemiş əsilli-nəsilli Bəymuraz bəyin ali təhsilli hüquqşünas oğlusan...

Həmin kəlmələr Alıxanın zamanın qırdığı, yummağa hazırlaşdığı gözlərini böyüdüdü. Sanki həmin sözləri hamının yavaş-yavaş adını mərdiməzar dəftərinə saldığı Ələkbər yox, səmədan Tanrının mələklərindən biri söyləyirdi:

– İndi söylədiklərimə qulağın yaxşı-yaxşı açıb əməlisaleh Bəymuraz ağanın oğlu hüquqşünas Alıxan kimi dinlə.

İnsanlar bəzən bütün varlıqları ilə bəzi hadisələrə ya qulaq, ya da göz kəsilir. Həmin kəlmələri qeybdən eşitdiyinə özünü inandırmaq üçün Alıxan onsuz da qıyıq hala düşmüş gözlərini yumdu. Həmin an Ələkbərin deyəcəklərinə o, varlığı boyda qulaq şəklində kəsilmişdi.

– Bu sirr ömürlük aramızda qalıb, ölümümüzə torpağa tapşırılındandı.

Həmin kəlmələr Alıxanın gözü qabağına İbrahimlə qəbiristanlıq önündəki gorlarına bənzəyən komalarından gördükləri əlibelli, ölü müştəri gözləyən qəbir qazanı gətirdi və canına üşütmə saldı. Elə bildi ki, bu dəfə Ceyrançölün adını Yezid qoyduğu adam onu yerə soxub. Bircə qulaqları səsqubuledicisi kimi yer üzündə Ələkbərin hüzurunda qalıb.

– Rəis...

Bu sözləri deyərək Ələkbər hürkəkcə ətrafına baxdı. Ağamalıoğlunun zəhmi Ceyrançöldə, onun hər səmtində hürkü rüzgarını əsdirirdi. Səsini avazıtdı:

– Sənin də ovunu başladıb. Rəhmətlik ağandan bir küpə qızıl qaldığını kimsə şeytanlayıb. Onu şahmar ilana dönüb tapmayınca, üzərində qıvrılıb yatmayınca yaxandan əl çəkməyəcək.

Elə bil hardasa basdırılmış küpün qızıllarının rəngi yer altından qopub, özü yer altda olan (bircə qulağı yer üstə qalan) Alıxanın sifətinə çöküb, onu qüruba çəkdi.

– Özün bilən məsləhətdi. İstəsən, könüllü aparıb verib bir az mükafat alarsan...

– İstəməsəm?..

– İstəməsən, gecələrin birinin küpəynən bərabər zülmətinə qarışıb bu yerlərdən Ağamalıoğulların uzanıqlı əli çatmayan bir yerə getməlisən.

– Bəs sənin məsləhətin necədi, gəndi, dardı?

– Sən hüquqşünas, mən tərəkəmə. Bircə zoğallı bir dərənin ayırımı kimi onu deyə bilərəm ki, dünya malından dünya adamının canı qiymətli.

– Onda əvvəlcə gedib Fəhmiddən bir papaq allam. Onu qabağıma qoyub ağımdakıları içinə tökərəm. Gəlib qərarımı Ələkbər qağama deyərəm.

Həmin söhbət Ələkbəri əməlli-başlı yüngülləşdirmiş, canavarlığa doğru yolunda bir az ləngitmişdi.

Alıxanın çiyinlərinə elə bil Ağrı dağı yüklənmişdi. Gözü önünə bacı yadigarı Murazı gətirmişdi.

Bu küpəni o, Murazın gələcəyini parlatmaq üçün nəzərdə tutmuşdu. Onunla yetim bacısı oğlunun özü kimi boynubükük qalmamasını istəmişdi.

Atasını Şura köklü ağac kimi yerindən oynadası sonrasına o, həyatda özünün dayaq nöqtəsini itirmişdi. Bir-iki xeyirxahı hesabı İbrahimlə bərabər Ceyrançöldə öz qızıl güllə günündən və ya Sibir sürgünündən canlarını qurtara bilmişdilər. Buna can qurtarmaq da demək olmazdı. Gündüzlər özlərini araqla ovundurur, gecələr qəbiristan böyründəki koma-gorlarına girirdilər.

Boyu boyda qamış uzunluğu ölçü-biçisini Ələkbər söyləməyə hazır oldu. Onun qərarını səbirsiz-qərarısızca gözləyən Ələkbər də bəy oğlunu nəyə görə tələsdirdiyini o, ağzını açmamışdan söylədi:

– Məni KQB məktəbinə oxumağa göndərirlər. Oralardan sizə baxa-baxa içimi yemək istəmirəm.

– Qazaxıstanda sürgündə əmizadələrim var. Murazla, son murazım o küplə gecələrin birində oralara yol tutmaq istəyirəm.

– Onda bunu otuz iki dişinlə qıfillayıb heç İbrahimə də deməyəcəksən. Allah istəməyənlərin gözünü bağlayıb yolunuzu açıq eləsin. Yolu-izi necə, seçmişəm?

– Yox hələ.

– Özünü Tiflisə verib, oralardan getməyin məsləhətdi. Bu ölkədə bunların o qədər gözü, qulağı var ki... Özündən müğayət ol, yolunuzu çəpərləməsinlər.

Ələkbərlə qucaqlaşdılar. Hər ikisi kövrəlmişdi. Hələ canavarlaşmamış Ələkbərin bəlkə də insan kimi son kövrəlişi idi...

* * *

Xoşbəxtlik deyilən nemət, dünyanın ən az bəndəsinə nəşib olan səadət min zəhmət, əzab-əziyyətlə qazanılır, – həm də ağır-ağır...

Dərd bellərə öz yüküylə yağır, – bellər də olur yağır-yağır...

Demə, Alıxanın dərd-bəlası Ələkbərin səfərə çıxması sonrası yolunu salasıymış. Həm də başına nə gəldisə, təhsilə yollanan adamın dediklərinə əməl eləmədiyindən gəldi. Düzdü, gor yoldaşı İbrahimin başını Alıxan başlarını düzəltmələri vaxt yoza bilmişdi.

– Rustaviyə, zavoda fəhlə düzəlməyə gedirəm. İşim düz gətirsə, səni də oranın bazarına yaraşdıracağam. Gürcülərlə baş-başa verib onlar çaxıra, biz də cecə arağına qoyma-qoyma deyəcəyik...

Amma düzünü Muraza söyləmişdi:

– Atam-anam, səni buralardan daha böyük şəhərlərə aparacağam. Orda bəy balası kimi yaşayacağım.

Yəni, dilini otuz iki dişlə qıfıllaya bilməmişdi.

Muraz da Səlimə «anasından» bunu gizlədə bilməmişdi. Arvadın sualına nə qədər qızarıb, bozarsa da yalan cavab verməmişdi.

– Dayınla nə xosunlaşırdınız, olmuya səni yanına çəkmək istəyir. Mənim meydimin üstən apara bilər, onu bilsin.

– Dayım məni burdan uzaqlara, harasa...

* * *

Böyük bir şəhərə iş dalınca gedir, orada işi düz gətirsə, ev-eşik sahibi ola bilsə, məni də qanadı altına alacaq.

Arvad da dilini dinc qoymayıb xadimə düzəldiyi iş yerində bunu Ağamalıoğlunun katibəsinə söyləmişdi. Ələkbər Murazın xatirinə onu xadiməliyə düzəldib, katibəyə də ona göz-qulaq olmağı tapşırırmışdı:

– Murazın dayısı yaxşı ki, gəniyir, onu əlimdən alacağından hoylanırdım.

Təsədüfən həmin söhbəti Ağamalıoğlunun da qulağı çalmışdı. Katibəyə tapşırığını vermişdi:

– Öyrən gör uşağın dayısı hamamın ocaqçısı olmasın.

...Uşağın dayısı – ocaqçı, bəy oğlu olmuşdu. Atasının saxlancısı qızıl küpəsiylə Ehramçay üzərindəki Şah Abbas körpüsündə yaxalanmışdı.

Alışanı Gəncə türməsinə yatab eləyən günü biri uşaq, biri yetkin iki bəndə göz yaşını saxlaya bilmədi. Muraz bu işə Səlimə arvadı günahkar bilib, Əskiparaya qaçmaq istədi.

Göz yaşı Ceyrançölün çıxacağında kənd adamının maşın gözlədiyi çınarın qənzərinədək töküldü. Yaxalayıb Ağamalıoğlunun idarəsinə gətirdilər.

İkinci, yetkin adam Həsənin dükanında gözündən yaş süzülə-süzülə məşhur bayatısını Alışanın boş qalmış badəsinə süzdü:

***Yaşıldı başın ördək,
Qohum, qardaşın ördək,
Sən ki qoşa gəzərdin,
Hanı yoldaşın, ördək?***

– Dünya üzrə az da olsalar, Tanrının əsl insan kimi görmək istədiyi bəndələrinin ancaq bir üzü olur. Çoxları sifəti üstünə üzlük taxır.

Ağamalıoğlu üz üstə üzlük taxanların bəlkə də birincilərindən ola bilərdi. Onun öz arşını ilə siniflərə böldüyü adamların hamısı üçün ayrı-ayrı üzlüyü vardı. Rəhbər işçilər qarşısında ən qiymətli üzlüyünü taxırdı (həmin üzlükdən yaxınlarda nazir müavini Atakişiyev Ceyrançölə təşrif gətirərkən istifadə etmişdi) rəhbərlərə layiq üzlüyü vasitəsilə dünyanın ən mülayim insanına, rəhbərlərin qədrini, özünün yerini, işinin sirrini bilən nurlu bir varlığa çevirməyi bacarmışdı.

Toruna düşənlərin önündə özünü səhnədə gördüyü Ağa Məhəmməd Şah Qacar kimi hiss edirdi. Bütün hədə-qorxuları həmin mənanı daşıyırdı: "Bir boynu olsaydı düşmənlərimin, onu bu qılıncla vurardım yəqin".

Dayısını Gəncə türməsinə göndərilib, babasının qızıllarının dalına keçdiyi uşağın qabağında hərdənbir istifadə etdiyi üzlüklə çıxmağa başladı. Muraz onu həmin sifətdə görəndə çaş-baş qaldı. Gözü qabağında dayısını türmə məşinına mindirərkən arxasından təpik ilişdirən, zərbəsinə uyğun nalayiq sözlər deyən adam-canavarı gətirdi.

– Bu qaniçən bəy nəslə qurduyosunludu. Oğlunu camaatına əl tutan Bəymuraz ağanın xatirinə qızıl güllələrdən, qarlı Sibirdən qurtardıq. Yenə düşmənciliyini yerə qoymadı.

Həmin qəddar adamı itələyib yerinə keçmiş xeyirxah, əlində konfet uşağa yaxınlaşdı.

– Ala, ağzını şirin elə, oğul balası. Stalin yoldaş deyib ki, sən kimiləri atababalarına görə məsuliyyət daşımır. Sən bizim əzizimiz kommunist İslamın belindən gəlmisən. Odur ki, Muraz balamızdan kommunist qayğımızı əskik eləməyib onu Stalinə layiq övlad kimi böyüdəcəyik.

Gözünün altıyla uşağı süzüb konfetinin və sözünün şirinliyini öyrənməyə çalışdı.

Ağamalıoğlunun otağının baş tərəfində də rəhbərin çərçivədə portreti vardı. Həm də sanki Muraza baxıb gülümsəyirdi. Sanki o da uşağa ağzını şirin elə deyirdi. Rəhbərə görə ağzını şirin edə-edə Ağamalıoğlunun dilinin şirinliyinə də qulaq kəsildi.

– Səni hələlik Tapdıq müəllimin uşaq evinə qoyacağıq. Orada cəmi üç-dörd, qız kimi tərbiyəli oğlan uşağı qalır. Qalanı qızlardı. O biri uşaq evlərinin uşaqları dədələrindən bixəbər, anasının əmcəyini kəsənlərdir.

Muraz həmin «şirinliyə» onun əsil acısını duyana kimi inandı. Əslində, həmin inam Stalinin gülümsər şəklinə görə yaranmışdı.

Ağamalıoğluna Gəncədən xəbər vermişdilər. Alışan Bəymuraz oğlu həbsxanadan qaçıb. Ceyrançöldə gizlənmək ehtimalı var... Əməliyyat tədbirlərinizi gücləndirin.

Ağamalıoğlunun milis rəisi ilə danışığını həmin gün Muraz təsadüfən eşitmişdi:

– Bu, qurddan törəyən canavar Alışan həbsxanadan qaçmağı bacarıb. Hər yerdə adamlarının gözü olsun, ən çox da bacısı oğlu tərəfə nəzarəti gücləndirin. Onu qaçırmaq istəyəcək.

– Uşağa tapşır, o ki sənə ata əvəzi inanır, yanına gəlib-eləsə, xəbər versin.

– Oğul dayıya çəkər deyiblər. Heç o da düz toxuma oxşamır. Hərdən canavar balası kimi dişlərini şaqıldadır.

Muraz kiritmişcə oradan aralanmışdı. Dayısından, Ələkbərdən sonra özünə dayaq sandığı bir dayaq yerini də itirmişdi. Dayısının yolunu gözləməyə başlamışdı.

Həyatda çoxu öz yerini kimlərinsə qayğısıyla tuta bilir (əmi, dayı, hamı hesabına). Muraz kimi dimdikdən düşənlərin çoxu bu yolları çarpaşiq dünyanın ortasında öz istinad yerlərini tapa bilmir. Həyatın ya burulğanında boğulur, ya da qara sellərdən axıb gedir...

Özünə kiminsə hesabına istinad nöqtəsi düzəldənlər həmin kimsələrə bənzəyir. Az da olsa xeyirxah iş görmək istəyənlər haya yetir, qoldan tutur. Dünyanı dağıtmaq istəyənlər yerləşdikləri tərəflərdə, ayrılıqlarla onu əyməyə, ağırlaşdırmağa qol çırmayır. Hələlik Murazın həyat zəmisinə muraz səpintiləri başlayırdı. İlk məhəbbətinin sabahına böyük arzularının cücərtisini gözləyirdi. Ən birincisi də Bənövşəyə məhəbbətinin...

Beşinci sinifdə oxuduğu zaman həmin cücərtilərin birindən əlini üzməli oldu.

Düz beş bahar, bənövşələr Ceyrançöl kolları dibində boyunlarını бүkdüyü vaxt həyatın dimdikdən düşüb, boynu бүkük qalmış balası onlardan dəstə bağlayıb Bənövşəyə verməyi arzulamışdı.

Nəhayət, bu arzusuna doğru əlində bir dəstə tər bənövşə, ilk məhəbbətin həmin çiçək bəndinə düşmüş Muraz arzusuna doğru addımlamağa başladı.

Demə, tərəddüdlü illərinə, partada yerini tutmuş Ceyrançöl milis rəisinin oğlu Vahid, onu sevgi yarışından sıxışdırıb çıxarmışdı.

Əlində bir dəstə bənövşə Muraz Bənövşəyə yaxınlaşdı, çiçəkləri uzatdı, amma dillənə bilməyib boynu бүkük qaldı. Qız gülümsədi. Onun gülüşündə qar altından boy göstərən novruzgülü soyuqluğu var idi. Elə sözlərindən də az qala qar ələnidir:

– Bu gülləri gətirməyə düz beş il gecikmişəm.

Elə bil həmin sözə bənd imiş, böyürdən Vahid iki qulbeçəsi ilə çıxdı (demə o, yaşlıları arasında məktəb qoçularının birinə çevirilibmiş). Üzünü Bənövşəyə tutdu:

– Bu cücə kimdi, cükküldəyib hardan çıxdı?

– Anamın yanımdan qovduğu oğlandı.

Murazın sifətinə sanki novruz güllərinin ləçəkləri üstə qalmış qardan ələndi.

– Vahid səndən qabaq mənə gül dəstəsi bağışlayıb.

Vahid qızılgül tikanına döndü. Özü Murazı sancmaqdan vaz keçib yan-yörəsindəki kərtənkəlləri işə saldı:

– Atama söz vermişəm, daha heç kəsi döyməyəcəyəm.

Murazı Bənövşənin gözü önündə təpik-sillənin altına saldılar. Yerdə qalmış Murazın bənövşə bəndi kəpənəklər kimi uçub getdi və həmin gündən bütün baharların bənövşələri onun üçün soldu.

Son zamanlar canavarlığı yolunda dişlərini şaqqıldadan almaza döndü. Az vaxta varlığında bu canavar vərdişi ikinci dəfə baş verirdi. Ağamalıoğlunun sözlərini eşitdikdən sonra ona, indi də Vahidə dişlərini qurd kimi şaqqıldadırdı.

Gələcəkdə Ağamalıoğlundan qurd intiqamını almağa ehtiyac qalmadı. Bir xəbər bütün Ceyrançölü vəlvələyə salıb az qala onun üçün son illərinin zəlzələsinə çevrilmişdi. Ağamalıoğlunu kim isə gecə evində qanına qəltan eləmişdi. Həmin əhvalat bütün Ceyrançöl əhlinə barmaq dişlətməmişdi. Alıxanın işidi!

Ceyrançöl onun – ölkənin ən sadıq təhlükəsizlik orqanı işçisinin təntənəli dəfn mərasimini təşkil etdi. Mərkəzi idarədən nazir müavini Atakişiyev də Ağamalıoğlunun ona bəxş etdiyi qızıl onluqlardan saldırdığı dişləri arasından qızıl kimi kəlmələr kəsdi:

– Rahat uyu, barışmaz əsgər, kommunist intiqamın yerdə qalmayacaq.

Ceyrançöl məktəblilərindən tutmuş bütün başıpaqılları kimi hamını ora topalayıb, zorla qəmə, kədərə batırmışdılar.

Allahsız bir ölkənin qayda-qanunları da demək olar ki, ulu Tanrıya qarşı çevrilirdi.

İnsanı yaratmış bu uca ada sahib olmaq üçün onun yarısını başlatmış Tanrı ələhinə bu quruluş qırmızı şüarları ilə insan xarakterini bağçadan, məktəbdən məhv etməyə başlayırdı. Bağça uşaqlarına qonaqların qarşısında çıxış etmək üçün mahnılar oxudur, rəhbərlərə aid şeirləri əzbərlədirdilər. Oktyabryatlar, pionerlər, komsomolçular, kommunistlər adlarına uyğun oyun oynayırdılar.

Cəmiyyətdə yavaş-yavaş hamı evindən çıxandan sonra bağasından, bir növ insanlıqdan çıxıb ehtiyatlı, asta roluna və yoluna düşürdü.

Bunu isə sosializmin təntənəsi hesab edib, əl çalmaq öyrətdikləri cəmiyyətin sürəkli alqışlarını alırdılar.

Axır ki, üstü qırmızı pərdələrlə örtülmüş bir cəmiyyət insanlarını insanlıq istinadından bax beləcə çıxarmağa başlayırdı.

Nəhayət, istintaq «Təhlükəsizliyin əvəzolunmaz keşikçisi» Ağamalıoğlunun qətlini Alıxanın üzərinə yıxası oldu. Həmin qənaət onları bacısı oğlu Muraza doğru da yönəltdi. O, mütləq qətdən əvvəl Murazla görüşə bilərdi.

Murazın üzərinə payızla qış arasının suallarından ibarət baş yara bilən dolu yağışı başladı. Sualları verdikcə də uşağın məsum gözlərinə baxıb hədə-qorxu-llu baxışlarla onu müayinədən keçirməyə çalışırdılar.

– Dayının gecə yanına gəldiyini görən olub.

Bütün suallara uşağın özünün də gözündə cavabı eyni olurdu:

– Dayımı son dəfə arxasına təpik vurub türmə maşınına basılanda görmüşəm.

Oğlunun Murazı təpik altına saldırdığı Ceyrançölün milis rəisi Fərruxun sözləri qorxudan rəngi avazı uşağa tərs sillələr kimi açıldı:

– Uşaq evində hökumətin müftə çörəyini yeyib, ayağını uzadırsan. Səni uşaq türməsinə göndərəcəyik. Başın qapazdan, yanın təpikdən, hələ başqa şeylərdən də əskik olmayacaq...

İlk təhdidləri Murazı uşaq evindən çıxarmaları oldu. Fərruxun bu tədbirinə mərkəzdən gələn müstəntiq etiraz etdi:

– Qorxudaq, quzu balası kimi bildiyini gəlib mələsin. Onu uşaq evində saxlamaq düz olar.

Saxlamadılar, yetimxananın müdiri sarısını udmuş uşağa sarımtıl kinə rəngli məsləhətini verirdi:

– Yaşılbaş İbrahimin yanına ver özünü. Hər halda bu cür allahsızlıq uzun sürməz.

İmdikdən düşmüş Muraz qəbiristanlıq qonşuluğundakı iki adamlıq gora bənzər komada dayısının yerini tutası oldu.

Düzdür, əvvəl burnunun ucu göynəyirdi. Əskiparanı gözündən keçirdi. Həmin Şenliyin alaqaqılarının üzünə bağlandığını yadına saldı.

Murazı yetimxanaya qoymaq istədikləri gün Ələsgər əmisinin yolu təsadüfən Ceyrançölə düşmüşdü. Murazı tapıb yanına salıb özüylə Əskiparaya aparmaq istəmişdi. Amma kimisə (əslində Səlimə arvadın xəbərçiliyi ilə) həmin günü tezliklə sisə-ayaza boyanmışdı. Onları yarı yolda yaxalayıb Murazı uşaq evinə, Ələsgəri milis idarəsinə aparmışdılar. Yaxşı ki, təpəni buraxmışdılar.

– Qurban olasan qardaşın Ələkbərə. Get, bir də belə qələt eləmə.

...Səhərisi İbrahim uşağın əlindən tutub müstəntiqin yanına gətirmişdi:

– Bu tifilin atası ürəyi üstə partbilet gəzdirənlərdən olub. Bu yazıqdan nə istəyirsiniz? Hökumətqarışıq Allahınız yoxdu, bəs ananıza nə olub, ondan halal süd əmməmisiniz?

Sonra əlini cibinə atıb bir sənəd çıxarmışdı:

– Mənim dəlilik kağızım var, bunu da dəli azarına salmaq istəyirsiniz.

– Fərrux indilərdə gələcək. Gəlib o kağızını cırmamış, özünü də aparıb içki düşkünlərinin hovuzuna salmamış, çıx get. Cinayətkarın yerini müəyyənləşdirmişik. Bu gün-sabah üstünü alıb, yerindəcə güllələyəcəyik.

Dayısı barədə eşitdiyi xəbər Murazı qəm dəryasına qarq etdi. Bir-iki dəfə dadını gördüyü hovuzdan İbrahim tez-tələsik canını qurtarmaq istədi:

– Yenə sən o birilərinə baxanda adam balasına oxşayırsan. Bacarsan, belə də davam elə. Yoxsa, elə bilirsən anasının südü günlərin bir günü Fərrux kimilərinin burnunun iki deşiyindən gəlməyəcək?

– Yeri, yeri, qənimin gəlməmiş, canını qurtarmağını qənimət bil.

Onlar bazar tərəfə üz tutdular. Muraz İbrahimin onu bazara aparmasından bir şey başa düşmürdü. Yaxşı ki, özü ağzını açdı:

– Kabinin yanına gedirik, o, çörəkverən adamlardandır, xalis nəsiləndir. Belələri Ceyrançöldə çillə qarpozı kimi, lap az qalib. Sən papağını...

Papaq kəlməsi sözünü xırp kəsdirib əlini çantasına atdırdı. Oradan bir qulaqlı papaq çıxardı:

– Bir əsgərdən aldım. Yol pulu yox idi. Çənə-boğaz eləməyib, dediyinin üstünə də bir az qoydum. Qışın qulaq dişləyən vaxtı gəlir. Yaxşıdı, qulaqlarını da tutar. Onu deyirdim axı. Bax, bu papağını fırlayan kimi məktəbi qurtaracaqsan. Kabıdan sənə də bazara çax-çux eləməyə izin istəyəcəm. Oxumağın üçün indidən qəpik-quruş yığmalısan.

Kabı adəti üzrə otağının qapısı ağzında durub bazarın səhər seyrangahına çıxmışdı. İbrahimi görəndə bığaltı gülümsədi:

– Bu uşağı məktəbindən eləyib deyəsən öz gününə salmaq istəyirsən.

– Günüm qara gəlsin, heç var ki, mən Şura hökuməti gələn günü ölmüşəm. Sonrakı ömrüm bir növ o dünyamdı...

Sabir CÜMŞÜD

Şanlı Oktyabr qəpik-quruşu

Stalin Qafqazların ucqar bir kəndindən çıxdığından, Sibirlərdə sürgün həyatı keçirdiyindən, əslində, Çar Rusiyası mirası xalqlar həbsxanası ölkənin bu başından o başına əhval-ruhiyyəsinə yaxşı bələd idi. O, xalqın ovqatını qaldırmağın, sabaha inamını yüksəltməyin yollarını yaxşı bilirdi. Hələlik əl boyda çörəyi talonla alan xalq öz rəhbərinə inanırdı. Həmin inancı artırmaq üçün hər il Oktyabrın ildönümü münasibətilə qəpik-quruşla da olsa maaşlar artır, qiymətlər ucuzlaşırdı. Kəndlərdə, obalarda cəngəllər kəsilir, ətə tamarzılara alışma payları verilirdi.

Onlar SSRİ-nin Amerika ilə yarışa girdiyi, bu gün-sabah onu keçəcəyini əməlli-başlı inandırırtdılar... (Buna Stalin qəpiklə, Beriya təpiklə canfəşanlıq edirdi).

El arasında inanmayanlar da tapılırdı. Onları da dənləyir, damlayır, yollarını Sibirlərə salırdılar.

Bunların da çoxu xalqın rəğbətini qazanmış ziyalılar idi. Müşfiqlərə Xəzər məzar edilir, Cavadlar güllələnir, Cavidlər Sibirlərdə buz sırsırasına dönürdü.

Şifahi xalq ədəbiyyatının dəyirman daşları fırlanır, öz söz məhsulunu üyüdüb xalqın öhdəsinə fırladırdı. (Zülfüqar Əhmədzadə, Məzahir Daşqın, Mikayıl Azaplı kimi söz sərraflarının qoluna, yoluna, dilinə qandal vurulurdu).

Həmin dövrlərdən Amerika ilə SSRİ yarışına həsr olunmuş bir şeir də dövrün səmasının qara göyərçininə dönmüşdü:

***Dərdimizi damaq gözdən,
Ət görməyir damaq bizdən.
Ağ şalvarda yamaq bezdən, –
Kommunizmə gedirik biz...***

* * *

Dünya görmüş Kəbi İbrahimin qan-tərə batdığını görüb araya söz qatmaq, əvvəl tərini soyudub, sonra dili altdakı paxlanı çıxartmasını istədi. Bazarko-mun bu bəy oğluna xüsusi rəğbəti vardı. Həm də bir vaxt onun gözlərindən zülmün lobyaya boyda bir cüt göz yaşını görmüşdü.

– Fərruxun hovuzunun qorxusundan deyəsən bəy ağanın dəyirman yabısı kimi dördnala çapıb gəlmisən. Səhər-səhər dilinə Həsinin əldəqayıрма arığı dəyməmiş, niyə özünü huylandırmırsan?

– Əvvələn o Fərrux dediyin, istədiyini ağzı araq iyisi vermədən də hovuzuna basır. İkincisi də onun hovuzundakı sudan da murdar sifətini görməkdən əkilmişəm.

Fərrux guya yenilik eləyib, sərxoşları damlayıb cəzalandırmaq istəməmişdi (əslində, mahnı oxumalarından, söyüşlərinin birini bir qəpikdən eləmələrin-dən qulaqlarını dincəltmək üçün).

Milisin həyətidə elə sərxoşların özünə bir hovuz hördürmüş, içini Qarabu-laq suyu ilə doldurmuşdu. Sərxoşların cəzası hovuzla salınmaq olmuşdu ki, suları süzülə-süzülə Ceyrançöl camaatının istehzaları ilə də islanmışdılar:

– Hər halda, Ağamalıoğlunun o harava əməliyyatından da...

Bu yerdə gözü Muraza sataşdığından, sözünün üstünü pərdələməyə çalışdı.

– Yəni, məzəmlinin haravasını sürməkdən hovuzda yaxalanmaq yaxşı olar. Aylarla hamam görməyən canlar heç olmazsa islanar.

Ağamalıoğlu sinfi düşmən qalıqlarını (yəni ağa, bəy uşaqlarını) Sovetin gerbindəki oraq sahibləri qarşısında alçaltmaq üçün həməən «əməliyyatı» təşkil etmişdi. Bazardan kənd caamatının bazarlığını maşın ayağına daşıyan məzəmli arabacının arabasının boyunduruğundan eşşəyini çıxartdırıb növbə ilə bəy uşaqlarını ora qoşdurmuşdu.

Bax, onda Kabı İbrahimin gözlərindəki lobyaya boyda yaşları görə bilmişdi. Həmin insanlıq zülmünə gözlərini yummaqla öz etirazını bildirmişdi.

Bakıda da neft milyonçularının əllərinə çalğı (iri süpürgə) verib çəkil sahibləri qarşısında küçələri süpürdürdülər. Nərimanovun gücü bircə ona təhsil verdirmiş el atası Hacı Zeynalabdini o biabırçılıqdan xilas etməyə çatmışdı:

– Hə, tərini soyudu, indi çinadanınkini boşalt...

– Bu uşağın rəhmətlik kommunist İslamın yurdda qalanı olduğundan yəqin qulağın bir şey çalıb. Yalandan Ələkbərin adına yamamaq istədilər. Alıxanda İslamın uşaqlıq şəkli var idi. Elə bil bu kəkilli balamız həmin şəkildən çıxıb qabağında oturub.

– Mən elə birinci görəndə təhər-tövründən, ağıl-kamalından İslama oxşatdım. Nə deyirlər, qoy çənələrini yorsunlar, ot öz kökü üstə bitəcək.

– İndi də dayısına görə detdomun qarısını açıb, küçəyə salıblar. Düzdü, dayısının yerində başını qoymağa yastıq tapılıb...

– Ammasını de görüm.

– Amması odur ki, başındakı bu komandir papağını fırlayana qədər məktəbini bitirəcək. Deyirəm, bazarında buna da bir gün ağlayasan, oxumağı üçün indidən qəpik-quruş döşürə...

– Eləmi, neynək, amma bazar oxumağını axsadıb-eləməzmi?

– Adamın bir şey canında, qanında olanda onu ordan heç doxdur Vəzir də çıxara bilməz. Yanıma daşındığı iki gün deyil, kitab əlindən düşmür, deyirəm gözünü kor edəcəksən, kimə deyirsən...

– Onda belə eləyək, sən get bazarın ortasındakı yerini soyutma. Ordan Baxşəliyə de, ayağını bir bura qoysun.

Baxşəli kişiye Bazarkomun tapşırığından Muraz hələlik bir şey anlamadı.

– O yekə, mərəkə doyduran mis çaydanını bu uşağa verərsən, hər gün də samanlığındakı buzların içinin irili-xırdalı qırıntılarından içini doldurarsan.

– Çaydanı paxır basıb, ələ gələsi deyil.

– Apar qalaylat, sən də canının suyuyla axır bir yaralı barmağa dərman ol ay Ağköynək çərçisi... Sabah obaşdan çaydan yanımda olacaq.

Sonra Murazı günü sabahdan başlayacağı sövdasının izahatına keçdi.

– Çayxanalara yekə çəllək ilə su paylayın. Cəfər kişiye tapşıracağam gündə iki öynə çaydanını doldursun. Onun suyu içməlidir. Kar qayanın Ağbulağından gətirir. Yerlər buzlayana kimi bizim bazarın ciyəri yanalarına sərin su satacaqsan.

Sonra İbrahimin son xahişini də yadına saldı:

– Bu uşağa o Uzantala dığası Vago kişi çörək talonu vermir. Məni başından elədi. Səni xışlayıb keçə bilməz.

Vago kişiylə telefonla danışib Murazı yanına göndərdi.

Vago kişinin Muraz gələne kimi də üzünün qırışığı açılmamışdı. Alnının qırışları qarmon kimi çalınıb dilindən həmin kəlmələri çıxardı:

– Bu köpoğlu Kabını hardan tapdın ara?..

Sonra sanki seyfindən yox, döşündəki medalların arasından, canından çıxarıb Muraza çörək talonu verdi.

Günlərin bir günü Sralin şəkilli bir Ceyrançöl bəndəsinin xoş siması ilə işləyən Ceyrançöl bazarının ortasında cingilti bir uşaq səsi ucaldı:

– Sərin su, sərin su...

Axşam bazarına kimi bazar əhlinin dadına çatıb, özünə qəpik-quruş, ölənlərinə rəhmət qazandı.

Bircə bazar bağlanana yaxın Murazın uğurlu sövdasına qıfıl vurmaq istəyən tapıldı.

Nataraz bir adamın Murazı gözü yedi. Onu bazarda özbaşına alver eləmək istəyən detdom uşaqlarından biri hesab elədi. Başına qapaz vurub yığdıqlarını ovcuna tökdürmək istədi:

– Bir dolça buzlu suyundan ver görüm.

Bircə qurtum içib yerdə qalanını Murazın başından carladı:

– Bu nə yaxantıdı, ay ata-anasından bixəbər yetimçə, boğazımı qovuşdurdu. Yığdıqlarını bura tök, aparıb kinə pulu verəcəyəm.

Özünü itirmiş, gözündə yaş bitirmiş Murazın gözləmədiyi halda dadına çatan tapıldı. Nataraz cavanın qulağının dibinə tərs silləni ilişdirən.

O sillə sahibini görən kimi əkilməyə başladı:

– Şəadətə güvənirsən, bilirəm. Xəlvətdə əlimə keçərsən, a Sufya oğlu...

Başına carlanan suya Murazın iki damla göz yaşı da qarışmışdı. Bəlkə də o görünməz incilər hesabına incə qəlbli həmyaşıdı ilə tanış oldu:

– Fikir vermə, su aydınlıqdı, həm də Ağbulaq suyu olsun.

Bir neçə gün sonra Canallı kəndinin göz oxşayan cələsində qardaşlıq düşdülər. Az müddətdə Muraz Ceyrançöl bazarı ilə əməlli-başlı tanış ola bildi. Sillə dəyib qaçan adamın adını çəkdiyi Şəadət Ceyrançölün ən qoldan güclü, vurub-tutan oğullarından imiş. Hətta onu Gəncəbasarın birinci pəhləvanı Məmmədəli yanına götürmək istəyibmiş. Bazardan, Stalinin kölgəsi Kabı kişidən uzaqlaşma bilməmişdi.

Məmmədəli pəhləvanın sinəsi üstən yük maşını keçdiyini məktəb uşaqları ilə bərabər, Muraz gözləriylə görmüşdü. O, sinəsini qabağa verib hər cür qəqənədən, qoçudan bazarı qorumuş, onun pəhləvanına çevrilmək qərarı vermişdi.

Keyli müddət sonra (dostluq telləriylə əməllicə bağlandıqları sonrası) arzularından da söz açdılar.

Muraz:

– Mən hüquqşünas olacağam. Ceyrançölün adam şəkliyəki canavarlarından hayıf alacağam.

Sufiyə oğlu:

– Mən riyaziyyatçı alim olmaq istəyirəm. İndinin özündə doqquzuncu sinfin misal, məsələlərinə kimi həll eləmişəm.

Bir xeyli sonrasa Murazın ərkyana sualı səslənmişdi:

– Bəs sənin əməlli Rəmzi adın ola-ola niyə Sufiyə oğlu çağırırlar?

– Atamın müharibədən qara kağızı gələndən sonra anam əyninin nə qara paltarını çıxarıb, nə də əlimdən yapışmağını buraxıb. Məni əlimdən tutub Bıqlı Kabinin yanına da özü gətirmişdi. Səsinə az qala bütün bazara eşitdirmişdi: Ay Ceyrançölün Stalin camallısı, Stalin yolunda ölən əsgər balaları da ölsünmü? Anam əlimdən yapışdığına görə əsl adı yadırgadıb öz adını yapışdırdı.

Qardaşlığı gülümsəyib ona da ərkyana öz sözünü söylədi:

– İbrahim qağam da bərk-bərk sənə əlindən yapışıb. Bu gün-sabah səni də Muraz yerinə Yaşılbaşoğlu çağıracaqlar.

...Günlərin bir günü balaca Ceyrançöl küçə-bacalarının birində Murazla Vahidi ikinci dəfə görüşdü. Demə, Sufiyə oğlu əsgər ailəsi oğlu kimi bir nömrəli məktəbdə oxuyurmuş, həm də Vahidlə dostluq eləyirmiş. Vahid əvvəl Murazı tanımazlığa vurmaq istədi. Əmrinin tanışlığı sonrasa saymamazlığından vaz keçəsi oldu:

– Tanış ol, qardaşlığım Muraz...

– Nə, nə demək, məni dədəsindən, anasından bixəbər bir boynuyuluq beçəyə dəyişmişən?

Rəmzi onu kənara çəkdi:

– Atan sənə nəinki mənimlə qardaşlıq düşməyi, heç dostluq eləməyi də artıq bilmişdi. Sənə özünə layiq Cəmili, Cavadovun oğlunu layiq görmüşdü:

– O yalançı qardaşlıq idi.

– Bizimki doğru-dürüstdəndi.

Vahid inciyib getmişdi. Rəmzi hələ də dişlərini şaqqıldadan Muraza təəccüblə baxmışdı. Muraz başına gələnləri söyləməli olmuşdu.

– Ona görə Vahidi görəndə canavara döndün. Birdən Almasdan sənə quduzluq keçməzdi?

– Biz süd qardaşı idik. Nənəm ikimizi də inəyinin südü ilə bəsləyirdi.

Sonra Muraz diş şaqqıldatmasını kəsib, onun ahəngini sözlərinə yükləmişdi:

– Biz bu yekəxanadan heyfimizi necə çıxı bilərik?

– Nə qədər ki, dədəsi Ceyrançölün milis rəisidi, heç cür. Bu balaca Ceyrançölü başımıza dar eylər.

– Heyif.

– Heyifsilənmə, bircə öz qurd intiqamını heç vaxt unutma. Qurdun intiqamı qiyamətə qalmaz.

...Muraz qulaqlı papağını fırlayıb onuncu sinfə çatanda məktəb direktorunun kabinetinin yarıaçıq qapısından qulaqları özü haqqında sözlər çaldı. Məktəbin direktoru maarif müdiriylə məsləhətləşirdi:

– Demək olar ki, barmaq ilə göstərilə bilən birinci əlaçımız Murazdı. Bilmirəm onu kənara qoyub, o biriləri medala necə təqdim edəcəyik. Bu əskisi tütülü yetimi də, siz nə deyirsiniz, siyahıya salaqmı?

- Onun qəmbərqulusu nədir ki, belə əl-ayağa düşmüşsən?
- Hələ kimin oğlu olduğu bilinmir. Kommunist İslamın balası kimi birinci ona düşür. Ələkbərin bici kimi əlindən çıxır. Bir yandan da bəy nəvəsi olmağı, dayısının güllələnməsi, sonra qoparağımızı götürməzlərmi?
- Eləmi, onda qoy büro iclaslarının birində yoldaş Cavadovla məsləhətləşim. Qulağın məndə olar, cavabını bildirərəm.
- Muraz özünü güclə saxlamışdı. Az qalmışdı ki, içəri girib desin:
- Mənə medalınız lazım deyil, atamın goreşən kimi gorunu qurddalamayın. İbrahim özü əlindən tutub onu raykom katibinin qəbuluna aparmaq istədi. Bəlkə də Yaşılbaş oğlu adını almamaq üçün burnunu sallayıb, başını buladı.
- Onda özün get, səni yeməyəcək ha, Ceyrançölün dəvəni dəngiyə ötürənlərindən hər halda o, bir az əməlisalehdi.
- Sonra Alıxanın əşyalarını eşləyib, İslamın uşaqlıq, cavanlıq şəkillərini çıxardı:
- Görsən nəm-nüm eləyir, bunları gözünə (sox demək istəyirdi dilindən düşürdü) tut...
- Hacileyləyin dimdiyindən düşmüş adam bu dəfə haqqın zümrüd quşununundan qopmadı.
- Cavadov şəkillərə baxıb bir şey başa düşmədi:
- Öz şəkillərini niyə yığıb gətirmisən?
- Bular atam İslamınkılarıdır.
- Bu adamı bəlkə də haqqın görünməz qüvvəsi ayağa qaldırdı. Döşü komso-mol nişanlı, bala İslamın alnından öpdü:
- Sən İslamın oğlusan. Atanın adı ilə yaşayıb, onun kimi əsil kommunist ola-çaqsan.

* * *

- Yatan ölməz, yetən ölər – deyib atalar. Stalinin ölümüylə yatanlar ayağa qalxdı, yetənlər ayağını uzatdı.
- Kreml içindən tutmuş ölkənin hər bayır-bucağında zəmanəyə uyğun adamlar öz rollarını dəyişməyə başladı.
- Siyasi büronun bəzi üzvləri üzvlərini tərsinə çevirib Stalinə qarşı çevirirdi:
- Onun zülmünə, haqsızlığına güclə dözüürük. Ondan qurtulmağa yollar axtarıyıq.
- ...Qarlı Kalımalarda siyasi dustaqlarla bərabər əsl cinayətkarlar da özlərini Stalin repressiyasının qurbanı qələminə vermək istəyirdi:
- Stalinin əleyhinə danışırdım, o oğurluğu (adam öldürməyi, valyuta satmağı və s.) döyüb boynuma qoydular.
- Yaxşı rol oynaya bilənlərin bəzisi yerində qalır, bir çoxu nə ət, nə balıq, qulluq ala bilir. NKVD cəlladlarının çoxu orqandan uzaqlaşdırılırdı. Restoran qapılarında general uniformasına bənzər libas geyinib müştərilərin qəpik-quruşuna əl açırlar.
- ...Ceyrançöldə də həmin tamaşalar oynanılır, bəziləri üçün məzhəkəyə, bir çoxu üçün faciəyə çevrilirdi.
- Stalinə bənzərliyi ilə uzun müddət əli mənəsbə çatmış Kabı kimiləri üçün də...

İllərlə pusquda durub yerini tutmuş Kabı üçün nifrəti barıta dönmüş Hindibalalar yenidən meydana atılmışdı. Bu dəfə intiqamlarını tısbağalardan sürətli etmişdilər. Axır ki, Kabı kimi Stalinçilərə əl gəzdirildi. Hindibalanın onun yerinə keçməyilə də ürəyi soyumadı. Ceyrançöl üçün dağ boyda Kabını gülünc vəziyyətə salmaq üçün bir qaravəlli hazırladı. Həmin məzhəkənin baş qəhrəmanına Ceyrançölün baş dəlləyi İmanqulu seçildi. Cibinə palazqulaq yüzlüklər basılan dəllək keçmiş məsləkdaşlarından yüngül cinayətə əl qatmağa razılıq verdi (keçmişdə bəzi xanların, şahların başını, gözlərini dünya varı ilə qamaşdırıb dəlləklərinə üzdürürdülər)...

Kabı kişi İmanqulu qarşısında yerini tutan zaman dəlləyinin təhər-türünə fikir vermədi. Versəydi, qızarıb-bozarmağından quşqulanardı.

İmanqulu bu dəfə ülgücünü kənara xeyli çox çəkməli oldu (görünür, Stalinlə oxşarlığının zəhmi kişidə hələ də qalmış dəlləyin canına üşütmə salmışdı). Axır ki, ələ baxan sənət sahibinə tamah güc gəldi. Ülgücü çəkməklə Kabının bığının bir tərəfini onun ağzına verdi. Kabı ayağa durub onun hər iki üzünə aldığı əskinazlardan qiymətli qızıl silləsini çəkdi. Bığının o biri tərəfini özü ülgücləyib İmanqulunu yerinə oturtdu:

– Ülgücünün ən korşu hansıdır?

Sarısını udmuş İmanqulu sarı-sirmayı dəstəkli ülgücü göstərdi:

– İndi mən Qaçaq Kərəmin onu öldürmək istəyən erməni dəlləyinin başına gətirdiyini sən İmanqulununkuna gətirəcəyəm.

– Qurban olum, boğazımı üzmə, sən də bığının əvəzini bığımından çıx.

Kabı onun bığlarını lomba ilə tüpürüb korş ülgücün ağzına verdi. Elə həmin gün Kabının qırılmış bığına bütün Ceyrançöl zurna çalmağa başladı.

Çayxana əhlinin qərarı da bir oldu:

– Stalinsiz, bığsız bir beçərə çətin yaşaya...

Deyilənə görə, Qoç Koroğlu tufəng çıxan günü namərdlik dünyasının başlanğıcı hesab edib, onda bir gün də yaşamaq istəməmişdi. Əlini, qolunu, bığlarını sallayıb partlamaya düşməsi sonrası ayaqlarını uzadıb ölmüşdü.

Kabı kişi də Stalinsiz və bığsız, namərd dünyanın ən balaca guşələrindən Ceyrançöldə əvvəl bığları çıxınca evdə qalmağı qərarlaşdırmışdı. Ceyrançölün haqqında çaldığı züyü eşidəndən sonra düşdüyü dərdə tab gətirməmişdi. İnfarkt adlı dəli cöngə ürəyinə buynuzunu ilişdirib, cöngə boyda kişinin bədənindən canını çıxartmışdı.

Kabının yasına Ceyrançöl camaatının çoxu ayaq qoyub başsağlığı verməkdən çəkinmişdi. Adları Stalinpərəstlər cərgəsinə düşməkdən qorxmışdular.

Qızı Bəyxanım üzünü eyvanlarından həmin qədərbilməzlərə tutub dil deyirdi.

– Hardasınız, ay Kabıya şırvananlar, Alpoudun irəmə tülküləri kimi başınızı hansı kola soxmusunuz. Burunlarınızın iki deşiyindən gəlsin qağamın elədiyi yaxşılıqlar.

Bir az da qızışib, özü də başını siyasət koluna soxmağa başlamışdı:

– Stalin camallı Kabı hesabı yavaş-yavaş buğda çörəyi aşırmağa başlamışdınız. İndi qarğıdalı padşahının cad əppəyini doyunca tapmayacaqsınız.

Ceyrançölün yaslarda dil deyəni dəli Validə onu dümsükləyib ağıl vermək istəmişdi:

– Daha kiri, kiri. Ceyrançölün içiqurtduları bunu da söz eləyib səni damladılar...

Sonra onu itələyib özü yerini tutmuş arvad ağlaşmasını qızışdırmağa başlamışdı:

– Bıgsız qəbrə gedən Koroğlu (əvvəlki vaxt olsaydı, Stalin deyərdi) timsalli qağam vay-vay...

Onun hər dili ürək yandırır, şivən qoparırdı...

Axır ki, dağdan ağır Kabının tabutunu həyətidən çıxarıb həyatın son mənzili qəbiristanlığa üz tutdular. Tabunun altına Şəadətlə bərabər rəhmətliyin yaxın qohum-əqrəbası girmişdi. Murazla, Rəmziyə Şəadət siz bir azdan əl əyişdirərsiniz, – demişdi. Az mərəkəylə Kabını son mənzilinə aparmaq Şəadəti əməlli-başlı sıxırdı. Dodaqlarından Ceyrançöllülərə məzəmmət səpələnirdi. Bunlar da kişinin qızının söylədikləri şəkildə idi: Nicatınız qırılsın, a kişinin çörəyini aşırıb, dar günündə namusu çeynəyib arı belinə bağlayanlar.

Bazar bərabərində xeyli adam gözləyirdi. Onların çoxunun Stalinin yığıldığından xəbəri yox idi. Kabını hələ də Stalinin Ceyrançöldə adamı hesab edirdilər. Dükanı bərabərində aşxanasını bağlamağa hazırlaşan Həsiylə bərabər müştəriləri də mərəkəyə qoşuldu. Həsi onun bu hərəkətinə təəccüblənənlərə üz tutub söylədi (elə bil söyləndi):

– Bu kişini urvatsız eləyənlərin bir gün özlərinin gору çatlayacaq.

Kabının qəbri üstə Seycan izn alıb bir-iki kəlmə söylədi:

– Rahat yat, o çətin günündə Ceyrançöl xalqını qışdan yaza çıxaran kişi. Qoy sənün üstünə gəlməyənlər, utanıb yerə girsinlər. Belələrinə adam balası adı haramdı. Biz səninlə bərabər belələrinin adamlığını da dəfn edir, torpağa tapşırıraq...

Camaatın Sey sözünü başa düşməyib, adını Səycan qoyduğu adam mərəkə qarşısında həmin gün adındakı çayla özünün səyliyini axıda bildi. Üstəlik, Muraz onun sözlərinin davamını ürəyindən keçirəsi oldu: Burda Kabı ilə bərabər, insanlıq dəfn olunur. Orda – Ceyrançöldə çox yerdə insanlar diriylən insanlığından çıxıb tülküləşir, canavarlaşır, ayılaşır...

Ceyrançölün əsil adını dəfn edib, Yezid qoyduğu adam adəti üzrə ölənün başının üstünü kəsdirib, boylarına qəmiş ölçüb qəbirqazana haqqını almağa da gəlməmişdi. Şəadət onu yana çəkib pul vermək istəyəndə yaxasını yana çəkdi.

– Belə kişidən kərvə alsam, ilan sümüyü olub boğazımı deşər.

– Onda ala bunu, Molla Əliyə verərsən, kişiyyə «Quran» tapşırar.

Molla Əli paqonların qorxusundan qəbiristanlığa yolunu şər qarışandan sonra salırdı. Rəhmətlikləri «Quran»a bir az gec tapşırıb, günahı allahsızların üstə yığırdı. Bu şəriət adamını adam yarasasına döndərənlərin arxasınca gileylənib, ona pay qoyulmuş halvalardan şirin-şirin yeyirdi.

– Qulağınız «Quran» səsi eşitməyəcək, behiştlik olmayacaqsınız, inkirminkir günahlarınızı yüz kərə kəllənizdə taqqıldadacaq.

Pulu almayan Yezidin kəlmələri Şəadəti kövrəltirdi:

– O da almayacaq. Dedi Kabı öz «Quran» haqqını diriylən elədiyi yaxşılıqlarla verib.

...Rəhmətlik Kabinin əl tutduğu yetimlər hər il bir buğa boyda böyüdükcə bazardakı işlərini rəsmiləşdirmiş, bir növ böyütmüşdü.

Kənd camaatının yükünə əl-ayaq verən, gələcəyin böyük riyaziyyatçısı rəmzini, çekçi, ədalət keşikçisi olmağa hazırlaşan Murazı tərəzipaylayan qulluğuna təhkim eləmişdi.

İllərlə ayağının altını qazıb Ağamalıoğlunun köməylə qazdığı quyuya düşməyən Hadıbala Kabinin yerini tutan kimi bazarda meydan sulamağa başlamışdı.

Əli belində, bazarın ortasında səsinə güc verib malını xırıd edənlərə eşitdirmişdi:

– Daha o babanız öldü. Bundan sonra bir kapitalizm qalığının ayağını bu bazara dəyməyə qoymayacağam. Bazar əsl kolxoz bazarına dönəcək...

Sonra da işçilərə əl gəzdirməyə başlamışdı. Murazla Rəmzini həmin əməliyyatında qabağa salmışdı:

– Əyə, Kabinin qoşa Alabaxtası, sizin də burdan uçub getmə vaxtınız çatdı. Bazarı detdoma döndərmək olmaz, yetimsiz, gedin detdom çörəyi yeyin.

Sonra üzünü Şəadətın yerinə götürdüyü uzundraz tutmuşdu:

– Bunların heç son maaşını da verməyin. Qanunsuz işçilər kimi bir təpik ilişdirin, çıxıb getsinlər.

– Onların biri anası Sufiyyənin adına, o biri də Yaşılbaşınkına qeyd olunublar. Sonra gəlib mərəkə açarlar.

– Onda verin, haram xoşları olsun.

Muraz Kabinin yerində oturmuş, onun stoluna layiq olmayan adamdan gözlərini çəkə bilmirdi. Özündən asılı olmayaraq onu yirtici şəkildə görürdü:

– Nədi, nə marıtdamısan məni, gəldin gənə meymunyoşunlu Ələkbərin bic toxumu.

Muraz özünü saxlaya bilmədi:

– Sən də şir, pələng yerini tutmuş tülkü, çaqqalyosunlu...

– Səni ayağımın altıda...

Yerindən durmaq istəyəndə uzundraz qabağını kəsib qulağına pıçıldadı:

– Cavadov kommunist İslamın oğlu olduğunu təsdiqlətdi. Məktəbi qızıl medalla qurtartdırdı.

Bu kəlmələr onu yerinə pərçimlədi:

– Qurban olasan yeni dədən kommunist İslama. Yoxsa oxumağa getməmişdən sənə böyüklərin üzünə ağ olduğunu görə təpiklə tərbiyə dərsi verəcəkdin...

* * *

Təhsilini başa vurması sonrası Ələkbər əmisini İranla sərhəd bir dağ rayonuna qulluğa göndərmişdilər. Ceyrançöl üçün (xüsusilə də Əskiparasından ötrü) burnunun ucu göynəyən Ələkbər fürsət tapıb özünü doğma yerlərə salmışdı. Əskiparaya getməmiş, Murazı tapıb alından öpmüş, bir az xərçlik, bir də əmi xeyir-duasını vermişdi:

– Tələbəlilik illəri beçə balı kimi şipşirindi. Ceyrançöl kimi yerlərdən ora düşənlərin çoxu özünü yüyənsiz at kimi hiss eləyib hara gəldi çapır. Dərsi, kitabı yadırgayır. Sən elələrinə qoşulma, başını sallayıb biliklərə yiyələn.

Hərdən özüm də görüm-baxım eləyəcəyəm, amma əlaçı olsan, elə təqaüdünlə dolana bilərsən.

Nadir hallarda gördüyü belə qayğı Murazı kövrəltmişdi. Bu əmi yaxşılığını ömür boyu unutmamağı qərarlaşdırmışdı:

– Razılıq almışam, bu gün-sabah Ceyrançölə dəyişdiriləcəyəm. Gedib rəhmətlik ananın da qəbrinə baş çəkəcəyəm. Onun murazı gözündə qaldı, sən özünü həmişə ruhunun gözü qarşısında hiss elə. Gorunda murazını gözündə qoyma.

Muraz bu dəfə üzünü əmisindən gizlədəsi oldu. Gözlərinin qoşa yaş cığırını görməsini istəmədi:

– Verdiyim şəkilləri saxlamısanmı?

– Saxlamışam, – demədi, amma hiss elətdirdi ki, həmin şəkilləri öz ata-ana sahibli bilib ömrünü onların arasıyla axırdı.

– Qoy yerimi dəyişdirilim, hər tətillə gələndə səni Əskiparaya aparacağam. Bu dəfə özüm Qazançı dağının Göy daşına qaldıracağam...

...Muraz təhsil illərinə qardaşlığı Rəmzi ilə getməyi qərarlaşdırmışdı. Amma necə deyərlər, sən saydığını say, gör fələk nə...

Fələk gözlənilmədən Rəmziyə tamam başqa şey saydırmalı oldu.

Rəmzi əslində bacısı Hürriyyənin oduna yanmışdı. Tətillə günlərində işlədiyi məktəbin direktoru qızı bir bəhanə ilə məktəbə çağırmışdı. Dərəsinin xəlvət vaxtı öz dilini işə salıb tülkülyünə başlamışdı:

– Sizi gördüyüm gündən vurulmuşam. Gözəlliyinizlə aqlımı başımdan almısınız.

– Axı, siz evlisiniz, arvad-uşağınız...

– Onları bir kəsinti dırnağınıza dəyişməyə hazırım. Təkcə bircə üzümə gülümsəyəsınız.

– Əvvələn, mən başqasının səadəti üstə özümə xoşbəxtlik quranlardan deyiləm. Ceyrançöldə heç vaxt nə özümü, nə də ailəmi yanıkösövlü eləməyəm. Bu sözləri nə siz mənə demisiz, nə də mən eşitmişəm.

Onda direktor öz zorakılıq həmləsini başlatmışdı. Qızı basmarlamaq istəmişdi.

Sabir CÜMŞÜD

Şər, zəfər yürüşü

Əvvəllər, lap bineyi-qədimdən də təbii şər qüvvələr baş qaldıranda (insanı heyvan başı batırmağa hazırlaşanda) xəbərdarlıq harayları eşidilməyə başlanırdı:

– Çobanlar, hey, çobanlar, şiddətli tufan qopacaq, ins-cins ondan bəla tapacaq. Sürünü təhlükəsiz oylağa, yaylağa sürməyə hazırlaşın.

Təhlükəsiz örüşünüz varmı?

İndi dünyamızın dörd qütbünü, ondan cümlə canlılarını, yəni gəmidə oturub, gəmiçiyə dəvə eləyənlərin öz bəndələrinin əliylə yaradılmış dəhşətlihdən dəhşətli təhlükə gözləyir.

Səmalarını göbələk şəkilli qara buludlar alıb. Nədənsə çobanından tutmuş aliminə qədər təhlükə harayını eşidə bilmirlər:

– İnsanlar, ay insanlar (bu böyük adı həm qazanan, həm qazana bilməyənlər), Yer kürəsini batırhabatırdasınız. Sonsuzluğa üzməyə, başqa bir planetə süzməyə Nuhunkundan nəhəng gəminiz varmı?

...Bəndələrdən birinin, həm də böyük şair Nazim Hikmətin insan fəryadına bənzər xəbərdarlığını da atam mühərrikləri eşidilməz edir...

***Öz-özümüzlə çarpışmadayıq, gülüm,
Ya ölü ulduzlara həyat aparacayıq.
Ya da dünyamıza çökəcək ölüm!***

* * *

Döşünü-başını hövkələyib, ehtirasa gətirmək istəmişdi. Gözü qızmış direktorun pəncərəsindən birtəhər qurtaran Hürüyyə meyvə qabının qənsərindəki bıçağı götürmüşdü. Qabağını kəsən adama qarşı sözlərini itiləməyə başlamışdı:

– Yaxın gəlsəniz, əlimə cavabdeh olmayacağam.

– Yolunuzda ölməyə hazırım, eşqimdən əl çəkməyəcəyəm.

O, qızın bıçaq vura biləcəyinə inanmadığı üçün yenidən qucaqlayıb saqqızını oğurlamağa çalışmışdı. Amma Hürüyyə əlinə cavabdeh ola bilməmişdi. Direktora dalbadal bir neçə bıçaq zərbəsi endirmişdi.

Qız, direktoru qan içində qoyub özünü qardaşının yanına vermişdi. Əhvalatı danışmağı ilə özündən getməyi bir olmuşdu. Rəmzi özünü təcili həmin məktəbə çatdırmışdı. Bıçaqdan bacısının əl izlərini silmişdi. Öz əl izlərini cinayət sübutunun üzərinə əməlli-başlı həkk eləmişdi. Sonra müdirin telefonu ilə əvvəl təcili yardıma, sonra da milis idarəsinə zəng eləmişdi.

Bir azdan məktəb önünə fit verə-verə iki maşın yaxınlaşmışdı. Biri direktoru xəstəxanaya, o biri Rəmzini milis bölməsinə aparmışdı. Rəmzi bıçağa və günaha yiyələnmişdi.

Bir neçə gündən sonra milis növbətçisi Rəmzini muştuluqlamışdı:

– Allah üzünə baxıb, görünür, anan Sufiyə namaz üstə olub, bıçaqladığın ölməyib.

Minnətçi düşənlərə, şikayətini geri götürməyə çalışanlara direktorun bir şərti olmuşdu:

– Bacısı Hürüyyə ilə danış, son sözü sənə deyəcəyəm.

Hürüyyə onun yox, qardaşının görüşünə getmişdi. Müdirin hansı şərtlə şikayətini geri götürmək istədiyini söyləmişdi. Rəmzi üzünü yana çevirib kameranın divarına tüpürmüşdü:

– Binamus köpəyoğlu, gərək bir-iki bıçaq da mən ilişdirəydim. Beləsi niyə yaşamalıdır...

Üzü üstə yalançı kommunist üzlüyü taxmış direktor şəhvətini rəsmiyyətilə gizlətməyə çalışmışdı:

– Dərs deyə bilmirdi. Çağırıb ərizəsini almaq istədim, gedib çıxan qardaşını üstümə göndərdi.

Rəmziyə iş kəsdilər. Türmə maşınına oturarkən nəzarətçilərdən kiçik möhlət istədi. Əvvəl Ceyrançölün quşbaz Sabirin göyərçinləri uçan təmiz səmasına, sonra da anasının yağışı kəsilməyən buludlanmış gözlərinə baxdı:

– Fikir eləmə, cəzamı çəkib, o göyərçinlər sayağı, azad quş kimi qayıdacağam. İndi arxamca ağlar qoyub getdiyim gözləri qayıdıb ömrü boyu güldürəcəyəm.

Onun həmin sözləri Murazınkini da anasının gözlərinin gününə saldı. Sözləri elə bil dodağından yox, gözlərindən üzülürdü (yəni, süzülürdü):

– Qardaşlığın, harda olsan, gəlib səni tapacaq. Fikir eləmə, böyük riyaziyyatçı olmağın uzağı bir-iki il ləngiyəcək.

Rəməzini türmə məşını apardı. Çətin məsələ-misalları açmağa çalışan bir gənc hələlik çətin türmə günlərini saymağa getdi.

Demə, Sufiyyə arvad oğluna görə özünü güclə ayaq üstə saxlayırmış. Türmə məşını uzaqlaşan kimi köksüz ağac kimi tirtap uzandı. Özünü itirməyən Muraz oğlunu itirdiyini hesab eləyib, dərdə düşən anaya oğul əvəzi olmağa çalışdı. Sərin su tapıb, dəsmalını isladıb Səfiyyə arvadın başına qoydu. Halsız qadını özünə gətirdi. Gözlərini açan kimi arvad Murazın üzünə gülümsədi. Baxışlarından ancaq və ancaq həmin kəlmələri oxumaq olardı: sən də mənim bir oğlum.

Ana nəvazişi görməmiş Muraz özünə gəlmiş bir ananın ürəkdən gələn sözüylə isindi. Ana nəvazişinin necə qiymətli olduğunu başa düşdü.

Səfiyyəni tək buraxmayıb evinə gətirdi, dərdinin bir az səngiməsini gözlədi.

Hüriyyə də onlara yaxınlaşdı (anası özü onu məhkəməyə ayaq basmağa qoymamışdı. Qızı həqiqəti açıb söyləyəcəyini, qardaşını xilas edəcəyini demişdi). Ana-bala qucaqlaşdılar. Səfiyyə bir əliylə Murazı da özlərinə qoşdu. Bir dərdin ağlaşması başladı. Ana-bala hüznü səsiylə, Murazı daşdan, qayadan ağır sükutuyla. Bax beləcə, onlar bir dərd ocağının sacayağına çevrilirdi.

Sufiyyə arvad nə yaxşı sözünü oğluna söyləyə bilmişdi:

– Sənin baban Seyid Həməzə Sufi müridlərindən olub. Mənim adımlı da təriqətlərinə yaraşdırıb, özü qoymuşdu. Onun ruhunu nəvəsinin köməyinə çağıracağam, dar ayağında hər xəta-bələdan eləyəcək. Sağ-salamat çıxıb istəməyənlərin gözünü çıxaracaqsan. Babanın incə qəbiristanlığının daşlarında qızıla bənzər kəlmələri naxışlanıb. Onun cəddi sənin o türmənin damını başına uçurtmayacaq. Ən dar ayağında Seyid Həməzə cəddini dodağının yox, ürəyinin səsiylə harayla.

İbtidai məktəb müəlliməsi anasının dedikləri Rəməzini mat-məətəl qoymuşdu. Arvadın ürəyinə az qala bugünkü həyat, bir də axirət sığıbıbmış.

Anasını sakitləşdirmək üçün mü, ya ürəyinə haqdan vəhy gəldiyindənmi, Rəməzi də həmin cür dillənmişdi:

– Qurban olum Mir Həməzənin cəddinə, onu köməyimə hökmən Rəməzi Sufiyyə oğlu kimi çağıracağam.

8-ci esse

Ənənə sürüsü

Deyilənə görə, Troyalı alimlərdən, onların dünyanın fəlsəfəsini ilk dərk edənlərdən Platonun, Aristotelin oxşar vərdişləri varmış. Vaxtaşırı özlərini Olimp dağının ən uca zirvəsinə verib, içindən qopub gəldikləri məkanın

seyrinə çıxırmışlar. Cəmiyyətin içində özlərini tapıb axırıncı illər keçirdikləri həyatlarını ağıllarının ətəyindən, xəlbirindən keçirməyə başlayırmışlar. Bu da bir növ qoyub gəldikləri həyatda özləri ilə görüşə, yaşadıkları ömür parçasının hesabatına bənzəyirmiş.

Düzlərini, əyrilərini dərd etdikdən sonra nəticə çıxarırmışlar. Sonra həmin qalxdıqları zirvədən gələcəklərinə boylanırmışlar. Ona doğru səhvsiz yürüşlərinə hazırlanırmışlar.

Bu böyük şəxsiyyətlər təəssüflər olsun ki, vərdislərini Elturların hamısına sirayət edə bilməmişlər. Cəmiyyət üzvlərinin ömürlərinin hesabatı baş tutmayıb, ənənəyə çevrilə bilməyib. Halbuki, özünə baxış, insanlığın özünə, naxışına çevrilə bilərdi.

Təəssüflər olsun ki, çoxları kənardan özlərini görməyi bacarmır. Hərdən o başdan oyanıb, özlərini vicdan məhkəməsinə çəkənlər də həmin sorğu-sualdan canlarını qurtarırmışlar.

Cəmiyyətdəki fiziki və sosial pozğunluqlar baş alıb gedir. Səbəbləri araşdırılır.

Dağ zirvələrinə ancaq yayda belə sürüşmək istəyənlər qalxır. Özləri ilə görüşmək, ömür-gün hesabatları vermək istəyənlər yox... Müdrik ənənələr sürüşüb yoxa çıxır. İnsanlığın zirvə yüksəlişinin yollarını ot basır...

* * *

Axır ki, Murazın yolu məmləkətin ən böyük şəhərinə düşdü. Dəmiryol vağzalının önündəki meydanda bir müddət ayaqları yapışmış qaldı. Gözü ilə gedəcəyi səmti axtarıb tapmağa çalışdı. Böyük şəhərə düşənlər üçün onun bütün küçələri məchul olaraq qalır. Yavaş-yavaş özləri məlumlaşdırır.

Onu yola salan zaman İbrahim qoltuğundakı bağlama ilə bərabər, məsləhətlərini də vermişdi:

– Əvvələn, çalışıb qazlı su içmə, içinə nə qatırlarsa, bütün günü adamın ciyərini yandırır. Cib xərcliyin o su ilə axıb gedər. Özünü nabeləd kimi göstərib bir köpək oğlundan bir şey soruşma, başını yozub, cibini təmizləyərlər. Dörd nömrəli avtobusa minib Çəmbərəkənd deyilən yerdə düş. Kimdən soruşsan, Hacı Rəsulun oğlu Rəşidin yerini göstərəcək. Onun köməyi, məsləhətiylə hərəkət elə. Evində künc-bucaq göstərsə, dambatlanma qal, onlar əl tutan nəsil olublar. Hacı Rəsul Rəşidi Rustavidəki uşağı olmayan qardaşına yaxşı ki, o zaman oğulluğa vermişdi. Demə, o, bolşevik imiş. Bəy oğlu kimi həmin minvalla Geponun gözündən qaça bilmişdi.

Yaşılbaş sonra təhsilə uçurmağa hazırlaşdığı Muraza bağlamasının sözüylə açımını eləmişdi:

– İçində kostyum-şalvar var. Hürmələk arvadın böyüklər üçün gizlətdiyi saxlanlardandı. Üzümə dirənib zorla aldım. Amma insafən, biləndə ki, Alıxanın bacısı oğlusan, bəy balasına layiqlisini çıxardı. Üstə heç nəxənəyini də istəmədi. Geyin, qoy görsünlər ki, sən də bəy balasısan...

Muraz nə qədər gözləmişdisə, dörd nömrə avtobus gəlib çıxmamışdı, bir nəfərdən soruşmalı olmuşdu. O da gülüb söyləmişdi:

– Yaşından qabaqki avtobusu soruşursan.

Sonra da yanındakı rəfiqəsinə ürəyini boşaltmışdı:

– Bu moltanılar vaqondan düşüb, hara getdiklərini bilmədikləri şəhərin bir azdan xozeyninə çevrilirlər.

Şəhərin gələcək sahibinə universitetin yolunu göstərən tapılmışdı. Hacı Rəsul oğlu Rəşidi axtarmaqdan vaz keçib, birbaşa ora üz tutmuşdu.

İlk dəfədən işi daşa keçməyə başlamışdı. Sənədləri qəbul edən qadın öz daş, qaya əks-sədasını vermişdi:

– Hüquq fakültəsinə medalist planı dolub, özünə başqa fakültə seç...

Üzünü rəfiqəsinə tutub qarşısındakını adam yerinə qoymadan qarasınca danışmışdı da!

– Bu çuşkələrin hamısı prokuror olub, şəhərlilərin axırına çıxmaq istəyir.

Özünü saxlaya bilməyib, prokuror olmadan bir şəhərli cahilin axırına çıxmaq istəmişdi:

– Sizi kimi şəhərlidən Ceyrançölün bütün günü qəmşərlənən Gülab arvadı yaxşıdı.

Yağırına toxunulan qadının hay-küyü, qəbulun məsul katibinin ayağını otağından bayıra qoydurmuşdu:

– Nədi, ay Balacaxanım, yenə nə mərəkə açmısan?

– Cəlal müəllim, bu vəhşilərdən nə hüquqsünas çıxar. İndidən özləri xuliqanlıq edir. Deyirəm hüquqa medalist norması dolub, məni az qala Bakıdan sürgünə yollayır.

Məsul katib yaxşı ki, Muraza nəzər saldı. Onun ağıllı gözlərini görə bildi. Ayaq saxlayıb sualını verdi. Əslində, oğlanın ağzını arayıb aqlını, kamalını yoxlamaq istəyirdi. İbrahimin verdiyi kostyumu tez-tələsik çiçiləndiyindən onun gəldiyi rayonun vəzifə sahiblərindən birinin əziz-xələfi hesab edirdi. Qızıl medallarla gələnlərin əksəriyyəti belələrinin övladları idi. Ağızlarından qızıl tökülmürdü.

– Yer dolub, gec gəlmisən, başının çarəsinə bax...

– Onda gələnlər üçün məni növbəyə birinci yazın. Bu il zavodların birində fəhləlik eləyərəm.

Bu sözlər məsul katibin ayaq saxlamağına kömək elədi. Onu rektorun yanına aparmağı qərarlaşdırdı. Demə, həmin fakültəyə medalist seçimində onun həlledici rolu varmış.

Rektor Muraza baxıb sanki özünün gəncliyi ilə güzgüləndi. Özünün universitetə qədəm basdığı illəri xatırladı.

– Bu qaraqabaq oğlanın dərdi nədi?

– Qızıl medalla qurtarıb, mütləq hüquqsünas olmaq istəyir... Deyirəm yer dolub, deyir bu il fəhlə işləyib, o birisi il gələyəm.

– A bala, iki ayağını bir başmağa soxub nə üçün hüquqsünas olmaq istəyirsən?

– Mən ölkəmizin ən ucqarındakı Ceyrançöldən gəlmişəm. Orda adımları dimdikdən düşmüş Muraz qoymuşdular.

Rektorla məsul katibin qaşları çatıldı.

– Hacıylek məni dimdiyindən salıb, evimizə çatdırma bilməmişdi. Yetimliklə böyüyəsi oldum.

– Bəs nəyə görə hüquqçu olmaq istəyirsən?

– Ceyrançöl deyilən o balaca yerdə az yaşımnda böyük haqsızlıqlar gördüm. Haqqın, ədalətin keşiyində durmaq üçün.

Bu kəlmələr Murazın ilk imtahanından qızıla bərabər qiyməti oldu. Rektor məsul katibə tapşırığını verdi:

– Sənədlərini qəbul eləyin. Bu il medalistlərin biri də artıq olsun. Bu cavan bu dəfə dimdikdən hüquq fakültəsinə düşsün!

Murazda öz cavanlığını görən rektor qəbula bir şalvar, bir köynəkdə gəlmişdi. İstidə kostyum geyinmiş oğlana sualını verdi, cavabını maraqla gözlədi.

– Bəs bu istidə niyə belə qalın geyinmisən?

– İbrahim qağam məsləhət gördü ki, bəy balası kimi görünəm.

– İbrahim qağa özü bəy balasıdımı, nə işin sahibidi?

– Bəy balası olmağına bəy balası idi. Atası Müseyib ağanı rus əsgərləri həyətlərində gözünün qabağında güllələmişdi. Ceyrançöl qəbiristanlığının gözətçisi işləyir.

– Qalmağa yerin-yurdun varmı?

– Ayağımı şəhərə səhər-səhər basmışam. Bir yer tapmışam, özümü vağzalın gözləmə zalına verəcəyəm.

Rektor məsul katibə tapşırırdı:

– Yataqxanaya yerləşdirin. Mühasibat bir az yardım eləsin.

Rektor bir zamanların güzgüsündəki özünün əməlli-başlı dadına çatdı. Bircə Muraz hələlik İbrahim qağasının nəsihətlərindən birinə əməl eləyə bilmədi. Ciyəri yaman sevincək oğlan universitetlə üzbəüz köşkdən özünü saxlaya bilməyib qazlı su içdi. Həmin gün xeyli qəpik-quruşunu suda axıdası oldu.

...Rektorun tapşırığı olduğuna görə komendant Sultan kişi Muraza təkadamlıq yer və sual verdi:

– Bu yer əslində Lenin təqaüdçülərindədi. Dədən yəqin bizim Yusif müəllimlə Lenin-Stalin kimi silahdaşdı.

Muraz yerinə uzanıb rahat nəfəs aldı. Ordan Ceyrançölə, orda qoyub gəldiyi ömrə boylanmağa başladı. Əvvəlcə yadına Əskiparanı saldı. Sonra ana nəvəzişindən öndə gələn nənə qayğısını və birdən-birə də Alması: görəsən, canavarlar neçə il ömür sürür. Onlarınki da itləriniki kimi gödək olursa onda onun özünü də zaman canavar kimi çoxdan yemiş olar. Demək, daha onunla bu fani dünyada bir də görüşə bilməyəcəyik. Gizli də olsa, üzümü-başımı yolmaq qisməti olmayacaq.

Belə düşüncələr də onu şirin bir yuxuya çəkib apardı. Həyatında ilk dəfə Kabıdan sonra insan qayğısı gördü... Yuxusuna canavar yetkinliyini görə bilmədiyi Almas girdi. Yuxu ki, yuxu, Almaz adam balası kimi danışdı: Uşaqlığımız vaxtı mən də sən kimi adam olmaq istəyirdim. Arzum çin olsaydı, indi sən kimi bir tələbə olardım.

Muraz tələbə ömründə Ceyrançölə tez-tez boylanmalı olurdu. Ordakı ömrünə nəzər salıb qolundan tutan, ayağından çəkən insanları üz-üzə gətirirdi. Balaca Ceyrançöldə də belələri arasında gizli mübarizə getdiyini dərk edirdi. Ayaqdan çəkənlərin daha güclü və nüfuzlu olduğuna təəssüflənirdi. Xeyirxahların (Ələsgərlərin, Kabıların, İbrahimplərin, rəhmətlik dayısının) hər nəyi var göz qabağında idi. Tülküləşən, canavarlaşan, ayılaşan Hadıbabaların,

Fərruxların, Ağamalıoğluların bütün əməlləri pərdələnmiş şəkildə idi. Onlar hər gününə üzlüklə çıxır, böyüklər qarşısında əzilə-əzilə, büzülə-büzələ, kiçikləri əzə-əzə, büzə-büzə işlərini görürdülər. Yeri gəldikdə İmanqulu kişi kimilərin də gözlərini qamaşdırıb günaha əl atdıra bilirdilər. Anlamırdılar ki, haqq görünməz əli ilə İmanqulunkunda da iti bir ülgüclə onların üzərindən insanlıq adını qırır.

Muraz ona təəssüflənirdi ki, cəmiyyətdə belələrinin, yan-yörələrindəkilərin sayı get-gedə artır. Belə gedərsə, gələcək nəsillər üzərindən insan adı qırılmışların rəhbərliyi altda yaşaya biləcək.

Bunları düşünərkən Muraz təhsilini tez başa vurmağa, belələriylə heç olmazsa balaca Ceyrançöldə mübarizəsini başlamağa tələsirdi.

Bəlkə də tələsdiyindən zamanı ağır-ağır keçirdi. İbrahimin verdiyi papaq sürətlə fırlanma qabiliyyətini itirmişdi.

Özünün ilk məhəbbət (Bənövşə) faciəsindən sonra Muraz ancaq özünü elmə həsr edirdi. Başını qaldırıb ətrafına nəzər salmırdı. Baxası olsaydı, universitet gözəllərindən sayılan Gülyazı görə bilərdi. Qız oğlanlar içindən ağır təbiətli, yaraşlıq oğlana get-gedə məhəbbətə çevrilməyə başlayan gizli rəğbətlə göz qoyurdu.

Həmin qıza üçüncü kursda oxuduqları zaman Muraz başını qaldırıb baxa bildi. Fakültənin əlaçı tələbələrindən onların ikisini Zaqafqaziya tələbələrinin elmi konfransına göndərirdilər.

Qızını ötürmək üçün qatar ayağına vəzifə, mənəsb sahibi atası da gəlmişdi. Murazı görərkən də dalağı sancmış, qızının bu oğlana vurulacağından ehtiyatlanmışdı (xeyirlə şərin vuruşu məhəbbət meydanında da tez-tez yolunu salırmış).

Qatarda qız Muraza doğru ilk addımını atmışdı.

– Üçüncü kursdayıq, yəqin hələ də heç mənim adımlı bilmirsən.

– Gülyaz.

Qaraqabaq oğlanın dilindən öz adını həm də xüsusi vurğuyla eşitmək Gülyazın ürəyindən olmuşdu.

Tiflisin Sənan dağı ətəyindəki restoranda tələbələrin şərafinə verilən ziyafətdə Murazla Gülyaz bir-birlərinə doğru bir neçə addım da ata bilirdi.

Tamada növbəti sağlığını məhəbbətə həsr elədi. Gənclərə əsil, saf, uzun ömürlü sevgi arzuladıqdan sonra sözünü ətəyində oturduğu Sənan dağı üzərinə gətirdi:

– Müsəlman qardaşlarım inciməsin, bizim bu yerlərin gözəlləri məhəbbətlərinin gücü ilə bir şeyxi də müsəlmanlıqdan döndərüb, xristianlığı qəbul elətdirmişdi.

Bu yerdə Gülyaz yanaqlarını yaz güllərinə döndərə-döndərə Muraza sual vermişdi:

– Sən olsaydın necə, eşqinin yolunda dinini dəyişərdinmi?

Qızın al yanaqlarının rəngi Murazın sifətinə çökmüşdü.

– Həmin qız Gülyaz olsaydı, bəlkə də.

...Tədbirləri sona çatmışdı. Onlara şəhərlə tanışlığı üçün bir az möhlət verilmişdi. Murazın sözləri yaz dumanına dönüb Gülyazın sevincini Sənan dağına qaçırması oldu:

– Məni bağışla, bu günlər sənə yol yoldaşı ola bilməyəcəyəm.

Qızın təəssüfü sifətində sual işarəsinə döndü:

– Bizim Ceyrançöl buraların beş addımlığındadı. Ora baş çəkib, yolumu ordan Bakıya salacağam.

Amma uçmuş sevincini Sənan dağından öz təklifi ilə qaytarmaq istədi:

– Olar, mən də sənənlə Ceyrançöl seyrinə çıxım?

– Elə olar, bizim Ceyrançölə gül, yaz ətri bəxş etmiş olarsan.

Ceyrançöldə qız Murazın yaşadığı evi də görmək istədi.

– Bu, dünyanın axırına, axirətinə səyahət kimi bir şey olacaq.

– Qoy olsun, şər deməsən, xeyir gəlməz.

Muraz içindəki gor sahibiyə bərabər Ceyrançöl qəbiristanlığı qonşuluğundakı diri gorunu qıza göstərəsi oldu.

Axşamlar araq yükünü çox elədiyindən İbrahim yatıb qalmışdı. Səhərini iki gülüzlü gəncin təbəssüm payıyla açdı. Cuşa gəlib bayatılarından (heç Murazın da eşitmədiyini) birini çəkdi:

***Gözəl görüb, gözəllikdən güc aldım,
Yarımayıb məhəbbətdən öc aldım.
İskəndərtək dəryalardan bac aldım,
Axır ortalıqda qalan mən oldum.***

Qayğısız bir ailədə böyümüş qız, görünür, ömründə birinci dəfə sosializmin bir səfili ilə qarşılaşırdı. Bunu Muraz hiss elədi. İbrahimlə tanışlığa keçdi:

– Bu qarşıdakı adam Peterburqda bizlərdən çox-çox əvvəl hüquq təhsili almış bəy oğlu İbrahimdi. Atasını gözünün qabağında güllələyiblər. O zamandan dirilərdən əlini üzüb, ölümlərə keşik çəkməyə başlayıb.

Qız doluxsundu. İrəliləyib İbrahimin ağışına sığındı. O da qızın başını sığallayıb alından öpdü:

– Anam, sonam, ölümlərlə dirilərin sərhədinə xoş gəlmisən.

Gülyaz ürəyindən keçirirdi. Əvvəldən bu adamı görsəydim, bəlkə də «Sosializmdə şəxsiyyətin qələbəsi» məruzəmin, qəbir daşlarından birini altına, o birini üstünə qoyardım.

– Burda Gülyazın gül üzünü az qala soldurası oldum. Günahımı yumaq üçün onu uşaqlığım keçən Əskiparaya aparacağam. Orda gülləri açılacaq, yazına qovuşacaq.

...Ceyrançölə milis rəisi təyin olunmuş Ələkbərin qayğısıyla içinə xalça döşənmiş maşınla Əskipara səfərləri baş tutdu. Murazın belə bir yaraşlıq qızla tanışlığı Rusiyada təhsili sonrası içkiyə, bəzliyə qurşanmış adamı həm sevin-dirir, həm qibtəsini cücərdirdi.

Əskiparaya yetişən kimi, Murazın üzü şəhərdə dəfələrlə yuxusuna girən Qazançı dağına çevrildi, yuxusunda hayqırdığı sözləri Gülyazın yanında ürəyindən keçirəsi oldu: Yanıram, a dağlar, səndən, lap almaz kimi canavarlarından ötrü...

Sonra üzünü qıza tutub həm dağın, həm özünün əvəzindən təklifini elədi:

– Mənimlə Göydaşına qalxmaq istəyərsənmi?

Qız gülümsədi. Həmin kəlmələri ona elə bil heyran olduğu Əskiparanın gülü, yazı dedirdi:

– Səninlə lap Tunqur daşına kimi piyada getməyə hazırım.

Onlara saf ürəklərində tüğyanı başlayan məhəbbəti güc verib Qazançının zirvəsinə qaldırdı. Gülyaz Göydaşın üstə çıxıb ilk dəfə bir ucalıqdan dünyaya boyladı. Sonra özündən asılı olmayaraq səsinə güc verdi:

– Mən Qazançı dağının Bozqurdlar zirvəsindəyəm. Burda nə qorxum, nə hürküm var. Murazımın, onun Almazının yanında.

Sanki bu bir məhəbbət əhd-peymanı oldu. Murazın canından yetimliyinin bütün əzab-əziyyətlərini çıxarıb dağ yelinin ağzına verdi.

Dağ başında sevgisi ürəyini dağa göndərdi. Ömrünün ən bəxtiyar gününü Qazançı ucalığında yaşadı.

Bəxtiyarlıqlarının gülünə, yazına çəkilib Bakıya dönməyə hazırlaşdılar. Ələkbər ürəyini deşən sualı Gülyaza verəsi oldu:

– A qızım, kimlərdənsən? Zamanlı familiyan tanış gəlir, olmaya o Zamanlılardansan...

Qız gülümsədi:

– Elə onlardanam, Baş prokurorun müavini Əlabbas Zamanlının qızıyam.

– Bəs nə yaxşı bizim kəndçi balaları kimisən. Nə dilini, nə də tərziyi dəyişibsen?

– Atam cavanlığında bizim rayonda prokuror işləyəndə anamla evlənmişdi. Mən anamın həm üzünü, həm də tərbiyəsini bolluca gördüyümdən, siz deyən kimi olmuşam.

Ələkbər onları yola salanda, əli yenə Murazın cibinə girdi. Bu dəfə xərcliyini xeyli artırmışdı. Murazı yana çəkib tapşırığını da verdi:

– Bu qızı əldən buraxma. Həm dünya gözəli, həm də Bakının yiyələrindən dartonların birinin qızıdır. Qoy bizim də elə bir arxamız olsun. İstəməyənlərin gözünü çıxarsın.

Murazın ikinci məhəbbəti də daşlara, həm də dəyirman kirkirələri kimi nəhənginə çırpıldı. Birinci onun üçün bənövşələr soldurmuşdu, ikincisi bütün yaz güllərinin həmişəlik xəzanına çevrildi.

Atası mənsəbini bir az da böyütmək, qorumaq üçün qızını böyük vəzifə sahiblərindən birinin oğlu ilə nişanladı. Qızın göz yaşları atasını yumşalda bilmədi. Anası sözləriylə az-maz ovutmaq istədi:

– Atan tüpürdüyünü yalamaq istəmir. Siz uşaqlıqdan Orxanla deyikli olmusunuz.

Axırıncı kursda Gülyazı daxili işlər nazirinin oğluyla nişanladılar.

Murazın ilk məhəbbətinə Ceyrançöl milis rəisinin oğlu tərəfindən döyülməsi ilə son verilmişdi.

Amma bu dəfə nazir oğlu tərəfindən xata-belasız qurtardı. Ona dəyən zərbələrsə, birincidən qat-qat ağır oldu. Çapıq yerləri ürəyində qaldı...

...Muraz Moskvaya aspiranturada oxumağa yollandı. Gülyazın «Gülüstən sarayı»nda keçiriləcək toyunun sədalarını eşitmək istəmədi. Qızın axıra kimi onun yolunu gözlədiyindən, nə vaxt özünü yetirsə, qoşulub qaçmağa hazır olduğundan xəbər tutmadı. Bircə Almazı yada salmaqla özünü ovundurmağa çalışdı. Qızın atasını gözü önünə gətirib canavara döndü. Dişlərini xeyli müddət şaqıldadası oldu.

Bu dəfə Moskvadan keçib gəldiyi ömrə boylanmağa başladı. Ən çox gözü önünə gələn Qazançıdakı bəxtiyar günü oldu. Əlini sevgidən biryolluq çəkməyə hazırlaşdı: Yəqin dimdikdən düşənlərin qismətində sevgi yoxdu, onlar sevgi mələyinin də dimdiyindən düşüblər.

Moskvadakı təhsil illərində Gülyazı unutturmağa bir əvəz tapılmışdı. Aspirantı olduğu universitetə eyni Gülyaza bənzəyən bir gürcü qızı qəbul olunmuşdu. Əvvəli uğurlu başlayan, sonu faciəli bitən iki məhəbbətindən sonra üçüncüsü başlamışdı. Qız onu gürcüyə oxşadıb əvvəl öz dillərində danışdırmışdı.

Muraz bütün təbəssümünü, səmimiyyətini sifətində cəmləşdirib üzrxahıq eləmişdi:

– Bağışlayın, sizin dili bilmirəm, belə bir gözəllə gürcücə danışa bilmədiyimə görə heyfislənirəm. Mən sizin tatar dediyiniz millətdənəm.

Onun nəzakətinə heyran kəsilən Eteri sonralar həmin tatarla ünsiyyətini davam etdirmişdi. Onların dostluğu hərərətini dəyişib məhəbbətə çevrilmişdi. Günlərin bir günüsə Eteri onu ata-anasıyla tanış etmək üçün evlərinə dəvət eləmişdi (demə, atası Moskvanın nüfuzlu iş adamlarından imiş. Anası da böyük zərgərlik mağazasının müdirəsi).

Qızın atası Muraza Stalinin sevdiyi çaxırdan bir-iki badə içirdikdən sonra sözünün yolunu açmışdı:

– Qızın saqqızını oğurlaya bilmisən. Tiflisin yarısı ona elçi düşsə də, indiyə kimi heç kəsi bəyənməmişdi...

Ən axırda qız anasını da yanında əyləşdirib, ikisi də bir ağız olub kiçicik şərtlərini söyləmişdi:

– Gözümüzün ağı-qarası qızımızı öz gürcümüzə verib, nigahını da kilsədə kəsdirməyi niyyət etmişdik. İndi sən gərək nigaha qədər bizim fəmiliamıza keçib, kilsəyə qədər də dinini dəyişəsən.

Muraz ona yazıq-yazıq baxan Eteriyə görə yalandan fikirləşmək üçün möhlət alıb aradan çıxmaq istəyirdi. Ancaq fikrini dəyişib elə şərti xırmanda kəsməyi qərarlaşdırdı:

– Badano Georgi (atasına belə müraciəti Eteri öyrətmişdi), mənim də sizinkindən də balaca, bapbalaca bir şərtim var. Şeyx Sənan dövrü çoxdan keçib. Mən də qızınızı bizim Qazançı dağına qaldırmaq, ordakı göy daşın üstə adını Gülyaz qoymasını istəyirəm. Nə dini, nə də ki boynundakı xaçla işim olmayacaq. Məndən inciməyin... Sizin şərtiniz bir az yorucudu... Bunun üçün gərək məni əvvəl Tiflisə apara, sonra Sənan dağına çıxarasınız. Tiflisdə soyadımı, Sənan dağında Şeyx Sənanın dinini dəyişdiyi yerdə qızınız qarşısında diz çöküb boynumdan xaç asam...

Ata-ana oğlanın onların varına-dövlətinə görə yumşaldığını zənn etmişdi.

– Amma mənim Tiflisə getməyə vaxtım, dinimi dəyişməyə biqeyrətliyim yoxdu.

Murazın çıxıb getməsi Eterinin gözünü yaşa, atasının ürəyini sevinəcə bələmişdi.

Gürcü söyüşü sonrası yalançı qılıncla oğlanın kölgəsini qılınclamışdı:

– Yəqin, bir az sonra əlimizin iti olacağından ehtiyatlandı. Bu tatarlar ermənilərin tayı deyil, diğaları qızların var-dövlətinə görə təzi kimi oynatmaq da olur. Tatarlar qurd nəslindəndi, heç cür əhliləşdirmək olmur...

...Ələkbərdən, Ələsgərdən arxayın olan Murazın gözləri Moskvadan Ceyrançölə tez-tez İbrahim üçün dikilirdi: görəsən, dolanışığını sahmana sala bildimi?

Axırıncı görüşlərində fürsət tapıb Hadıbaladan şikayətlənmişdi:

– Gədə-güdəyə bazarın ortasında mənə barmaq elətdirirdi. Mən də onun yolu düşəndə arxasına barmaq eləyib, sifətinə lombayla tüpürdüm. Düzdü, bu da cəmi-cümü on beş gün qoduxluğa düşməyim bahasına başa gəlirdi.

– Bəs indi nəylə dolanırsan? Onsuz da maaşını özləri alırdı.

– Ölülərin hesabına dirçəlirəm. Nəzir-niyazla, bir də indi dəb düşüb, ölülərinin üstə ağac əkdirirlər... İnciməyim də heç kəs olmayanda Həsi özü görüm-baxım eləyir.

Bakıya xəyalı uçanda da oranın ən zülmü yerini gözü önünə gətirirdi. Tələbəlik illərində tez-tez Rəmziyə baş çəkə bilmişdi. Müddəti başa çatmalı idi. Görəsən, buraxıldımı?..

Ən nəhayət, hər iki tərəfdən rahat nəfəs ala bildi. Ələkbər əmisi onun xahişi ilə İbrahimin maaşını özünə verdirməyə başlayıb.

Rəmzi həbsdən çıxıb universitetin riyaziyyat fakültəsinə daxil olub.

Bütün bunları Moskvanın mərkəzi bazarında gül satan Ceyrançöllüdən öyrəndi. Həmin gün özünü Bakı restoranına verib hər iki bayramını qeyd elədi...

Murazın Ələkbər əmisi növbəti məzuniyyətini Moskvada, təhsil aldığı məkanda keçirməyi qərarlaşdırmışdı. İlk işi də Murazı tapıb onunla tale söhbəti eləmək olmuşdu. Elə evdə arvadına da o yetimi sevindirmək istədiyini bəhanə gətirmişdi. Arvadının yaralı tərəfini də yadından çıxarmamışdı.

– Maşallah olsun, oğullarımız boyumuz boyda olub. Bu gün-sabah ali məktəbin yolunu tutacaqlar. Onların hər ikisini Muraz oxudacaq.

– Xeyir ola əmi, Moskva gəlişində...

– Birinci məqsədim səni görmək istəyimdirdi. Bir ara səni görüb yuxumu möhkəm qarışdırmışdım. Maşallah, yaxşısan, görünür, bu rus haxçıqları səni də yavaş-yavaş kişiləşdirir.

Murazın qırmızı kəsildiyini görüb, sonrakı kəlamlarıyla onu yelpikləməyə çalışdı.

– İkinci işim də burda oxuduğum zamanlar mazaqlaşdığım qızların əlimə keçənlərini təzədən qoxlamaq olacaq. A Muraz, bura oxumağa ayağımı basanda, başım üçün mən də sənə kimi, qız kimi utancaq bir cavan idim. Üzümə deməsələr də, Ceyrançöldə indi çoxu adıma həm şorgöz, həm də içki düşkünü qoyub. İkimizin də canı üçün, həmin adı Kremlin başında ulduzu yanan bu şəhərdə qazanmışam.

Sonra onu da içkiyə qurşatmağa hazırlaşdı:

– Sənə yaxşı Şirvan konyakı da gətirmişəm. Gürcününkünü Avropada, erməninkini dünyada birinci hesab edirlər. Bizim bu Şirvan konyakı Zaqafqaziyada birinci yer tutur, mənəm bu başım haqqı.

Ayırdığı pul-paranı onun kitablarının arasına dürtdü:

– Yolum Bakıdan düşdüyündən yaxşı qara kürü də gətirmişəm. İşin keçən müəllimlərinə də verə bilərsən, özün də da yaxmalamayıb yeyərsən, kef

özününkü olacaq. Deyirəm, içməmişdən, bu günümüz bəllidi, sabahımızdan, əvvəl də səninkindən başlayaq. Müdafiənə az qalıb, qayıdıb harda işləyəcəksən?

– Məni bizim universitet göndərib, orda müəllimliyə başlamalıyam.

Murazın cavabı Ələkbərin canına Əskiparanın nehrə yağ kimi yayıldı. Gözünün qabağına arvadını gətirib ürəyindən keçirdi: Eşit, ay Məşə Əbdüləzimin qızı, universitetə oğullarının dayısı gəlir...

Bir-iki badədən sonra özündən asılı olmayaraq, Murazın yarasını təzələdi:

– Yaxşı yadıma düşdü, sən o Gülyazın necə kişi qızı kişiymiş...

Sözlərinin Murazın içində sazaq əsdirdiyini gördü. Ancaq gec idi...

– Onu harda gördün ki?

– Uzun əhvaltdı, amma o kişi qızı hesabı axırı faciəylə bitmədi. Nə baş ağrısı, o tülküyosunlu Hadıbalanı tanıyırsan, özü də Ceyrançölün bazar əhlini boğaza yığmışdı. Mən də bir xeyirlisinə şikayət yazdırıb, başının üstünü aldım. Bütün qazancını canından çıxarda, burnundan gətirə-gətirə böyrü üstə qoymaq istədim. Elə məbləğ oxudum ki, gözləri kəlləsinə çxdı. Əvvəl nəm-nüm elədi. Sonra türməyə getməkdənsə, xərcə düşmək yaxşıdı deyib, razılaşdı. Demə, mənə tələ qururmuş. Ağamalıoğlu rəhmətliyin yerindəki onun Bakıdakı nazir qohumunun qardaşağasıymış. Pulları nömrələyib, dərmanladıb gətiribmiş. Nə isə, içəri girməyi gözümün altına almışdım. Respublika prokurorluğu vəzifəmə görə özü işə baxmalı olmuşdu. İşim də bir qız uşağı müstəntiq verilmişdi.

Qabağında başımı əyib oturmuşdum.

– Məni tanımadın, Ələkbər dayı?

– Dərddən, azardan heç gözüm də seçmirdi. Kimsən, a qızım, adam tanımaq vəziyyətindəyəmmi?

– Qazançının Göydaşına qaldırдыңın Gülyazam.

O günü ağ olmuş, əlini uzadıb əmini türmə qarısından çıxardı. Atası işə qarışıb, onların şikayətini geri götürdü.

Sonrakı təskinliyi də Muraza bir əlavə şələyə çevrildi:

– Heyif, elə bir ceyranı bərəndən qaçırdılar. Hiss elədim ki, hələ də nə o Qazançı səfərini, nə də səni unuda bilib.

Ələkbər səfərinin rəsmi hissəsini bitirib, baş sığallamağa, ayaq qaldırmağa tələsdi.

...Çox qəribədi ki, həmin günlər ikinci bir adam da «Araqva» restoranı qarşısında Murazın cibinə zorla bir dəstə yüzlük basdı. Bu, Eterinin atası Georgi idi.

Demə, Muraz onların evini tərk edəndən sonra ata-ana qızının göz yaşını kəsə bilmirmiş. Onlar az qala Eterinin Gülyaz adına keçməsinə razılaşdıqları vaxtda bir möcüzə baş vermişdi. Eynən Muraza bənzəyən bir gürcü oğlan həmin gözlərin buludlarını qaçırıb, onları güldürə bilmişdi. Həmin namizəd qız atası Georginin də ürəyindən olmuşdu. Quram Moskvadakı böyük mənsəb sahibi bir gürcünün əziz xələfi imiş. Qızı tatar istilasından xilas olan ata ürəyində Muraza alqış eləmişdi.

Həmin bazar demə, Eterinin «Ataqva» restoranında toyu olacaqmış. Georgi ona dəvətnamə verib, iştirakını arzuladı.

Muraz öz hədiyyəsini gülə və yaza bənzər şəkildə eləmişdi. Qız ata-anasıyla bərabər bütün qonaqlar bəylə-gəlin oturacağı yerin arxasındakı qızılgüllərlə bəzənmiş divara heyran kəsilmişdi. Çiçəklərlə gəlinin və bəyin adı yazılmışdı. Bir gürcü şairinin iki misrası xeyir-duaya dönmüşdü.

Muraz bunları Georginin verdiyi pulların üstə bir az da qoyub bazarda gül satan yerlisinin vasitəsiylə başa gətirmişdi.

Qız ata-anası restoran işçilərindən bunu edəni təxminən öyrəndilər: iki cavan oğlan idi, tatar dilində danışmışdılar.

Sabir CÜMŞÜD

Qurd ulaşı, it hürüsü

Qədimlərdən, Elturlardan belə bir hekayət də qalıb (bəlkə də bu onların bədii təfəkkür sahiblərinin təxəyyülündən doğulmuşdu).

Qurdla it əkiz qardaş imiş. Bir-birlərindən az vaxt fərqiylə Tanrı tərəfindən dünyaya göz açmışdılar. Onların biri ulaya-ulaya, o birisi hürə-hürə ana bətnindən (yumurtasından da demək olar) çıxmış. Tanrı öz itini, qurdunu heyvanat aləminin sanitarı kimi yaratmışdı. Əslində onlar, ceyran-cüyürə, qoyun-quzuya, çəpişə-keçiyə göz olmalı, əl və çöl heyvanlarının yalnız və yalnız xəstələri ilə qidalanmalı, heyvanlar arasında xəstəliklərin qarşısını almalı imiş. Hər ikisi öz sürüsünü yaradıb biri ulaya, o biri hürə-hürə heyvanları xəta-baladan qurtarmağa başlayır.

Ancaq aralarını insan şəklindəki dəli şeytan vura bilir.

– Ay alabaş it, mən bir çoban babayam, neyləyim ki, sənin qardaşın boz qurda görə sürüm əldən gedir. O, davarın xəstə olmayanı da boğur, parçalayır.

Bunun üstə iki qardaş bir-birini didib parçalayır, özləri də parçalanır. İt insanlar tərəfinə keçib onların it cəzalisına çevrilir, ömürlük onların yalına hürür. Qurd dağlara çəkilib, qardaşının acığına onun sürülərinə həmlə edib hamısını boğur, birini də sürüyüb aparır.

Yenə Elturların hekayətinə görə, həmənin insan şəklindəki dəli şeytan həmin nifaqı insanlar arasında da salmaq istəyir. İnsanları, tayfaları, qəbilələri, xalqları itə, qurda döndərməyə çalışır.

Elə o zamanlardan həmənin it-qurd xəstəliyi böyük insanlıq yarışı üçün yaradılmış canlılara da sirayət edilibmiş. İt, qurd kimi bir-birlərinə diş qıcamaqları, bir-birini didib, parçalamaları arta-arta gedirmiş.

Allah axırını xeyir eləsin!

* * *

...Axır ki, Muraz təhsilini başa vurub, müdafiəsini edib Bakıya döndü.

Universitetdə pedaqoji fəaliyyətinə başlayıb dərdlərini varlığından çırpmaq məqsədilə başını qarışdırmaq istədi. Bu dəfə yetimə ümid yox, çörək verən də tapıldı. Gənc mütəxəssis kimi onu ikiotaqlı mənzillə təmin eləmişdilər.

Hələlik onun içərisinə yox, divarlarının birinə yerləşdirməyə ən qiymətli əşyası oldu. Ana, ata şəkillərini girəcəkdən birinci otaqdan asdı. Onlarla

sevincini bölüşmək istədi. Gecələri kəhkəşana bənzəyən şəhərdə onun da ulduzu parlamağa başlamışdı. Onun nurunu ata-ana gözlərində də görməyə çalışırdı.

Yeni qədəm basdığında ona elə gəlmişdi ki, qızıl ulduzlu Kremli Moskvada millət əməlli-başlı baş tutmuş sosializmdə yaşayır. Bir az sonra böyük şəhərə alışıb-verişməsi sonrası həmin təsəvvürünün xəzanı başlamışdı.

Görmüşdü ki, Ceyrançöldə gördüyü xırda-para nöqsanların böyükləri buralarda imiş. Burda da vəzifə, mənsəb, var-dövlət üstündə adamların it-qurd çarpışması gedir. Məhəbbətlər az qala öz ülvi, qızıl ayarını itirir, rüşvətsiz, təmənnasız heç bir şey baş tuta, əmələ gələ bilmir.

Bir zamanlar Yekaterina, «Alkaqol, rüşvətxor ölkəyə rəhbərlik etmək çətindi» – söyləmişdi.

Görünür, ondan sonrakı kişi Yekaterinalar da həmin qurd, it dişli yırtıcı eybəcərliklərin qarşısını ala bilməmişdi.

Ən axırda şəhərə yolunu salmış Ələkbər əmisinin sözləri də həmin həqiqətlərin təsdiqinə çevrilmişdi:

– Ceyrançölün əliəyriyə min şükür, burda araqla iştahlanıb dəvəni dəngiyə ötürürlər. Mən (rüşvətin üstən vaz keçmişdi) içkinin də, sorgözlüyün də dərslərini təhsil illərində buralarda aldım.

Universitetdən ayrıldığı illərdə Murazın xeyirxahlığından bir çoxu vəzifəsindən, bir neçəsi də ömründən ayrılmalı olmuşdu. Yusif müəllim Elmlər Akademiyasına prezident seçilmiş, Abbas müəllim millətçi adıyla müəllimliyindən uzaqlaşdırılmışdı. O biri üç professor ürək çatışmamazlığından (bəlkə də ölkədəki hələlik əsil həkim qıtlığından) dünyalarını dəyişməli olmuşdular. İşdən çıxan bəzi raykom katibləri marksizm-leninizmdən dərs keçməyə başlamışdı.

Burda da köhnələrlə (illərlə çalışanlar) təzələr arasında itlə qurd davası başlanmışdı. Hər iki tərəf gələcəyini işıqlı gördükləri Murazı da öz tərəfinə çəkmək istəyirdi.

Bir-birlərinin əleyhinə Mərkəzi Komitəyə şikayət məktubları qara qarğalar kimi qarılıda-qarılda üz tutmaqlarında idi.

Hər biri tərəfdarlarından xeyli imza toplaya bilmişdi. İki cəbhənin ikisi də ayrı-ayrılıqda cavan hüquqşünasa yaxınlaşıb şikayətlərinə ona da imza atdırmaq istəmişdi.

– Mənimki dünən şeş, bu gün beş olar. Qoy yazdıqlarınızın heç olmazsa bir ikisiylə rastlaşım, imzam qaçmır ki, ataram.

Bütün bunlar Murazın canını sıxır, ölkənin gələcək mütəxəssislərini hazırlayan müəssisənin fəaliyyəti üçün bədgümanlaşırdı. Hələlik fikrini bölüşmək, ürəyini boşaltmaq üçün nümunə götürə biləcəyi bir həmsöhbət tapa bilmirdi.

Axır ki, bir təsadüf dadına çatdı.

Qrupların birində mühazirəsindən sonra bir tələbə ona yaxınlaşdı:

– Bağışlayın müəllim, bir az vaxtınızı alacağam. Mən də əslən Ceyrançöllüyəm. Bakıda yaşayırdıq.

Tələsdiyindən həmin xoşsifət gənci səhv başa düşüb başından eləmək istəmişdi:

– Pis oxusan, Ceyrançöllü olduğuna görə qiymətin tramvay altda qalmış bir kafın olacaq.

– Bağışlayın, özüm üçün deyil, çox hörmətli bir yerlimizin elçisi kimi gəlmişəm.

– Kimdi o yerlimiz, istəyi nədir?

Özünün soyuq davranışını hiss edib üzündə ilıq bir təbəssüm cücərmişdi:

– Əskiparalı, Bakıda hazırda bütün Ceyrançöl ziyalılarının ağsaqqalı Mustafaəli müəllim yerlimiz olduğunuzu məndən öyrəndi. Sizinlə yaxından tanış olmaq istəyir.

– Kimdi o ağsaqqal, nəçidi?

– Başı daşdan-daşa dəyənlərdəndi. Stalin repressiyasından qayıdanlardan, bəraət alanlardandı. Bakı ətrafı rayonlarının birində maarif müdiri vəzifəsində işləyir.

Son kəlmələr bəs elədi. Muraz həmin ağsaqqalla görüşmək istədi:

– Bəs harda, nə vaxt görüşümüz baş tutar?

– Bu bazar vaxtınız olsa, sizi evinə aparacağam.

...Mustafaəli müəllimlə görüş baş tutdu.

Bir müddət bir-birinin ürəklərinin aynası olan gözlərinə baxdılar. Belə bir güzgülənmə ilə hər ikisi həm özünü, həm də qarşısındakını görə bildi.

Mustafaəli müəllimlə tanışlıq Muraza qaranlıq qalan məsələləri işıqlandırır.

– Bəs Stalinə niyə üz tutub xəbərdarlıq eləmərdiniz?

Muraz hələ də müharibəni udmuş Stalinə rəğbət bəsləyirdi. Onun türk düşməni olduğundan, türkdilli xalqların hamısını sürgünə göndərdiyindən xəbərsiz idi.

– Nazim Hikməti ölümdən qurtarsa da, həmin düşmənçiliyinə görə heç vaxt onunla barışmamışdı. Axırda «Bıçlı zalım» şeirini yazmışdı:

***Otaqlarımızda da gözü önündəydik,
Şorabalarımızın içindən çıxırdı bıçları.***

Az müddətdə açılışdılar. Hər görüşləri sonrası birinin üzü fərəhə çəkildi, o birinin gözü necə var, elə açılmağa başladı.

Muraz ustad hesab elədiyi adama arzularından söz açmağa başladı:

– Ceyrançöldə çox haqsızlıqlar görmüşəm. Haqq savaşımı ordan başlamaq istəyirəm...

Mustafaəli müəllim onun sadələvhlüyünə güldü:

– Demək, Ceyrançöldən haqqı bərpa edə-edə irəliləmək istəyirsən. Bütün yer üzünə artıq insanlıqdan uzaq bir xislət sirayət etməyindədi. Sən onda gərək təkcanına dünyayla müharibə edəsən.

Sonra, vaxtilə bir düşərgənin əzabkeşlərinə döndüyü Cavid Əfəndinin «İblis»inin son monoloqunu söylədi. Axırını iki misranı bəlkə də ürəyini soyutmaq üçün iki dəfə təkrar etdi:

***İblis nədi, cümlə xəyanətlərə bais,
Ya hər kəsə xain olan insan nədi, – İblis...***

...İbrahimin faciəli ölümü Murazın Bakıyla vidalaşma qərarını qətiləşdirdi. Bilmək olmadı, bu haqsızlıq onu doğma guşəyə Ceyrançölmü apardı, ya Ceyrançölü nahaqdan xilas edib, haqq yoluna çəkmək istəyi?

Ona İbrahimin ölüm xəbərini verən adam bəlkə də, özü də bilmədən Hadıbalaların ağzıyla söyləmişdi:

– Bazarın ortasında ayağı altında meyvəmi cecəyi, pomidormu tullantısı qalıbmiş, kişinin sürüşməyiylə, yıxılıb canını tapşırmağı bir olubmuş.

Ceyrançöldə Muraz Seycandan işin həqiqətini öyrənə bildi. Bazarın ortasında (yıxılıb öldüyü yerdə) Hadıbalanın çekçi oğluyula rastlaşmış:

– Nədi, a yaşılbaş şəbbəli qurtdu, it kimi buralarda nə sülənirsən?

– Çekin üstəki qiymətdən iki-üç qat artığına camaata sıyrıyan sən şəppəliyə baxmağa gəlmişəm.

O zırrama da yazığı var gücüyü itələmiş, İbrahim də səndələyib yıxılmış, başı daşa dəyib canını almışdı.

– Sən bilərsən, axır günləri badə döyüşdürməyə ikiniz qalbmışsınız, bəs biçərəni harda dəfn elədilər?

– Onu təkcə qəbirqazan Yezid bilir, nə qədər boğaz çəkdim, heç mənə də demədi. Elə bilirəm, sizin ağzınızı boza verməz.

Yezid Murazdan heç bir şey gizlətmədi. Demə, Yaşılbaş sağlığında ona öz dəfn haqqını verib basdırıldığı yeri göstərmiş:

– Üstümə bircə xəbər tutub gəlsə, yerimi o qara gözlü, qara qaşlı, qara telli Muraz balama nişan verərsən. Deyərsən, bu bolşeviklərin dandığı o dünya varsa, dayısına onun salam-duasını çatdıracağam. Əlinin çörəyə çatdığını söyləyib, ruhunu rahatlayacağam.

Demə, İbrahimin də bu sirli-soraqlı dünyada heç kəsə söyləmədiyi məzara qədərlik gizli sirri var imiş. Xan bulağı yaylağına çathaçatdakı yerdəki tək qəbrin içində yatan bəndənin kimliyindən bircə onun, bir də Yezidin rəhmətlik atasının xəbəri varmış... Həmin qəbir İbrahimin atası Mehdi ağanın imiş. Onu Şuranın əsgərləri qızıl gülləyə gətirəndən sonra Poylunun qonşuluğundakı malakanların faytonu ilə Ceyrançöl xəstəxanasının ölūxanasına qoymuşdular. Səhərin dan qaranlığında Sovetin öz mürdəşirləri ağanın, bəyin meydi bir kimsənin bilmədiyi yiyəsizlər məzarlığına gömür, üstəki taxtalara nömrə yapışdırırdılar.

Gecəynən İbrahim Yezidin atasıyla (bəyin təsərrüfat işlərinə o baxırmış) özlərini ölūxanaya verib, Mehdi ağanı gətirdikləri kəfənə bürüyüb atlarının ağzını Mehdi ağanın sevimli yaylağı tərəfə tutmuşdular.

Yezidin atası dünyayla halallaşması vaxtının çatdığını hiss eləyəndə oğlu, bığ yeri təzə tərləyən madar balasını yanına çağırıb qəbirdən söz açmışdı. Sonralar İbrahimplə Yezid ağız-ağıza vermişdi. Həmin sirri özləri ilə öz qəbirlərinə aparcaqlarına and içmişdilər.

Murazın yadına Gülyazı İbrahimplə, canlı ikən içinə girdiyi qəbirdə tanış elədiyi düşdü. Bəlkə də bu dünyada yaşadığı ömürdə ən qəribəsiydi, bir günün içinə «yerləşdi». Qızla sevdaları baş tutsaydı, yəqin ki, onu tək qəbrin üstə də qaldırardı. Hər ikisi birləşib həmin yerin adını dəyişərdi. Bəlkə də «Bədbəxtliyin cüt məzarı» qoyardılar.

İbrahimin atası qırmızıpapaq bolşeviklərin qızıl gülləsinə qurban getmişdi. Qoca qurdun özüsə bir it küçüyünün badına...

Muraz bu yerdə yenə almazvari dişlərini şaqqıldatmışdı. Əvvəlki andlarını da yadına salmışdı. Hayıfını haqqın, ədalətin yolu ilə qiyamətə qoymaq istəməmişdi...

Müstafaəli müəllim Murazın həmin gedişinə əvvəl başını buladı, sonra da sözlərini Ceyrançölün Poylu arxı kimi bulandırdı:

– Məndən olsaydı, qalib burda alimliyini edərdin. Doktorluğunu başa vurub söz, nüfuz sahiblərinin birinə çevrilə, ovçu kimi bərəndə durub, əhalinin bir dil, bir əl, bir əməl ola biləcək zamanı gözləyəydin. İndiki ayağa durmaları xalqa süni şəkildə vəzifə başına keçmək istəyənlər yaradır. Xalqı it, qurd kimi bir-birinin üstünə salır. Məqsədinə çatandan sonra onun nağılına inananların payına göydən heç üç alma da düşmür.

Sözünə bir az ara verib, gözlərini dəyirman gözünə döndərüb, Murazı bir daha iki dəhnəsindən keçirmişdi.

– Yox, görürəm mənim sözlərimin seli, suyunun sənin qabağını kəsməyə gücü çatmayacaq. Atını artıq yəhərləmişən. Get, uğurun xeyir olsun. Görsən ki, yan-yörəni hürüslər bürüyüb, o köpəklərdən canını qurtarıb, yarımçıq qoyduğun elmi işinə qayıt...

...Respublika prokurorluğundan Muraza daha yüksək mənsəb təklif etdilər...

– İkinci böyük şəhərimiz Gəncədə işləməyini məsləhət görürük.

Murazın həmin gedişindən Respublika prokurorluğunda məsul vəzifə tutmuş Gülyaz da xəbərdar oldu (Mühüm işlər müstəntiqi idi).

Kadrlar şöbəsində işləyən rəfiqəsi nahar fasiləsində qıza heyrətini bildirdi:

– Bu gün bir cavan alimin prokurorluq təyinatında mən də iştirak etdim. Onu deyim ki, həm cavan, həm yaraşlıq, həm də subay idi.

– Sənin də baxdıqca ağzının suyu axdı.

– Beləsi üçün hansı ağ atlı oğlanını gözləyən qız ağzının suyunu saxlaya bilər. Hə, onu deyirdim axı, birinci dəfə belə bir qərribə adama rast gəldim. Gəncə kimi şəhərin prokuroru vəzifəsindən imtina elədi. Ceyrançöl kimi cındır bir yeri seçdi. Elə bil heç bu dünyanın, onun da Azərbaycanının balası deyildi, göydən düşmüşdü.

Rəfiqəsinin sözünün bu yerində Gülyaz gözü önünə Qazançı dağını, onun da göydaşını gətirmişdi. Qeyri-ixtiyari dillənmişdi:

– Elə o Qazançı dağına, onun üstündəki göydaşa göydən, bir quş dimdiyindən düşüb.

– Deyəsən, onun qərribəliyi sənə də keçdi. Qazançı dağına dırmaşdırdı.

Belə də var idi. Həmin an Gülyazın özü rəfiqəsi önündə, xəyalı Qazançada idi.

...Muraz yolunu nəhayət, bir zamanlar dimdikdən düşdüyü Ceyrançölə sala bildi. Ona uşaqlığında əzab-əziyyətlərinin şələsini artıran yerin, öz yerinə balasını çəkib gətirdiyinə özü də mat-məəttəl qaldı.

Yaşanan ömürlərin ağrı-acısı həmin yerlərin yan-yörəsindən çağlayan çaylara qarışıb, axıb gedir.

Xatirələrsə qandan, canlan çıxmır. Onlar Zəhrabəyim nənəsinin saplara düzüb eyvandan asdığı qaxa bənzəyirdi. Əskiparada Almasla keçirdiyi, Ceyrançöldən onu tələbək illərinə pərvazlanana kimi yaşadığı ömrün xatirələrinin hər Novruz bir buğda, ya arpa boyda boy ata bilməyində Əskiparanı, ordakı nənələr nənəsini, ona əmilik edən Ələsgəri, Ələkbəri səbəbkar bilirdi.

Elə ona görə vəzifəsi başına keçməmişdən, yolunu Əskiparaya salmaq istədi. Köynəyinin yaxasını açıb, yanırım, a dağlar, deməyi arzuladı. Ora getməmişdən, bir zamanlar dünyanın nə var, nə yoxdusunu öyrəndiyi çayxanada çay içmək keçdi könlündən. Həm də gözünün hərəsi bir tərəfə baxan Aşıq Abuzərin alınına pul yapışdırmaq, təzə havacatlarının birinə qulaq vermək istədi.

– Aşıq Abuzərin başına o qəqəni Alıpaşa sazını vurandan sonra, burdan çalğısını da, başını da götürüb Ceyrançölün içki düşkünlərinin yolu düşməyən yerə daşındı.

Kənd camaatının maşın yolu gözlədiyi Çinar qonşuluğundakı çayxanada aşığı tapdı. Amma özünü – yetim Murazı bazara aşığa qırıq yumurta, müştərilərə qaymaq dalınca göndərən çaycını yerində görə bilmədi. Çayxanani elə bil onun cavanlığı işlədirdi.

– Deyəsən, Qələndərin oğlusan, özü...

– Rəhmətlik qəfildən ürəyini tutub, əzrayıla tutuldu. Qağamı hardan tanıyırdınız?

– Mən də Ceyrançöllüyəm, onun yetim nəziri çayları ilə böyüyüb, gedib şəhərli olmuşam.

– Onda qağamın qonağına mərkəzə layiq bir çay, aşıq, sən də təzə mahnını dəmə qoy...

Aşıq sazını köynəkdən çıxardı. Balaca bir yerin, künc-bucaqdakı bir çayxanada Dədə Qorqud əmanəti bir abidənin sanki açılışını etdi. İfasından əvvəl həmin açılışa görə Muraz ayağa durub Abuzərin alınına bir yüzlük yapışdırdı.

Həmin nəmər Aşıq Abuzəri bir az da artıq cuşə gətirdi:

– Mərkəzdən buyurmuş qonağımıza Ceyrançölümüzün sinədəftərinin son şeirlərindən birini «Ruhani» üstə çalıb çağıracağam. Aşıq Abuzər sazi Qara qağamın ağzı ilə aldı, görək nə dedi:

***Dil-ağızlar yaralara quru maz,
Bəndələrə qayğılardan qurum az,
Nəm ömrümü günə sərsəm, qurumaz,
Bir yandan da zamanın bu leysanı.***

***Dəyirmanım çoxdan xapan qalıbdı,
Var-dövləti əldən qapan qalıbdı,
Başımıza daşlı sapan qalıbdı,
Beça də yox həyətlərdə ley sanı.***

***Kor dumanlar bürüyüb Seyran çölü,
Atəşlərlə əriyib Ceyran çölü,
Ah-amanlar bürüyüb Ceyrançölü,
İtib-batıb Qaranın giley sanı...***

Aşığa bir nəmər də uzatdı:

– Bunu da bu kəlamların sahibi Qara Qarayazılıya çatdır.

– Onu bacara bilməyəcəm... Ağamalıoğlunun yerinə gələn yazığı çatdadıb öldürdü. İndi Qıraç Kəsəmən qəbiristanlığından heç kəsə hay vermir...

...Çinar dibində müştəri gözləyən "Pobeda"ların yanından keçib tıbağa "Moskviç"ə yaxınlaşdı.

Bir kənarda, əvvəl özündən, sonra ətrafındakılardan, ən axırda da bütün dünyadan küskünə bənzəyən tıbağa "Moskviç" in sürücüsünə yaxınlaşdı. Xeyri ona vermək istəyirdi. Bir zamanlar Ələsgər əmisiylə onun maşınında Əskiparaya yollarını salmışdılar. Ələsgər əmisi Murazı xəbərdar etmişdi:

– Bu ağır bizim kəndlidi. Bir az canının yelçəkəni var. Özünü saxlaya bilmir. Əskiparanın çiçək ətirli mehi vurana kimi burnunu tutmalı olacaqsan...

Sürücülərdən biri yandan dillənəsi oldu:

– A müəllim, yanında əleyhqazın varsa, otur. Yoxsa kəndə qədər boğulub əmələ gəlməyəcəksən. Onun qabaqda motoru, arxada dalı əldən qoyur...

Amma əleyhqazsız həmin maşına əyləşdi. Pəncərəsini açdırdı. Çöl və iç qoxuşunu duymadan özünü Əskiparaya çatdıra bildi.

Sürücü haqqını artıq görüb dil-ağız elədi:

– Mən də Əskiparalıyam. Qarğavəllinin oğluyam. Gedək qonağım ol, ayağının altında bir beçə kəsim.

Bir beçə ömrünü xilas edib, özünün cücə vaxtının həyatına özünü saldı.

Həyatə girib, əlaqəsinin ağzından ərkyana ağzına güc verdi:

– Ay ev yiyəsi, ay ev yiyəsi, qarına prokuror gəlib, bütün çöl heyvanlarını qırıb, meşəni yiyəsiz qoymusan, səndən çöl heyvanlarının dəri üstə yazılmış şikayəti var...

Səslərin özünün içlərinə də insanların isti-soyuq hissləri qarışır. Onların ahəngindən duzlu, buzlu tərəfləri başa düşülür. Səsə eyvana çıxmış Ələsgər əlini gözünün üstə qoyub gələnə tanımağa çalışırdı. Səsinin ahəngindən gələnin ocaqlarına mərhəməliyini hiss edirdi:

– Boy, boy, olmuya Zəhrabəyim anamızın hamımızdan çox istədiyi Muraz balasıdı, yolunu azıb, axır ki, buralara da gəlib çıxıb.

– Özüdür ki, var, amma vəfasızlığı barədə dediklərini boynuna boyunduruq kimi keçirməyə hazırım. Özünə bir ələk də gətir, üzümə ələk tutub içəri girəcəyəm.

Həyatın ortasında bir-birinə sarmaşdılar. Xeyli vaxt beləcə qalıb ötən ayrılıqların əvəzini çıxarmağa çalışdılar. Sonra da bir-birlərinə nəzər salıb üz-başlarında ötən illərin saldıdığı izləri görmək istədilər. İllər Ələsgəri ağırlaşdırıb bilmişdi. Hələlik onun canı-cəsədinə qırovunu salmışdı. Bircə gözləri (insanların beşikdən məzara kimi dəyişməyən ürəklərinin güzgüləri) olduğu kimi qalmışdı. Onlar nə qohumcanlılığını, nə istiqanlığını yelin, quzun ağzına vermişdi. Ələsgər öz fikrini dilinə gətirdi:

– Maşallah, o böyük şəhərlərin zıppılıtısına tab gətirib, canavar kimi qalmısan.

– Elə vəzifəmə görə də canavarlaşmışam. Ceyrançölümüə onun ceyran balalarını qorumaq üçün prokuror gəlmişəm.

Ələsgər bir istədi ürəyindəkiləri dilinə gətirib düzünü söyləyə, amma ağzını qıfılladı. Bircə özünün eşidə biləcəyini elə ürəyindəcə dedi: Çox da nahaq, bu quyularının üstə Karvansara gəvəsi salınmış yerlərə nahaq da buyurmusan.

Bu yerdə evdən üç-dörd yaşlı oğlan uşağı çıxdı:

– Baba, baba, bu Ələkbər əmidimi?

– A Məmiş, bu Ələkbər əmindən də qiymətli qohumdu.

Muraz uşağın gəlişiylə Ələsgərin gec də olsa evləndiyindən xəbər tutdu. Uşağa cavabındasa qardaşı ilə atasının soyuduğunu başa düşdü. Araya düşmüş ovqat ağırlaşdırmış sükutu Ələsgər pozdu:

– O boyda məktəbi prokurorluğa dəyişibsən. Bəs bizim Məmiş balamızı oralarda kim oxudacaq?

– Özüm, qonşularımız demiş: «Keşiklikdən çıxmışam, bəs erməniliyimə nə olub».

Sonra Ələsgərin kefini kökəltmək istədi, – Bu Məmiş bala niyə belə arıqdı, elə bil ona nə anası süd, qatıq, nə atası yağ, bal yedizdirib.

Muraz uşağın önlüyünün cibinə xeyli pul basdı. Etiraz eləmək istəyən Ələsgərin də əlini yana çevirdi:

– Öz halal müəllimlik maaşımdandı. Bu gündən Ələkbər əmisinin yerini tutmaq istəyib, mən də Məmiş balanın Muraz dayısı oluram.

– Gərək onu da dayısı kimi canavartək yetişdirmək üçün dədəsi Almazvari bir canavar balası tutub gətirə. O da ovçuluğun başını buraxıb.

– Belə çıxır ki, Almaslar əmisi kimi Ceyrançöl canavarlarının tayı deyil.

– Bə nədi, yazıq o Qazançı meşəsindəkilərin adı çıxıb. Bizim ferma müdiri Ələddini dindirəsən, qan ağlayar, deyir bu yazıq canavarların ayağına nə qədər qoyun-quzu yazmaq olar?! Sürülərinin başında gedən o bozqurdlar ki var, onlar bizim Ceyrançölün yalquzaqlarından yüz dəfə gözü, könlü tox olanlardı.

Ayrılkən macal tapıb Ələsgərin qardaşına ağız burma səbəbini də öyrənmək istədi.

– Milisdən, itdən abırsız eləyib qovdular. Avtobazada müdir işləyir. Bütün Ceyrançöldə ən şorgöz, ən qurdlu adam kimi ad çıxarıb.

– Heç kəndə ayaq qoyurmu, qardaşına təkə əl vermək yox, əl də tuturmu?

– Yoxlaması gələndə onları yığıb kəndə ova gətirir. Erməni ovçularına cüyür vurdurub, Cüyür bulağımız üstə məclis açır. Geri dönəndə uşağın əlinə beşdən-ondan verir.

– Bu gündən elə hesab elə ki, uşağın dayısı kimi mən də varam. Sizi həm Muraz, həm də canavarlarla bir böyüdüyümə görə boz qurd kimi qoruyacağam.

– Niyə bir xeyli qalmadın, yengənlə də tanış olardın. Atası evinə qardaşının nişanına gedib, axşamüstülər gəlib çıxıb bilərdi.

– Gələndə dəfə toyunuzun hədiyyəsini də qoltuğuma vurub gələcəyəm. Bu dəfə heç...

Sözünü yarımçıq kəsdi. Əskiparada ikinci işi bir daha Qazançının yalmanına qalxıb, ömrünün ən murazlı gününü yad etmək idi. Birdən-birə Gülyaz məhəbbətinin güllü yazını əbədi itirdiyindən kədərlənmiş, Almasın da qurd ömrünü başa vurduğunu düşünüb həmin səfərindən əl çəkmişdi.

* * *

Muraz prokurorluq fəaliyyətinə olduqca sərt başladı. Müstəntiqləri yığıb narazılıqlarını bildirdi:

– Üç gün vaxtımı prokurorluğa daxil olan şikayətlərlə, onlara münasibətə sərf eləmişəm. Ölümlə nəticələnən cinayətlərə prokurorluq müstəntiqləri baxmalı, inandırıcı motivlər əsasında istintaqını başlamalıdır.

Bütün Ceyrançöl İbrahim Mehdi oğlunun necə öldüyünü beş barmağı kimi bilir. Müstəntiqimiz Hadıbala Hadıyevin şikayət ərizəsində adı çəkilən qatil oğlunu heç idarəyə də çağırmayıb.

İlk olaraq, Məşədi Səttar hamamının balaca çayxanasında oturub yazağzı qaraqanlıların boynunu çərtib qara qanlarını axıdan, soyuqlayanlara küpə satan dəllək İmanqulunu yanına çağırdı:

***Hamam hamam içində,
Xəlbir, saman içində,
Dəvə dəlləklik edər
Köhnə hamam içində...***

Prokurorun şəbədəsindən hələlik bir şey anlamayan İmanqulu ülgücsüz tük salmağa başladı:

– İndi ara həkimliyinə başlamısan, köhnə hamam içində.

– Neynim, əllərim əsirdi, tərgitdim...

– Bəs kimdənsə pay-püş alıb bığ qırmaq müxənnətliyini, onu necə, tərgitmisənmi?

– Vallah, neçə illik dəlləkliyimdə ilk səhvim idi.

– Özününkü, ya kiminsə öyrətdiyi səhvin?

İmanqulu tir-tir əsirdi. Sir-sifətinin rəngi də görünməz ülgüclə tərtəmiz qırılırdı. Onun özündən getməyindən Muraz ehtiyatlandı:

– Qorxma, bircə etirafın mənə bəs olacaq, onu eləyib çıxıb gedəcəksən, xeyirxah qan tökməyinlə də işimiz olmayacaq. Kabı kişinin bığını qırmağı sənə kim sifariş vermişdi?

– Onun yerini marıtlamış Hadıbala...

– İndi dediklərini öz xəttinlə yazıb, altından imzanı at...

Onun tərəddüd etdiyini görüb, əl yeri qoymadı.

– Onsuz da səsin yazıldı.

İmanqulu qələmi götürüb, əvvəl əlində ülgüc kimi tutdu. Sonra vərəqə çeyirib, keçmiş günahının tükünü qazımağa başladı.

Hadıbala nə qədər dartınsa da, həmin əmələndən qaça bilmədi.

– Atandı, əmindir, bilmirəm, onun hayfını çıxırsan məndən.

– Əvvəl burdan, sonra da bazardan ərizənlə çıxıb rədd olacaqsan. Üzünə duran rüşvət aldığı bir sürü adam var, yoxsa cinayət işi qaldırılacaq.

Kabının xeyirxah adı bərpa olundu. Ceyrançöl kolxoz bazarına da Kabı Al-lahyar oğlunun adı verildi...

Sonra İbrahimi bazarın ortasında itələyib, ölümünə səbəb olan Nazim Hadıbala oğlunun işi ilə məşğul oldu. Canlı şahidlər tapıb istintaq başlatdı.

– Bu mənim işim deyil, sizə nümunəm olacaq. Fəaliyyətini təmənnalı davam etdirəcək müstəntiqlərimizlə vidalaşmalı olacağıq.

...Qağabalanın çayxanasına yığışanlar bir ağız oldu.

– Halal olsun bu adama, doğrudan da nahaq qan yerdə qalmadı.

Ticarətin müdiri Vahid Fərrux oğlunun istintaqı onun təklifi ilə milis idarəsində başlandı. Xətm olunmuş iş fəaliyyətə yeni başlayan cavan müstəntiqə tapşırıldı. Yekəxanalıq edib milisin göndərişlərinə belə gəlməyən idarə müdiri barədə qətimkan tədbiri seçildi.

Gülab Baxışlı adlı qadın məişət pozğunu kimi Ceyrançöldən başını götürüb qaçdı (otağında onu növbəti məşuqu ilə yaxalamışdılar).

Yeni prokuror qədəm basandan əlləri rüşvətdən üzülmüşlər ona qarşı ulaşmalarını, hürüşmələrini başlatmışdı (əvvəl bir-biriylə qapışanlar bir düşmənlərinə qarşı birləşməli olmuşdu).

Ceyrançölün şikayətçiləri ancaq prokurorluğun yolunu tutur, işlərinə ədalətli baxışdan razı qalırdılar.

Yavaş-yavaş Murazın başlatdığı ədalət yürüşü zəfərini çalır, adamlardan atasına rəhmət oxutdururdu.

Ta Əskiparadakı ov hadisəsinə qədər...

Ələkbər nazirlikdən yoxlamaya gələn adamı baş mühəndisi ilə Əskiparayaya yollamışdı.

– Ələsgər sizə yaxşı ov təşkil edəcək. Erməni kirvələrə cüyür vurduracaq, bulaqlar üstə bir-iki gün kefinizə baxarsınız. Özü də yaxşı ovçu idi, quşu gözündən vururdu. Quşa, heyvana tufəng tuşlamaqdan gözünü çəkib. Di uğurunuz xeyir olsun. Ovçu Tofiqi sizə qoşmaq istədim, özünü çəkib dağ başına qoydu, xeyri erməniyə verəsi oldu.

Yolunu gözlədikləri erməni ovçuları gəlib çıxmamış, ovda bədbəxtlik baş verdi. Qəfil güllə açılmaqla baş mühəndisin odlanıb, ömrünün sönməsi bir oldu.

Həmin gün Ələsgərin çiyinə tufəng aşırması arvadı Fatimənin ürəyincə olmamışdı. Görünür, arvadın ürəyinə nəsə damıbmış. O da nahaq yerə Fatimənin ağzını yelə vermişdi:

– Dığaların gözündə ovçu kimi görünməyim yaxşıdı. Görsünlər ki, asaturun da xançalı var. Həm də müştəri çıxası olsa, tufəngimi satacağam getsin.

– Onda hər iki gözündəki patronları da çıxart.

Tufəng səsindən də sürətlə xəbər Ceyrançöl milisinə, sonra da camaatına çatdı. Həm də bərli-bəzəkli şəkildə: Ələkbər yerinə keçmək istəyən baş mühəndisi qardaşı Ələsgər tərəfindən qızıl gülləyə gətirib.

Ələsgəri elə ov yerindən maşına mindirib gətirdilər. Mərkəzdən gələn qonaq şahidlikdən boyun çəkdi:

– Biz hadisə baş verən zaman dərəyə, bulaqdan su içməyə enmişdim.

Ələkbəri Məşə Səttar hamamında dul bir qadınla kef eləyən zaman yaxaladılar. Həmin biabırçılıq da Ceyrançöllə bir elədilər.

Muraz xəbər tutan kimi ayağını milis idarəsinə qoydu. Milis rəisi ilə bərabər həbs olunan iki qardaşın yanına getdilər. İlk sualını Ələsgərə tuşladı:

– Bəs sən ovçuluğu tərgitmişdin?..

– Tufəngimi də milisə gətiriblər, belini qırıb güllə yerinə baxsınlar, içi boşdu. Onu erməni ovçularına satmaq üçün götürmüşdüm. Kimsə kənardan o yazığı gülləyə gətirdi.

Sonrakı sualı Ələkbərə tuşladı:

– Doğrudanmı baş mühəndis sənə yerinə keçmək istəyirmiş? Bir-birinizlə itnən pişik kimi imişsiniz.

– Ay tova, ona övladım kimi baxırdım, onsuz da avtobazanın bütün işlərini rəhmətliyə yükləmişdim.

– Bəs niyə bu həngaməni çıxarırlar?

– Mən də sistem işçisi olmuşam, hiss eləyirəm ki, bunlar hamısı sənə görədi. İşindən gül ətri gələn Ceyrançölün ilk təmiz prokuroruna qurulmuş tələdi. Mənə görəsə ancaq və ancaq iki seyidin qarğıışı işləyə bilər. Onların birini bazarın bu, o birini o başından kapitalizm qalığı kimi gənitmışdim. İkisi də hədələmişdi: cəddimiz sənə qənim olacaq.

Həmin seyidlər Murazın da yadına düşdü. Bazarın seminariya səmtindəki qarıda şiə, hərbi komissarlıq səmtindəkində sünni seyidi nəzir yığırdı. Onlar da bir-biriylə itlə qurd kimi yola gedirdi. Biri o birinin kölgəsini Həzrət Əlinin qəzəb oğlu Həzrət Abbasın qılıncı ilə, o birisi də onununu pəhləvan Osmanın xeybəri ilə qılınclayırdı.

Muraz bazarda su satan vaxtlarında qazancı artıq düşən vaxtlar özünün sünni, ya şiə olduğunu bilmədiyinə görə hər ikisinə nəzir verirdi.

Muraz üzünü milis rəisinə tutdu:

– Siz də yerində, həmin saat əməliyyatınızı başlamamış, bu iki qardaşı qabaqcadan hazırlanmış ittihamla tutub bura salmışınız. Üstəlik, onların əleyhinə əməliyyatınıza güllə sürəti vermişiniz. Mərkəzi təşkilatlara iş təsdiqini tapmamış, xəbər göndərmisiniz.

Muraz prokuror səlahiyyətlərindən istifadə edib iki qardaşı təcridxanadan çıxardı. Milisin qabağında tamaşaya toplaşmış bir para Ceyrançöllünün gözü qarşısında yanına salıb apardı.

* * *

Çəlikli bir adam Dənizkənarı parkın yeraltı keçidinin girəcəyində, təqaüdçülər oturan məkana yaxınlaşdı. Gözlərini xeyli gəzdirdəsi sonrası axtardığı adamları tapdı. Yaxınlaşıb ehtiramla salamını verdi.

Onun yaxınlaşdığı iki çəliklidən biri soruşdu:

– Bu havalı yerdə hansımızın qəbuluna gəlmisən?

– Elə hər ikimizin.

– Mən kəsdirə bilmədim, kimsən, kimlərdənsən.

– Sizin vaxtınızda milis rəisi işləmiş Fərruxam. Əgər belə əldən düşüb dəyişmişəmsə, günahı elə əlindən dad eləməyə gəldiyim Muraz adlı, o murazı gözündə qalmış canavar südü əmmiş yetimçədədi.

O birisi çəlikli də çeşməyini taxıb, bir xeyli baxandan sonra həmin adamın dünyanın bu düz yerində «qəbuluna» düşməyinə razılığını verdi:

– Mən də tanıdım, rəhmətlik Ağamalioğlunun şinkar ziyafətində o ləzzətli kababları çəkən adam sən idin. Bir yetimçə laçın kimi oğlanı boğazı yoluq xəstə toyuğa döndərib. Otur görək, aç sandığı, tək pambığı.

Çəliklilərin biri Ceyrançölün birinci katibi (həm də çəkist) Cavadov, o birisi də Təhlükəsizlik komitəsi sədrinin müavini Atakişiyev idi.

Biri nə kommunistlərə düz-əməlli rəhbərlik etmiş, o birinin də, xalqının adamlarına nə atalığı, nə kişiliyi keçmişdi.

– Uşaqlıqda döyüb deyə, oğlumu tırmədə çürüdür. Sizin baldızınızı da Ceyrançöldən didərgin salıb, yoldaş Cavadov (istədi yeni baldızınızı desin, yaxşı ki, dilinin əyləcini vaxtında basa bildi). Bütün Ceyrançöl əhlinin başında turp əkənin əleyhinə materialların bir nüsxəsini gətirmişəm. Haqqını əhali yığıb. Tədbir görsəniz, Ceyrançöl xalqı atanıza rəhmət oxuyacaq.

– Ver görüm, gətirdiklərini.

Qonaq çəlikli yerli çəliklilərə içində xalqın yığıldığı ilə bərabər, boğaza yığıldıqları şikayətləri baş çəlikliyə verdi:

– Tanış olaram, tədbirimizi görürük.

Bir neçə gündən sonra açıq havadakı qəbulda qonaq çəlikli baş çəliklinin qərarını öyrənmişdi:

– O canavar südü əmmiş adam kommunist İslamın yox, Ələkbərin bic toxumu olmasının heç biri əsaslı dəlil deyil. Bu adamın Ceyrançölə məqsədli halda prokuror getməsi, Gəncə kimi böyük yerdən imtina eləməsi, qərəzli işlərinin sübutu. Ən axırda da cinayəti dəlillərlə sübut olunmuş ölüm hadisəsini qohumlarının xeyrinə həll etməsidi. Materiallar Daxili İşlər Nazirliyinin də, bizim idarənin də nəzarətindədi. Onu da deyim ki, arxasında Respublika prokuroru durur. Ümumi bir məxrəcə gəlinəcək. Hər halda yaxasını qurtara bilməyəcək.

...Atası Gülyaza dedi:

– Murazı güc-bəla ilə həbsxanadan qurtara bildim. Həkim heyəti baxacaq, psixikasının pozulduğuna görə xəstəxanalıq olacaq.

...Prokururun otağına əvvəl mərkəzdən gəlmiş həkimlər daxil oldu, sonra da şəxsi heyəti yoxlayan inzibati orqan nümayəndələri.

Həkim qadın olduqca nəzakətlə dilləndi:

– Səhhətinizi yoxlamaq üçün nümunələr götürəcəyik. Arxayın olun ki, heç kəsin təsiri olmadan nəticəni bildirəcəyik.

Şəxsi heyətə məsul adamın ağzındansa başqa avaz eşidildi:

– Aləmi qarışdırmısınız, ya həbsxanalıq, ya dəlixanalıq olacaqsınız.

Həkim rəyinə görə, Muraz psixoloji cəhətdən xəstəxanalıq oldu. Onu Şəkərin qaləsindəki camaatın dəlixana adı qoyduğu yerin üstü xaçlı maşınına mindirəndə, Ələsgər üzünü yana çevirdi. Ələkbər iki əliylə gözlərini tutdu: Heyif səndən Kommunist İslamın Cüyür bulağının suyu kimi büllur oğlu, bu canavarlar, canavar südü əmib quduzlaşmış kimi səni də dəlixanalıq edə bildi.

Sonra maşının arxasınca özünü həmin yerə verdi. Son gücünü işə salıb, tədbirini görməyə çalışdı. Axtarıb Ceyrançöl camaatının ən ağıllısı hesab elədiyi Dəli Alını tapdı.

– Murazı hara saldılar, aradan birtəhər çıxarmalıyıq.

– Elə hesab elə ki, onu ölümünə vurublar. Burda qapısı dəmir barmaqlı balaca bir otaq var. İçərisində zəncirli Ayı Səməd qalır; oğlunu gözü qabağında ayı basıb parçalayanda, o da üstünə cumub onu parçalamışdı.

– Get gör neyləyirsən...

– Səməd yanına heç kəsi buraxmır, kim gəlsə boğazını üzəcəyəm deyir.

– Tələs, qadan alım, əlac sənədi.

– Cavanlığımı itirmişəm, yoxsa mən də bu ayının basıb gözünü çıxardardım.

...Dəli Alı özünü yetirəndə həyatının ən qəribə hadisəsinin şahidi oldu. Dünyanın ən zır dəlisi ilə ən ağıllı bəndəsi arasında söhbət gədirdi.

Yuxudan yeni durmuş Ayı Səməd Murazı yeni görürdü. Alı əlindəki açarla (onu güc-bələyla ələ keçirmişdi) kilidi açıb, Murazın başını bələdan qurtarmağa hazırlaşır. Amma buna ehtiyac duyulmadı.

– Bir baxım, bir baxım, deyəsən, sən mənim Müzəffər balamsan. Gorundan çıxıb xəstə atanın ziyarətinə gəlmişən. Gəl səni öpüm, goruna qayıt, yoxsa bu Ceyrançöl bədəşilləri xortdadığını görüb, daş-qalaq eləyib təzədən öldürürlər.

Alı qapını açdı. Ayı Səməd oğlunu goruna qayıtdı.

– Amba ayağını eşiyə qoymamışdan sən öz başın, Vələş bulağı üstə əlini qulağının dibinə qoyub oxuduğun mahnını bu gorxanada bir də səsləndir. Bu bəlkə də eşitdiyim ən son, ən xoş insan avazı olacağı...

Son sözləri içərisinin kövrək hissələrindən hələ də qalmış adamı kövrəltdi. «Oğlu Müzəffərin» azadlığa çıxmasını bir az ləngitdi. (Əslində, Dəli Alı da elə bil tilsimlənmişdi. Bəlkə də teatr oyunu görməmiş həmin adam ömrünün faciə şəkilli ən misilsiz bir tamaşasının şahidinə çevrilirdi).

Alı dəlicəsinə Allahına yalvardı ki, kaş Muraz həmin mahnıdan xəbərdar olaydı. Aşıq Abuzərin Ceyrançölün ən ucqar çayxanasında çalib-çağırdığı həmin mahnı ceyranvari ayaq açıb mahalın hər tərəfinə yolunu açmış, sözləri dodaqlara çatdırı, hafizələrə hifz eləyə bilmişdi.

Tamaşada oğul rolunun ifaçısı bəlkə də həyatının onu dimdikdən düşmüş adam şəklinə saldığından yolunu tez-tez həmin çayxanaya salmış çayçıya əl buyruqçuluğu eləməli olmuşdu. Amma həmin mahnını birinci dəfə ifa etməli olacaqdı. Üstəlik, bundan düşdüyü vəziyyətə görə daralıb eləməli idi. O, həyatın insanlıqdan çıxarıb ayı şəklinə salmış bədbəxt bir adamı rahatlamaq üçün oxuyacaqdı. Amma, ifası ərzində öz ömrünü də ildırım sürətilə gözündən keçirib, ömür-gün səyahətinə çıxa biləcəkdə. Aşıq Abuzər hər o mahnını oxuyanda gözlərini yumurdu. Başqa ifalarında gözlərinin hərəsi bir tərəfə baxan adamın bir tək həmin mahnıda gözləri bir səmtdə birləşirdi – zülmətdə. (Həyatın bəzi bəndələrinə verdiyi zülmətlərin zülmətində):

***Dişan balanı, qarını,
Doydurmaq lazım qarını.
Otluğun üstə qarını
Ələmə, ceyran, ələmə.***

***İlahi maya balama,
Ana südündən bulama.
Sən Allah, aləmi bulama,
Ələmə, ceyran, ələmə...***

***Qurd verməyibdi bəlanı,
Yetəcək ömrün bal anı.
Yalayacaqsan balanı, –
Mələmə, ceyran, mələmə.***

Hər bənddən sonra axırıncı sözləri Ayı Səməd də təkrarlayırdı... Ayı nəriltisinə bənzər təkrarı nə ifaçını, nə yeganə tamaşaçını rahatsız eləməli idi. Əslində, hər bənddən sonra ömür-günlərinin əzab-əziyyətləri saxlanc göz yaşları ilə canlarından çıxırdı.

Mahnı bitdi. Allah-təalanın elə bil bu dəfə yazığı gəlib Səmədin səsinə ayı nəriltisi qatmadı.

Bu dəfə əvvəllərdəki adam balasıvari Səməd kimi danışmağa başladı:

– Sağ ol, a bala, ağzına sağlıq. Buradan da ölüb-itənlərin qulaqları “Quran” səsi eşitmir. Sənin bu mahnın öləndə də peyğəmbər payı kimi qulağıma gəlib çatacaq. Daha gorunu çatladıb, yanıma gəlib-eləmə. Az möhlətim qalıb, bu ayı yuvası dünyada, Allahın bizə yazığı gəlib yəqin ki, o dünyamızı sahmanlayar, ruhumuzu görüştürər.

Səsinin get-gedə gərləşdiyini (ayı nəriltisinə çevrildiyini) görüb sözsöhbətinin xətmını verdi.

– Çox elə aylardan da vəhşi adamyosunluların gözünə görünüb, özünü daşqalaq elətdirmə...

Az qala, ağılı başından alan tamaşa sona çatdı. Dəli Alı özünə və sözünə qayıda bildi. Xəbərdarlığını Ayı Səmədin pəncəsindən oğlu Müzəffərə bənzətdiyi ilə müzəffərliyinə qovuşan Muraza çatdırıa bildi.

– Ələkbər əmin səni küncdəki çayxanada gözləyir. Gəl, dal qarından yola salım.

...Ələkbər əmisi Murazı muraz yolu ola biləcəyi naməlum bir səfərə uğurladı.

– Bizləri bərabər görməsinlər. Burdan zavod maşınlarının birinə minib Qaradaş tərəfdən Əskiparaya get. Ordan da səni Ələsgər Qazançının Göydaşına qaldırsın. Səhəri Təkqəbir tərəfdən Dilicana enər, Yerevan üzərindən Moskvaya çıxıb gedərsən.

Axşam qaranlığında Murazın son görüşünə görə qarqara qaralmış Ələkbər əmisiylə göy qübbəsi altında ürəyi cıra-cıra dodaqlara yol tapan son söhbətləri oldu. Xəcalətindən başı əyilmiş Ələkbər əmisinin sözləri az qala ayaqları altındakı Yer kürəsini parçalamaq istəyirlər.

– Heyif, bizim üstümüzdə özünü güdaza verdin. Bu ağırlığı necə çəkib, altından çıxıb bilib, yaşaya biləcəyik. Çətin bundan sonrakı günlərimizi halallıqla gözümsüzə, canımıza çəkə bilək...

Ələkbər əmisinin ürəyinə qonmuş Göydaş ağırlığından xilas etmək istədi iki daş arası.

Bir ömür boyu başı daşlı olmuş Muraz:

– Özünüzü heç vədə günahkar hesab eləməyin, siz Murazın canı. Mənə həm ana, həm nənə Zəhrabəyim anamız olub. Odur ki, sizlərə bu kiçik əməyimi ana südü, nənə öyüdü kimi halal eləyirəm. Bunu etməsəydim, Göydaşın ağırlığı mənim ürəyimə düşəcəkdə.

...Uzun illər idi ki, uşaqlığını bərabər keçirdiyi Almaz Murazın ürəyində yurd salmışdı. İçinə düşdüyü cəmiyyətin yırtıcıları ilə rastlaşdıqca içindəki Almaz onun hissiyyatlarına sahib olur, dişlərini canavar dişləri kimi şaqquldadırdı. Həmin qurd xislətinə görə Muraz uşaqlıqdan bəri özünü eldən, obadan gizli Qurd Muraz (Almaz Muraz) hesab edirdi.

Üzünü Qazançı zirvəsinə, – Göydaşına tutduğu zamansa hər addımında insanlığından uzaqlaşmağa çalışırdı. Bu dəfə özü ömrünü-gününü qurd kimi tamamlamaq istəyirdi.

Uşaqlıq yavrusu Almaz, onların tay-tuşu kimi ömrünü sürmək istəmişdi.

Həyatın vəhşilərinin varlığında caynaqlarının izi olan Murazsa həyatını yalquzaq kimi bitirməyə hazırlaşdı.

Bir bəndə daxilində (həm də dimdikdən düşənin) şəxir xeyir üzərində zəfərinə hazırlaşdı.

Muraz özünü Əskiparaya yetirə bildi. Amma Ələsgər əmisinin gözüne görünməyib, özü Göydaşın yolunu tutdu. Canavar yuvalarına göz gəzdirdi. Yuvalar sümüksüz idi. Ovçu Ələsgər əmisi bir vaxt onu başa salmışdı: Qurd yuvası sümüksüz olmaz. Əgər yoxdursa, onlar oranı tərək edib təhlükəsiz yerə

daşınıblar. Demək buralarda Almasın törəmələrindən də qalmayıb. Uşaqlığını, canavar süd qardaşını, onun insaninkına bənzətmək istədiyi gözlərini yada saldı. Sonra Göydaşın üstə çıxıb üzünü Tanrya tutdu:

– Bir zamanlar o qurd balasının gözlərinə baxanda görürdüm ki, bizim kimi adam olmaq istəyir. Biz uşaqlara qarışıb oynamağa, deyib-gülməyə çalışırdı. Ən böyük qayğısız günlərimiz uşaqlıq çağımızın bir zamanlar öləcəyimizi bildiyimiz gününə qədər imiş. Sonra dünyamızın bəndələrinin vurağan buynuzlarını, parçalayan dişlərini, didən caynaqlarını da görürük. İndi mən də canavar olmaq istəyirəm. Ağlım başımda, son ömrümü canavar kimi sürmək istəyirəm. Yaratdığın şüur, verdiyin insanlar gözlədiyini o böyük adını qazana bilmədilər. Bu gün-sabah sonsuzluğun ilk bəndə ünvanını, yer kürəsini də məhv edəcəklər.

Bütün bunları ulaya-ulaya söyləyirdi. Göydaşın üstə, axşam qəribliyində bir insan canavar üzünü Tanrısına tutub ulayır, ulayırdı...

SON FƏRYAD

Murazın sonrakı taleyi dərkolunmaz dünyanın bir sirri kimi öz yumurtasından çıxıb bilmədi. Qarayazılının dünyaya gözü çaş-baş Aşıq Abuzərin oxuduğu son şeirini yada saldı:

***Gah cücəyik, gah da onda yumurta,
Sirlərini bəndəsindən yumur da.
Nəyi varsa bir çıxılmaz yumruda,
Nəyi yoxsa düşüb bəndə bilinməz.***

Bilinmədi başını gizlətmək istədiyi Moskvaya gedib çatıb, ya özünü Göydaşın üstündən atıb bir ömürdən gizləndi. Seycan fatihə əvəzi öz təsəllisini verdi:

– Əgər özünü Göydaşdan atıbsa, lap əlinin içindən gəlib. Onsuz da dünyaya hacıləyləyin dimdiyindən düşmüşdü. Qoy indi də qapqara Göydaşın dimdiyindən düşsün.

Belə getsə, bu gün, sabah dünyamızın özü də sonsuzluğun dimdiyindən düşəcək, Murazın özü kimi murazı gözündə qalacaq...

Amma kaş bu dünyanın bütün bəndələri Muraz kimi halal, hümmət adam bəndəsi ola biləydi. Bəlkə onda nə bir-birlərinin, nə də dünyalarının başını batırdılar, bu başım haqqı.

Son: caynaq ləpirləri

Qazançı dağının Qaşqu talasına öz süd rəngini, təmizliyini çoxdan itirmiş qar yağır. Bir dəstə, Adəm, Həvva mələklərini itirmiş bəndə ömrünün son mənzilinə yol alırdı. Onlardan Ayı Səmədlərindən ayı, tülkü Hadıbaladan tülkü, qurd Musadan canavar izi düşürdü dünyalığını itirməyə başlayan cahanın son gün üzərinə...

Heyif, Murazın həm özü, həm izi Qazançı dimdiyindən düşüb sonsuzluğuna az gedib, üz getmişdi...

SON

◆ Poeziya

Yusif HƏSƏNBƏY

ƏSRİMİZİN MƏHƏBBƏT ŞƏKLI

HAYIF

Ayağa çəkirəm qoşalüləmi, –
Eh, vay! Qayalara çırpılır gənim!
Atdığım hədəfi tutmur, yan keçir!
Məhzun ürəyindən qara qan keçir, –
Gülləyə hayif, hədəfə hayif!

Tarı gümüşə tut, sədəflə bəzə!
Artır simlərini əllidən yüzə!
İlham dil açmasa, tar düşməz səsə, –
O gümüşə hayif, sədəfə hayif!

Ürəyin oduyla yazılır kitab,
Oxuyan qazanır tanrıdan savab!
Vaxt gəlir tərkdir ruhu inqilab! –
İçilməmiş qalır qədəhdə şərab, –
Şəraba hayif, qədəhə hayif!

QISQANC MƏHƏBBƏTİN AĞRILARI

Sən harda qalmısan bu çağa kimi?!
Yanıram cəhənnəm ocağı kimi!

Saplanır sinəmə mizraq qəzəbim,
 Otellonun qısqanc bıçağı kimi!
 Özümə açılan tüfəngdi səbrim, –
 Qurşunam qundaqdan çıxmağa kimi!
 “Şanel”, “Fidji” ətri uçur telindən,
 Deyirlər bir naqis, tutub – belindən,
 Öpüb ayağından, öpüb əlindən,
 Qəlbinin yağını sorub dilindən,
 Qızmar bir qucaqda huşdan olmusan!
 Mən şərəf taxtında sultanam, şaham,
 Sən gədə-güdəyə mehman olmusan?
 Kimlərin dizinə başını qoyub,
 Gözü xumarlanan ceyran olmusan?
 Çirkinsən vəhşətin qucağı kimi, –
 Üzünə baxmaram brilyant olsan,
 Satqınsan təpədən dırnağa kimi!
 Axır günlərimi, –
 Ağır günlərimi –
 Şosse, magistral, beynəlxalq deyil,
 Cığır günlərimi, –
 Sıfır günlərimi yaşayıram mən.

Gözüm qapıdadır, ürəyim darda,
 Şəklin ki, yoxdur
 Üstümə yıxılır boş divarlar da!
 Qəlbinə mərhəmət qonub gəlmisən, –
 Eşqimin oduma yanıb gəlmisən?
 Gəlişin zülmətdə doğan şölədi, –
 Yoxluğun qəlbimdə kiçik çiləldi!
 Bir doğma baxışla,
 Şux bir gülüşlə,
 Canı üzülmüşlə barış, gözəlim!
 O zəhər dilindən bir busə içim.
 Ruhuma bal kimi qarış, gözəlim!
 Gəl ki, zülmətimin səmalarında
 Parla ulduz kimi, sayrış gözəlim!
 Qoy yenə eşqimlə qol-boyun olum,
 Sakitcə ölüm!

HƏR ŞEYİN OLACAQ!

Hər şeyin olacaq, –
 Otaqların xalça muzeyi olacaq!
 Mənzilin gen-bol,

Döşəmələr bədii parket!
 Soyuducuların
 Ərzaq dolu market!
 Bir gündə neçə dəfə dəyişəcəksən,
 Bahar -yaz paltarını!
 Qumaş, atlas paltarını.
 Daimi yerin olacaq
 Teatr lojaları.
 Gözü sənə dikiləcək
 Cavanların, qocaların!
 Boynundakı daş-qaşlara yox, –
 Açıq-saçıq sinənə
 Dikiləcək nəzərlər.
 Gözəlliyinin cazibəsində əriyəcək
 Polad iradəli nazirlər!
 Sərgilərdə də
 Ən gözəl qadın rəsmi
 Mono Liza yox,
 Sənin rəsmi olacaq!
 Super təminatla, toy-büsatla yaşayacaqsan,
 Heç bir dərdin-sərin olmayacaq?
 Ən varlı kişilər “adamuşkan”,
 Amma heç biri ərin olmayacaq!
 Qapında əmrə müntəzir
 “Şessotka” – “Mercedes”!
 Birində barlara, kazinolara get,
 Birində də kosmetik salonları gəz!
 Hər şeyin olacaq, amma,
 Pilləkənləri birayaq-birayaq
 Endiyin zaman, –
 Bir güclü, isti əl istəyəcəksən. –
 Dirsəyindən tuta!
 Hər şeyin olan yerdə –
 Bax, o isti əl olmayacaq!

XƏSTƏYƏ BAŞ ÇƏKDİLƏR

Şüşələri qırıqdı
 Pəncərələrin,
 Otağının
 Divarları uçdu!
 Tavanı döşəməyə yapışdı!
 Vəhşi küləklər
 Sümüyə işləyən bıçaqdı!

Nə divarlarda Rembrandtın şəkilləri,
 Nə yerdə qədim
 Didim-didim palaz qalıb?!
 Xəstəyə baş çəkməyə gəlmişdilər...
 Kitab dolu rəflər, –
 Boşalıb!
 Bir küçük
 Zingildəyirdi mənzildə.
 O küçük də
 Bir tikə çörək görmüşdü əlində!

YOL AÇIRIQ

Ağlımız kəsəli,
 Ayağımız yer tutalı,
 Gecəni gündüzə qatıb,
 Ayaq üstə yemək yeyib,
 Yol gedə-gedə yatıb,
 Hərəkət yaşayırıq!
 Ancaq neynək?
 Bağlı qapılar açaraq,
 Aşılmaz dağlar aşaraq –
 Keçilməz çaylar keçərək,
 Bir həyatda necə həyat yaşayırıq!
 Bir uğurla üzləşəndə
 Üzümüzə gülüş qonur.
 Özümüz özümüzə mükafat bağışlayırıq!
 Gündoğandan günbatana,
 Yerini əllinci qatından
 İki yüzüncü qatına,
 Ana Xəzərin təkində
 Şirin yatıb, bal yuxuya batan o,
 Alimlərin əla kəşfi,
 Könlümüzün bitməz eşqi,
 Kürrəmizin yeni, –
 Yəni, ən zəngin neft qitəsinə,
 Əcdad atəşpərəstlərin
 Odlar yurdu məbədinə –
 Ən zəngin oktanlı neftin
 Mədəninə, yol açırıq!
 Kəhkəşanı kompas kimi,
 Bağlayıb qolumuza,
 Dan ulduzu öz nurunu
 Səpələyib yolumuza,

Güman bizi aldatmasa, –
 Daşları gül açan yaza,
 Yerdən uçub, Aydan keçib.
 O cənnət guşəsi – Marsa, –
 Ceyran südlü çaylarının sahilində
 Topxana meşəsi, Marsa,
 Göylərin Allahı Zevsin
 Bakirə məhəbbətinin
 Tər bənövşəsi Marsa, –
 Söyüdlərin kölgəsində
 Partapartla fantan vuran,
 “Badamlı” çeşməsi Marsa,
 Rəvan, qısa
 Yol açırıq!
 Bu yolda iradəmizi
 İnadımız alqışlayır!
 Yollar heç vaxt sona çatmır,
 Yollar qurtaran yerdə
 Təzə yollar başlayır!

DİNC, RAHAT İNSANLARIN DÜNYASI

Afrika şeirlərindən

Sudanın səhraları cod qumdu.
 Əlini tikan cızanda, –
 Cızaqdan qan sızanda,
 Təcili yardımçı həkim yod, – qumdu!
 Günəş qumlar altından çıxır, –
 Şəfəqlərin ucundakı od, – qumdu!
 Ancaq nə çoxdu burda, – uşaq!
 Timsahla bir nohurda, – uşaq!
 Xurma budağı ucunda, – uşaq!
 Uşaq – ananın qucunda, – uşaq!
 İnek sağanın dalında, – uşaq!
 Nənənin nənni şalında, – uşaq!
 Uşaq əlindən bananı
 Dələ qoparıb qaçır.
 Uşaq qovur, dələ kaktus ağacına dırmaşır.
 Deyirlər ki, qumluqda şum olmur!
 Şum yoxdusa, dən olmur, tum olmur!
 Amma Sudanda qum dağının yaxası,
 Çimərliyin arxası
 Qalın darı tarlasıdır.

Darını insanlar əkmir –
 Küləklər əkir,
 Leyləklər, ördəklər əkir.
 İnsanları pəhləvana döndərir
 Güclü darı çörəyi!

Hədəfə ox atmaqda,
 Filləri oynatmaqda,
 Pələngi ram etməkdə,
 Meymunla bir süfrədə
 şam etməkdə.
 Ürkək dəvəquşularını
 Qazalağa qoşmaqda,
 Mirvarili dənizlərin
 Təkinə baş vurmaqda,
 Hər il rekord qazanır
 Sudanlılar.
 Hamımız sudanlılartək
 Təbiətə dəstək versək,
 Ömür-gün mənalı keçər,
 Yaşamaq asan olar!

TƏRSANƏ FƏHLƏSİ FƏRBU

Afrika şeirlərindən

Ətli, yumru sifəti, –
 Üzünə zəfəran çəkmiş – qoğal.
 Çat-çat qabıq verən dodaqları, –
 Üstündə şan pulları parlayan bal!

Əlcəzairdə tərsanə fəhləsidir, –
 İbn-Səlim Fərbu!
 Kürəklərinin hərəsi bir xırman vəli, –
 Boynu, – araba topu!

Qalın qolları –
 Rüstəm-Zalın qolları
 Yan üstə çökmüş Bizans qülləsinə
 Dirək, tir!
 Çiyinlərinin əzələləri –
 Üfürülüb, şişdirilmiş dəmir!

Sahildə gördüm onu, –
İri sümüklü, nəhəng gövdəlidi.
Ayağı dizəcən qumdu, –
Başı buludları dəlirdi.

Əsatir qəhrəmanlarının qəlibindən çıxmış
Tökmədi, laydı, bütövdü.
Ürəyi tük kimi nazikdi Fərbunun,
Ancaq davranışı köntöydü.

Qadınlar ilk görünüşdən
Bənd olurlar Fərbuya.
Biçimsiz olduğuna görə Fərbunu
Çağırırlar orduya.

Elə bil başından boşaldıblar,
Çuğundur şirəsi dolu bir çəlləyi.
Qaradan qırmızıya çalır
Dərisinin rəngi!

Üç-beç sement kisəsini
Vurur qoltuğuna.
Sahibkar da üç fəhlənin zəhmətinin haqqını
Gülə-gülə verir ona!

FƏSADLAR ÇIXIR ÜZƏ

Toplarını guruldadı,
Raketlərimi uladı?
Yerin altıncı qatını laxlatdı
Göyün yeddinci qatı!
Bir ildırım zərbinə
Neçə dağ paralandı.
Qurutdu dənizləri,
Döndərdi közə, külə.
Yanar çayların odu!
Üfük dərinliyindən
Nəhəng bir külək qalxdı!
Dinozavr ağızlı
Cəhəng bir külək qalxdı!
Ətəyiylə toxundu
Dağ başında bir daşa,
Daş çaxmaq daşı imiş, –
Dağ büründü atəşə!

Neçə zirvənin başı
 Ayağı altda düşdü.
 Qayalar tərələndi,
 Zirvələr qozbelləşdi!
 Fındıq çubuğu yağış,
 Çəpər çəkdi yerlə göy arasına!
 Su çoxluqdan az qaldı
 Çaylarının beli sına!
 Ukraynada, Rusiyada
 Qumbaralar, “Pualar”
 Düzləri dağa çevirir,
 Dağları düzə!
 O qanlı döyüşlərin
 Ağrıları, acıları
 Bizim cənnət bağımız
 Qubada çıxır üzə!

BİR GÜN EVƏ GƏLMƏSƏM...

Bir gün evə gəlməsəm...
 O taqqılıtımın üzünə qapamayın qapını!
 Qapı qoy açıq qalsın!
 Aynabənddə dibçəklər də,
 Pəncərə pərdələrindən
 Asılan böcəklər də
 Bolluca işıq alsın!
 İsti alsın,
 Şəfəqlər ləçəklər üzünə
 Zərli naxışlar atsınlar.
 Kəpənəklər
 Ləçəklər üstündə qanadlarını çırpıb
 Vüsala çatsınlar!
 Bağlamayın, qapamayın qapılarımı!
 Həyətin ac pişikləri,
 Doluşsunlar içəri!
 Parça-parça didişdirib,
 Marçamarçla yesinlər
 Altı-üstü dəri
 Ayaq qablarını!
 Tavandan döşəməyə
 Çapaçapla çırpılır
 Yağış damcıları.
 Taxtaları süzəyə döndərib
 Damcıları isgənə ucları!
 Amandı,

Altına ləyən, qazan qoyub
 Bağlamayın damcıların selini!
 Məhv etməyin gündə neçə yol çimən
 Kəsəyənin gölünü!
 Çayların qabağına
 Dəmir bəndlər atmayaq!

TOP AĞDIR, DAŞLAR DA AĞ

Uşaq şeiri

Tərmanın ağ topu var, –
 Yupyumuşaq, topu var!
 Ağ topu, yumşaq topu.
 Elə hey atıb-tutur.
 Gündüz əlindən qoymur.
 Gecə ağ topla yatır!
 İstisi bol günəşli,
 Həyatımız genişdir!
 Hər tərəfi ağ daşdır.
 Tərnan topa bir təpik,
 Yerdən qopdu, top uçdu!
 Top divarın dibində
 Ağ daşlar üstə düşdü.
 Tərnan baxdı, bilmədi,
 Hansı topdu, hansı daş?
 Üst-üstə düşənlərin
 Hansı topdu, hansı daş!
 Barmağının ucunu
 Bir neçə daşa basdı.
 Barmaq qanrıldı geri, –
 “Top belə bərk olmazdı”.
 İki ovcu içində
 Bir ağ daşı da sıxdı –
 Sıxdığı daş deyildi,
 Top idi, – yumuşaqdı!

Zabil PƏRVİZ

GƏNCLİK

Nə vaxt gəncliyimiz tərk edər bizi?

Bəlkə saçlarımız ağaranda?

Yox.

Bəlkə də aqlımız ürəyimizi

Dəli sevdalardan çağıranda?

Yox.

Onda ki, məhəbbət məktublarımız

Sənədlər qovluğu altında qalar,

Yarımcən arzular, yarımçıq yollar

Taleyin tapdağı altında qalar, –

Onda gəncliyimiz tərk edər bizi.

Haçan ki, “ev bizim, sirr bizim” olar,

Baharın yolunu qışla bağlarıq.

Dostlarla qırılan əlaqəmizi

Bəhanə gətirib işlə bağlarıq, –

Onda gəncliyimiz tərk edər bizi.

Nə vaxt stolüstü kitablarımız

Stollar altına yığılıb qalar,

Leylinin, Məcnunun, Çalığışunun

Sevgisi bir küncə sıxılıb qalar, –

Günəşli, gürşadlı yaz səmasitək

Boşala bilmərik, dola bilmərik,

Əbədi yamyaşıl qalan Müşfiqə
Daha qardaş olub qala bilmərik.
“Çahargah” çarparaq divardan-divara
Yolçunu yolundan eyləməz avara”,
Onda gəncliyimiz tərək edər bizi.

Nə vaxt süfrəmizə şeirdən əvvəl
Yeməkdən, içməkdən, kefdən danışan
Qeybətlər, söhbətlər yığını gələr,
Şeirsə üçüncü qədəhdən sonra
Sağlıq kölgəsinə sığımb gələr, –
Onda gəncliyimiz tərək edər bizi.

Nə vaxt zərli-zorlu ayı görəndə
İşimiz xətrinə dayı deyərik.
Gözümüz öyrəşər qaranlıqlara,
Zülmətə günəşin tayı deyərik, –
Satıb gilə-gilə saflığımızı
Bunu özümüzə ləkə bilmərik.
Gərəkli məsləkin, gərəkli eşqin
Gərəkli dərđini çəkə bilmərik, –
Onda gəncliyimiz tərək edər bizi.

Onda ki, hardasa boğulan haqqın
Sonuncu fəryadı əriyər, batar.
Guya eşitmərik, guya görmərik,
Amma əl uzatsaq, əlimiz çatar.
Palaza bürünüb sürünənlərin
Ürəyi kəfənə bürünüb yatar, –
Onda gəncliyimiz tərək edər bizi.
Ardıyca nə gələr?
Ölüm yuxusu.
Bəs hanı həyatın şəhdi, şərbəti –
Bülbülün naləsi, gülün yuxusu,
Bir gözəl şairin sözü, söhbəti...
Biz onun sərrafı sayılmadıqsa,
Onun nəfəsilə, onun səsilə,
Haqqın nəfəsilə, haqqın səsilə
Ölüm yuxusundan ayılmadıqsa,
Onda gəncliyimiz tərək edər bizi,
Onda itirərik Zabil Pərvizi...

YAXŞI Kİ...

*Bir dəfə dostlarımla birgə Muğanın
ucqar bir yerində süfrə açdıq. Sonra
öyrəndik ki, həmin yer zəhərli ilanların
yatağıdır.*

Ayrılıb dünyanın qayğılarından
Günlərin bir günü Məcnunsayağı –
Çıxdıq evimizdən gün doğan zaman,
Çatdıq bir mənzilə günorta çağı.

Bütün əyləncələr çıxmışdı yaddan,
Bürkü od içində, alov gücündə.
Çöllər alışırdı al günün altıda,
Üfüqlər üzürdü ilğım içində.

Amma bu çöllərin tən ortasında
Bir tutla bir söyüd verib baş-başa.
Yayın qızmarında, günortasında
Ayağı altında su aşıb-daşar.

Yığıldıq başına tutla söyüdün,
Sığındıq şərikli kölgəliyinə.
Söz sözün oduna baş alıb getdi
Şeir sahilinə, söz sahilinə.

Biz şeir oxuduq ana dilində,
Bu yerin torpağı, daşı dinlədi.
Ocağın gözündə yanan odunun
Qurusu dinlədi, yaşı dinlədi.

Oxuduq alovun, odun dilində,
Söyüdü dilində, tutun dilində, –
Solğun, alayanıq yovşan dinlədi,
Biçənək eşitdi, kövşən dinlədi.

Amma heç birimiz etmədi güman
Nə isə, hardasa göz qoyur bizə.
Tikanlar dibindən, daşlar dalından
Qulaq asanlar var sözlərimizə.

Bizim bu qəribə söz məclisinin
Dəhşətli, qəzəbli “qonaqları” var.

Ağlına gəlmədi heç birimizin
Bizi addım-addım izləyir onlar.

Gürzələr ovsuna gəlməz deyiblər,
Çayanlar ovsuna gəlməz deyiblər, –
Bəs nədir onları ovsuna salan,
Bəs niyə uçmadı uçağan ilan?

Biz şeir oxuduq ana dilində,
Çiçəyin dilində, otun dilində,
Söyüdüün dilində, tutun dilində
Birliyə çağırın nəğmələr dedik.

Qeyrəti olanlar birləşər dedik, –
Gürzələr, çayanlar ovsuna gəldi.
Bu ana torpağın ana dilində
Dərdini duyanlar ovsuna gəldi.

Bizim taleyimiz muraz üstdəymiş,
Yad səsə, yad ruha qarışmamışıq.
Yaxşı ki, anamız namaz üstdəymiş,
Yaxşı ki, yad dildə danışmamışıq...

YOLLAR

Sən açaq deyirsən bağlı yolları,
Açaq açılmayan qapıları biz.
Aranlı yolların, dağlı yolların
Qırsın sükutunu şərqlərimiz.

Arzular sel kimi keçir qəlbindən,
Keçir ikiləşən, ayrılan yollar.
Yolçusu qeyb olan, gözü yol çəkən,
Araz sahilində qırılan yollar.

Gözündə, könlündə sevda yolları,
Dənizə aparın məcra yolları.
Fəqət unutmusan yolun üstdədir
Fəlakət yolları, qovğa yolları.

Ölümdən, hədədən, qorxudan uzaq
“Barışıq” yolları, “sevgi” yolları.
Hər cür məhkəmədən, sorğudan uzaq
“Dahi” bir cahilin zövqü, yolları...

Sahili sıldırım məhəbbət yolu,
 Sökülüb-tökülmüş həqiqət yolu...
 Babək ölüb getmiş...
 Ancaq hardasa
 Yaşayır Babəkə xəyanət yolu.

Çoxdan bağlansa da, yığılılsa da
 Uzaq Məkkə yolu, Kərbəla yolu,
 Ancaq min ildir ki, açıq qalıbdır
 Ərəb atlarının dırnaqlarında
 Bu torpağa gələn hər bəla yolu.

Daha əsər yoxdur qaçaq-quldurdan,
 Nə Ərəb Reyhanı, nə Həsəni var.
 Bugünkü yolların riya adlanan,
 Satqınlıq adlanan yolkəsəni var.

Uddu Koroğlunu dövrən birtəhər,
 Məzarı bu yurdun qucağındadır.
 Əsrlər keçibdir...
 Bu gün də hələ
 Çənlibel yolunda yeni Həməzələr
 Yeni Qıratların sorağındadır.

Sən bağlı yolları açmaq deyirsən,
 Sözüm yox.
 Amma gəl fikirləş bir an:
 Bilmirəm yan keçə biləcəkmisən
 Rüşvət yolundakı gömrükxanadan?!

Sən bağlı yolları açmaq deyirsən,
 Tutubdur gözünü yerüstü yollar.
 Tufandan qorxulu, seldən qorxulu
 Hələ saman altdan su yolları var.

Açıqdır dar gündə mərdi çaşdıran
 Dəvəni “görməyən” yalan yolları.
 İnsanı axırda ilanlaşdıran
 Mənsəbin, şöhrətin ilan yolları.

Bu gündür gələcək günlərə təməl,
 Bugünkü yollarda ayıq ol, ayıq.
 Unutma:

Bir yolu açmazdan əvvəl
Nə qədər yolları bağlamalıyıq!

KÖHNƏ DOST, TƏZƏ HƏDƏF

Sən çoxdan ölmüsən. Dəfn olunmusan,
Külün də soyumuş xatirələrdə.
Kölgətək keçirsən mənim yanımdan
Yolumun üstünə çıxanda hərdən.

Sən birdən ölmədin. Tədricən öldün:
Əvvəl vicdanını çəkdin bazara.
Satdın gülə-gülə, satdın könüllü,
Sevinə-sevinə girdin məzara.

Əl çəkdin əvvəlki cəsarətindən,
Vəzifə, kabinet əydi belini.
Vuruşdun, döyüştün... kabinetəcən,
Qısdın quyruğunu, kəsdin dilini.

Qorudun başını, bir də aşını,
Qılnc nifrətinin itdi kəsəri.
Vəzifə – ən gözəl məhək daşıdır,
Vaxtında tanıdır ağciyərləri.

Azaldı cürətin, artdı ad-sanın,
Yerin yuxarı baş nişanda, toyda.
Sənin mübarizən, sənin meydanın
Kiçildi bir içki məclisi boyda.

“Dağ oğlu dağ” idin elin gözündə,
Birinci küləkdən dönüb toz oldun.
Hərdən Şəhriyardan şeir desən də
Vətəndaş olmadın, vətənbaz oldun.

Silahı, səngəri buraxıb getdin,
İndi tərəfsizlər tərəfindəsən.
Sənin səngərinə keçən igidin
Birinci sən özün hədəfindəsən.

Nə dostun qalıbdır, nə də düşmənin,
İndi beş kişidən birisən daha.
Yox, sən ki ölmüsən. Bağışla məni,
Öludən danışıb batdıq günaha...

ƏVƏZSİZ İTKİLƏR

Darıxma, əzizim,
 Səni də sevənlər tapılar
 öləndən sonra.
 Tapılar,
 açılar sağlığında
 üzünə bağlanan qapılar.
 Adına salonlar bəzənər,
 məclislər yapılar
 öləndən sonra.
 Görərsən dostların varmış,
 sağ günündə bir xoş kəlmə qiymayan,
 Ağrını-acını illərlə
 soruşmayan, duymayan,
 gül gətirən diri-diri dostların.
 Çoxunun çevrilər üzünə astarı, –
 Söyənlər də, döyənlər də
 tərifləyər, öyər səni,
 əziz, doğma deyər səni.
 Darıxma, əzizim,
 tələsmə sevilməyə,
 Gecikmiş qiymətin
 qalxacaq yerdən-göyə.
 Darıxma!..
 O qədər haqqın üzünə
 qapılar bağlamışsıq ki,
 O qədər qeyrətli kişilər öldürüb
 üstündə ağlamışsıq ki,
 O qədər muzeylər,
 heykəllər yapmışsıq ki, öləndən sonra.
 Oğullar itirmişik,
 ölümlər tapmışsıq ki, –
 Öləndən sonra
 Şəninə qəşəng-qəşəng nəğmələr, nitqlər...
 ...Bağışlayın bizi,
 biz öldürüb sevirik,
 əvəzsiz itkilər!

ATAMIN ƏLCƏKLƏRİ

Bizim bağ, bizim həyət, evimiz, eyvanımız...
 Bu da qapısı bağlı təsərrüfat damımız.

Açıb keçdim içəri, burda nələr var, nələr,
Köhnə gürz, köhnə külüng... və köhnə xatirələr...

Balta, mişar, nə varsa,
atamın yadigarı,
Zəhmətlə keçən ömrün
bu imiş etibarı.
Köhnə çəkiç qaralıb,
kəlbətini pas tutub,
Bu açar da, kilid də
sahibinə yas tutub...
Nə görürəm, İlahi,
toz-torpağın içində,
Lingin, belin dibində,
divarın bir küncündə.
Atılıbdır atamın
köhnə iş əlcəkləri,
Böyrü-başı sökülmüş,
didilmiş əlcəkləri.
Vaxt var idi onlara
iş üstündə baxardım.
Atam yer şumlayardı,
mən də çayır yığardım.
Bu zindanın üstündə
atam dəmir döyərdi,
Mən daşı gətirərdim
dəryaz itiləyərdi.
Əlcəklər tək deyildi,
bir neçə cütdü ancaq,
Birində torpaq ətri,
o birində ot-ocaq,
Atam bir az əsəbi,
iş görəndə tələskən,
Atamın zəhmi yağır
yenə əlcəklərindən.
Odu yaran, gürz vuran,
daş daşıyan bir insan
Heyif ki, qocalmadı,
tez əl çəkdi dünyadan.
Üstündən illər keçib,
unutmuşam haçandı,
Uzaqlarda qalıbdı
ayrılığın kədəri.
Təəssüflə baxıram,

atamdan çox yaşadı
 atamın əlcəkləri...
 Heyif, məndən onlara
 sahib çıxan olmadı,
 Yer şumlayan olmadı,
 çayır yığan olmadı.
 Dayanmışam, baxıram
 bir az dalğın, pərişan, –
 Atamın əlcəkləri
 atam kimi tərs imiş,
 yapışıblar yaxamdan...

SEVGİ DALĞALARI

Məndən əsirgəmə gülüşlərini,
 Sən bağlı qönçəsən, mən ilk baharam, –
 Bir an qar altından duysam ətrini,
 Sənə nəfəsimlə yollar açaram...

Məndən əsirgəmə baxışlarını,
 Şimşəksiz, buludsuz bahar olarmı, –
 Qara qağayıtək qara qaşların
 Tufanlı könlümdə qanad çalarmı?!

Məndən əsirgəmə ədalarını,
 Duyum payızını, sevim yazını, –
 Gülləri oxşayan küləklər kimi
 Dolanım başına, çəkim nazını...

Məndən əsirgəmə həsrətini də,
 Hicran səadəti ucuz satmasın, –
 Çırpınım...
 Əlçatmaz gözəlliyinə
 Bir əlim çatsa da, biri çatmasın...

◆ Yeni tərcümələr

Muhəmmədəli CAMALZADƏ

Əxlaq carçısı

Ədəb-ərkan qaydalarına hədsiz düşkünlüyü ucbatından bu kişiyyə camaat “Əxlaq carçısı” ayaması taxmışdı. O, şəhərimizin kübar və sayılıb-seçilən simalarından biri idi, təkcə adi insanlar arasında deyil, elə hökumət dairələrində də onun xətir-hörməti əziz tutulurdu. Miras kimi aldığı iri məbləği o, xeyli qısa müddətdə bir neçə qatına yüksəltməyə nail olsa da, bu işdə yararlandığı fəndlər birəcə o uca Yaradana məlumdur.

Evinin qapısı hamının üzünə açıq olurdu deyə, xahiş-minnətlərin, iş adamlarının və adi qonaqların ayağı o kandardan heç kəsilmirdi. Nazirlərin təyini, məclis üzvlərinin seçkisi və yüzlərlə bunun kimi önəmli məsələlərlə bağlı qərarlar məhz onun məsləhətiylə öz həllini tapırdı. Bu evin divarları arasında hansı vacib sövdələşmələrin bağlandığına, hansı taleyüklü qərarların alındığına baxan deyər ki, vallah, elə bu ev də bir nazirlikdir. Həm də həllində iştirak elədiyi bütün işlər bu evin sahibinə təkcə ad-san və nüfuz yox, həm də bolluca qazanc gətirir.

Ona bu Əxlaq carçısı ayamasını taxanlar da, düzü, haqlı idilər, çünki bu “əxlaq” kəlməsi nəinki onun dilində daima bitmişdi, hətta dəxli olmayan məsələlərdə belə o, əxlaq mövzusunda moizə oxumağa həmişə hazır görünürdü. İstənilən toplumun əsas söykənəcəyinin məhz əxlaq olduğunu bezib-yorulmadan təkrarlamaqla, o, bunu da sözlərinə əlavə edirdi ki, hər bir dinin əsas məğzi və hədəfi – əxlaqlı insanın tərbiyəsidir, ona görə də yüksək mənəvi cəhətlərə malik insan – sözün gerçək mənasında şərəf və izzət sahibidir.

Divan şairlərimizin irfani məzmunlu bir neçə beytini əzbərləyən bu cənab dəxli oldu-olmadı onlardan yararlanır. Ən çox könlünə yatan isə Səədinin “Öz xalqına xidmət hər bir insana şərəf və başucalığı gətirir” kəlamıdır. Bəziləri məzələnlər ki, bu adam hətta təsbeh çevirərkən də ənənəvi dualar əvəzinə insanın əxlaqi kamilliyi barədə əzbərlədiyi o beytləri təkrarlayır.

Evinin darvazasının üst qisminə qızılı rəngli hərflərlə o: “Həyatın mənası nəcib işlər görməkdir” şüarını yazdırıb. Evin içindəki bütün qapıların üstündə və divarlara vurdurduğu mina işləməli çərçivələrin içində isə ya Quran ayələri, ya da məşhur şairlərin kəlamları yazılıb. Bütün bu mətnlər əxlaqın və yüksək mənəviy-

yatın ən ilkin dəyər olduğunu nəzərə çarpdırır. Məsələn: “İnsansevərlik – hər şeydən üstündür”, “Yaxşılığı et və unut, getsin”, “Hətta zəhmətkeş qarışqaya belə zərər vermə” və sair, və ilaxır.

Yaxşı yadımdadır, bir işlə bağlı Əxlaq carçısının evində olanda ev sahibinin sonbeşiyi, təxminən on, on iki yaşlarında bir oğlan uşağı oturduğumuz otağa girdi. Qulluqçu ilə birgə kinoya getmək üçün uşaq atasından izn istəyəndə buna dərhal cavab vermək əvəzinə, Əxlaq carçısı çevrəsindəki insanları unudaraq, necə dərin və uzun düşüncələrə daldısa, deyərdin ki, hər halda bu adam dördməchullu bir tənliyin həllinə köklənibdir.

Ən nəhayət, o, uşaqdan soruşdu:

– O film necə, əxlaqımıza zidd deyil ki?

Oğlan da onu əmin elədi:

– Yox, atacan, o filmdə əxlaqa zidd heç nə yoxdur.

Amma ev sahibi bu cavaba güvənmədi, yalnız qulluqçu filmin əxlaqa hər hansı ziyan vurmayaçağına dair and-aman etdikdən sonra kişi oğluna gözlənilən izni verdi.

Öz moizələriylə bu adam qulluqçularını necə bezdirmişdisə, bir gün onlardan biri ev sahibinin üzünə bu cür qayıtmışdı:

– Ağa, mən bura çalışmağa gəlmişəm ey. Moizə-filan dinləmək istəsəydim, yolumu Şah məscidindən salardım.

Bir sözlə, bu Əxlaq carçısı hər hansı addımı atmazdan öncə onu özünün əxlaq tərəzində ölçüb-biçirdi və istənilən xüsusda mənəvi tərəfi daima göz önündə tutmağı bacarırdı. Ona görə də yan-yörəsindəki hər kəs əxlaq qaydalarına hərfi-hərfinə uymağa məcbur idi.

Bu Əxlaq carçısının əslən İsfahandan olan bir nökəri vardı. Onunla həmyerli olduğumuzu bildiyi üçün ağasına qonaq getdiyimdə mənə hər cür diqqət və qayğı göstərirdi: çəkmələrimin tozunu silər, mənə əsamı uzadar və qabağıma təzədəm çay qoyulmasını digər xidmətçilərə əlbəəl tapşırırdı. Otuz yaşına gələn bu adam yaraşlıq, təvazökar və görüb-götürmüş birisiydi. Onun zahiri görkəminə xələl gətirən yeganə şey isə Pendi xorasının alnında buraxdığı iri iz idi, hərçənd mənim zənnimcə, bu xələlin özü də onun cazibədarlığını xeyli dərəcədə artırır. Nökərin adı Qulaməli idi. İsfahanlılara xas şivəsinə sataşan digər xidmətçilər bu adamla məzələnəməkdən heç bezmirdilər. Halbuki onunla söhbət şəxsən mənim canıma yağ kimi yayılırdı.

Bir dəfə taksiiylə Əxlaq carçısının evinə yan alanda pul kisəmi yanımda götürmədiyimin fərqinə vardım. Bu səbəbdən Qulaməlidən borc istəməyə məcbur qaldım. O, cibindən çıxardığı üç dənə beş tümənlik əsginası mənə uzadaraq dedi:

– Buyurun, ağa, geri ödəməyə görə də he-e-çç narahat olmayın. Yolunuz nə vaxt buralardan düşsə, qaytararsınız...

Soruşdum:

– Bəs qaytarmağı tamamilə unutsam necə?

O, gülümsəyərək cavab verdi:

– Heç nə olmaz. Bu barədə heç danışmağa da dəyməz. Sizə hansısa şəkildə yardım göstərməkdən mən xeyli məmnunam.

Adam o an necə vəcdə gəlmişdisə, hətta bir beyti də (baş-ayaq da olsa!) misal gətirdi və bununla mənim daha dərin rəğbətimi qazandı.

Sonrakı günlər ərzində mən Əxlaq carçısına baş çəkməyə fürsət tapmadım. Əvvəlcə borcu bir vasitəçinin köməyilə qaytarmaq fikrinə düşdüm, ancaq sonra minnətdarlıq əlaməti olaraq özüm o nökeri gedib görmək qərarına gəldim.

Günlərin bir günü öyrəndim ki, səkkizinci imamın türbəsini ziyarət sonrası evə dönən Əxlaq carçısı xəstələnib. Həm onu ziyarət etməyi özümə borc sayırdım, həm də o ara hər cür zillətə qatlaşmama rəğmə, işlərim dalana dirənmişdi və Əxlaq carçısının yüngülvarı müdaxiləsi hesabına hər şeyin yoluna-yolağına düşəcəyinə inanırdım. Qulaməliyə ödənəcək borcu da, təbii ki, unutmamışdım.

Gözlədiyimin tam əksinə, qapını üzümə çay stəkanlarıyla dolu məcməyi daşıyan başqa nöker açdı. Daha sonra, yəni evdən çıxarkən həmin nökerdən soruşdum:

– Bəs bizim Qulaməli haradadır?

Həndəvərinə təlaşla baxınan nöker bizi eşidəcək birisinin olmadığından arxayın olan kimi mənə pıçıldadı:

– O, türmədədir.

Heyrətləndim:

– Axı nəyə görə?!

– Orasını təkcə Allah bilir.

– Sən bilmirsən ki?!

Gözlərini yerə dikən nöker mızıldandı:

– Düzü, nə söyləyəcəyimi bilmirəm.

– Hər halda ağasının qəzəbinə tuş gəlib?

– Orasını təkcə Allah bilir.

– Yaxşı, hansı türmədə yatır?

– Deyəsən, Qəsr türməsində. Orasını da təkcə Allah bilir.

Onunla sorğu-sualı uzatmaq mənasız idi, çünki hərif yarpaq kimi titrəyirdi. Gündəlik bir tikə çörəyindən olmağın qorxusuyla adam dilini hər vəchlə tutmağa çalışırdı, beləsindən heç kəlbətinlə də söz ala bilməzsən.

Qulaməlinin aqibətini öyrənməkdən ötrü səhəri gün özüm türməyə baş çəkdim. Formal qeydlərdən sonra onunla görüşümə izn verildi. O zavallının hansı kökə salındığını indi burada ətraflı təsvir etməyəcəyəm, çünki ona hər nəzər salanda ürəyimdən qara qanlar axırdı.

Maraqlandım:

– Ay həmşəhrim, səni hansı suç üstündə bura salıblar axı?

Göz yaşlarını qəlbinə axıdan Qulaməli güclə dilləndi:

– Başıma açdığı bəlalara görə o Əxlaq carçısına Allah özü qənim olsun!

Yalvarışa keçdim:

– Amma sən yenə də de görüm: nə oldu belə?

Göz yaşlarını tuta bilməyən Qulaməli dedi:

– Bu dünyadakı hər hansı həşərat belə mənim qədər zülm çəkməyib, hətta yırtıcı heyvanlar da bunca qəddar və amansız ola bilməzlər. Gətirib atıblar məni bu çuxura, bir kimsədən pənah da uma bilmirəm. Amma Allah bu dilimi kökündən qoparsa belə, yenə deyəcəyəm: “Budurmu Yaradanın insafı?! Hanı o İlahi

ədalət?!” Vallah və billah, bu dünyanın yiyəsi yox imiş! Heç kim bir başqasıyla maraqlanmzmış!..

Ona toxtaqlıq verməyə çalışdım:

– Allah şahidimdir, sənin burada saxlanıldığından günü bu gün xəbər tutmuşam. Yoxsa səni heç darda qoyardım?! Ən nəhayət, anlat görüm, başına nələr gəlib sənin? Bəlkə sənə nə cürsə bir köməyim dəydi.

– Allah sizə uzun ömür versin! Mən kiməm ki, sizin kimi hörmətli və izzətli bir ağanın diqqət və qayğısına layiq görülüm?! Beş-on damla kirli qanımın tökülməsinə görə sizə əndişə və narahatlıq verməyə dəyməz axı! Sizə, azca da olsa, başağrısı verməkdənsə, qoy Allah mənim canımı alsın! Yox... yox, demərəm...

O, bu cür uzun-uzadı danışib durdu, axırda məcbur qalıb, sözünü kəsdim, o da köynəyinin qoluyla göz yaşlarını silib, ən nəhayət, dərdini çözləməyə başladı:

– Siz o yaramaza yaxından bələd olsaydınız, onun evinin heç yan-yörəsinə də fırlanmazdınız.

Dedim:

– Sakit ol, onun hansı yuvanın quşu olduğu onsuz da bəllidir. Əgər ona işim düşməsəydi, vallah, heç onun adını dilimə də almazdım. Bu barədə yetər. De görüm, başına hansı oyunu açıb o?

– Yox, ağa, bu şəhərdə tək-tük adam onun gerçək üzünə bələddir. O – qoyun dərisinə bürünmüş azğın qurddur. O – on dörd məsumun qiyafəsinə girmiş Şümrüdür. Onun qəlbində mərhəmət və nəcibliyin bircə zərrəsini də tapmazsan. Onun kimilər vicdan və ədalətin nə olduğundan bixəbərdirlər. O qana susayan yırtıcının ruhuna nəzər salsanız, dəhşətdən qanınız donar!.. Onun iyərənc zətinə mən ilk gündən bələd olduğum üçün özümə başqa, az maaşlı bir iş yeri axtarırdım, yetər ki, onun iyərənc sifətini hər gün görməyim.

Vaxt ötür, bir də baxacağam ki, nəzarətçi görüş vaxtının bitdiyini xəbər verir. Ona görə həmşəhrimi dilə tutdum:

– Əziz qardaşım, ondan yox ey, sən başına gələnlərdən mənə danış.

Qulaməli razılaşaraq dedi:

– Yaxşı, onda qulağınız məndə olsun. On bir gün bundan qabaq o, məni qızının otağına çağırıb, qapını arxadan bağladı. Bizi eşidəcək bir kimsə olmadığından arxayınlaşınca, dedi: “Qulaməli, mənim əxlaqi dəyərləri hər şeydən üstün tutduğum sənə də yaxşı bəllidir..”

Susub durmuşdum. Gözlərimin düz içinə baxaraq, öskürdü və sözünün ardını gətirdi: “Hə, bu dünyada misli-bərabəri olmayan yeganə şey – əxlaqdır, mə-nəviyyatdır, bütün qalan şeylər isə puçdur, mənasızdır..” Yenə hər hansı qarşılıq vermədiyimi görüb, soruşdu: “Niyə susursan belə?!” Dedim: “Nə deyim axı?! Burada gecə-gündüz işləməmin əvəzində qəpik-quruş aldığım sizə də məlumdur. Hətta nökrələriniz içində mən ən çox aşağılanan və haqqı tapdanan insanam. Süfrənin artıqlarını həmin nökrələr yeyir, mən isə... onların qabağından qalanla qarnımı doyururam. Bununla yanaşı, heç vaxt bəxtimdən şikayət eləmirəm ki, nə vaxtsa haqqımda: “Bu nankor isfahanlı nəinki öz aqibətindən narazıdır, hələ bunu dilə gətirməkdən ötrü dili də bir qarış uzanıb” deyəsiniz.

Ağam dedi: “Haqlısan, bütün bunlardan mən də xəbərdaram və sənin qədrini heç kəs mənim qədər biləmməz. Hətta sənin nələrdənsə narazı olduğunun da

fərqudəyəm". Dedim: "Səkkiz ay, on üç gündür bu qapıda işləyirəm. Mənə vəd etdiyiniz onsuz da kiçik məbləği isə son dörd ayda heç cür ala bilmirəm. Bir neçə dəfə cürətə gəlib, durumu sizə xatırlatsam da..." Bu yerdə ağa sözümlü kəsdi: "Mən sənə bir oğul gözüylə baxıram, sən isə durub beş-on quruşun davasını döyürsən..." Dedim: "Amma mənim qayğılarım da təkəcə özümlə bağlı deyil ha. Taxıldöyənün altında qalan, qol və ayaqları qırılan kiçik qardaşım Əminulla on yeddi aydan bəri yataq əsiridir. Əgər o müsibət başımıza gəlməsəydi, bəlkə mən də sizdən bu cür ısrarla ödəniş tələb eləməzdim".

Ağa bu yerdə dedi: "Qulaq as ey, qardaşım. Ağılıma indicə bir fikir gəldi. Xətrini hədsiz istəyirəm, səni bəxtəvər və şad-xürrəm görməkdən ötrü mən əlimdən gələni əsla əsirgəmərəm". Ona: "Allah kölgənizi başımızın üstündən heç əskik eləməsin" desəm də, artıq qəlbimdə şübhə toxumları baş qaldırmağa başlamışdı. "Görəsən bu fırlıdaqçı məni hansı çuxura itələyəcək?" deyər içimi yeyirdim. Ağa sözünə davam elədi: "Bilirsən, mən bu dünyada sadəcə təmiz bir ad qoyub, getmək niyyətimdəyəm, – deyib, bir beyt oxudu. O misralarda deyilirdi ki, özündən sonra divarları qızilla üzlənmiş yüz saray qoyub-getməkdənsə, ləkəsiz bir ad buraxmaq qat-qat məsləhətlidir. Uzun sözün qısası, o, mənə Gülsümlə evlənməyi təklif elədi.

– Hansı Gülsümlə? – deyər maraqlandım.

– Öz qulluqçusuyla. Kənddən gələn o qızın on dörd, ya on beş yaşı ancaq olar. Ağadan hamilə qaldığını isə bilməyən yoxdur. Hərif xanımından möhkəm qorxur, avam camaatın gözüne kül üfürməkdən və öz günahını nə cürsə ört-basdır etməkdən ötrü hamilə qızı mənə sırımayağa çalışırdı.

Məni lap maraq götürdü:

– Fırlıdaqçıya bax ha! Bəs sən ona nə dedin?

– Bu cür gözlənilməz təklifdən tamamilən karıxdığım üçün əvvəlcə dilim-ağzım tutuldu. Amma sonra bunu dedim: "Ağa, məsləhət sizindir, amma mən öz başımı saxlamaqda aciz ikən o qızla necə evlənə bilərəm axı?!" Ağa heç tövrünü pozmadı: "Sən orasını mənim öhdəmə burax. Səni evlə də, yeməklə də, əyin-başla da təmin edəcəyəm". Üstümə-üstümə gəldiyini görəncə, qəfil özümdən çıxıb, səsimi başıma atdım: "Məni dörd şaqqaya ayırırsınız da, iyirənc günahınızı ört-basdır eləməyə razı olmaram!" – deyib, otağı tərk elədim.

Marağım gedərək artdığından soruşdum:

– Bəs sonra nə oldu?

– Aradan heç bircə saat ötməmiş, iki polis gəlib, qapımı yumruqladı və qabaqlarına düşüb, onlarla getməni tələb etdi. Sən demə, ağa dəstəməz almazdan əvvəl öz qızıl saatını hovuzun kənarına qoyubmuş. Sonradan onu tapmadığı və itkidə suçlu saydığı üçün məndən polisə şikayət edib. Bundan xəbərsizliyimi və Allahın da şahidim olduğunu dönə-dönə söyləyib, and-aman eləsəm də, heç kəs məni dinləmədi. Nə qədər döyüb, işgəncə verdilərsə, az qaldı ruhum bilmərrə bədənimdən çıxsa. Günahı boynuma qoya bilməyəcəklərini görəncə, məni gətirib, qaranlıq bir çuxura atdılar. Işıqlı dünyadan qoparıldım, bundan belə heç Allah da dadıma yetişməz mənim...

Qulaməliyə nə qədər təsəlli versəm də, bundan bir şey çıxmadı. Tüklə örtülən üzümü aşıya elə hey göz yaşları dığırlanırdı.

Bizə yaxınlaşan polis nəfəri görüş vaxtının bitdiyini xatırlatdı. Sadəcə, bu sözləri dustaq həmsəhrimə pıçıldamağa macal tapdım:

– Çarəsizliyə qapılma! Səni buradan qurtarmaq üçün gücüm yetən hər tədbirə əl atacağam.

Evə dönərkən düşünürdüm: “Yaşadığımız bu dünyanı Allah-təala elə yerlə-yeksan eləsə yaxşıdır, vallah! Həm də azı min kərə bu dünyanın altını üstünə gətirməlidir ki, bəlkə ondan fərli bir şey çıxa. İnsan oğlu yaşadığı dünyanı niyə belə cəhənnəmə çevirib axı?! Bura – yırtıcıların və adamyeyənlərin məskunlaşdığı əsl cəngəllik imiş ki...”

O vicdansız Əxlaq carçısı ilə necə ortaqlıq tapacağımı da, düzü, bilmirdim. Hərif zəngin və nüfuzlu biriymi deyə, hamı ondan qorxub, çəkinirdi. Ona meydan oxumaq isə nəinki müşkül, hətta təhlükəli iş idi: bu, bir növ başla divarı yırtmağı xatırladırdı. İnsan oğlunun ədalətsizlik və özbaşınalıq qarşısında necə gücsüz bir məxluq olduğunun mənə bir daha canlı şahidinə çevrilmişdim.

Həmin gecə gözüme yuxu getmədi. İnsanlardan aşkar haqsızlıq görən cavan oğlanın o göz yaşlarından islanan çöhrəsi xəyalımdan çəkilmək bilmədi. Bütün zülmkarlara və haqyeyənlərə dönə-dönə lənət oxudum.

Səhəri gün polis idarəsinə yollandım. Ancaq bu dəfə heç kəs məni dinləmək istəmədi. Açıq-aşkar bunu bildirirdilər: “Əxlaq carçısının öz dilinə yalan söz gətirməyəcəyi hər kəsə gün kimi aydındır. Əxlaq, mənəviyyat məsələlərinə onun hansı həssaslıqla yanaşdığı bütün şəhər əhlinə bəllidir. Elə adamın bir qarışqanı belə incitməyəcəyinə biz zərrəcə şübhə bəsləmirik”.

Hər nə qədər etiraz eləsəm də, sözümlü dinləyəcək birisi tapılmadı, dirəşməyin də bir mənası qalmadı. Başqa idarələrə də üz tutdum, amma üzümə heç bir nicat qapısı açılmadı. Əxlaq carçısının adını eşidən kimi qarşımdakı insanlar bircə anın içində dönüb, lal və kar məxluqa çevrilirdilər. “Bəlkə gedib onun özünü danışım?” niyyətinə düşsəm də, bundan tezcənə əl üztdüm. Çünki onu dilə tutmaq yırtıcıdan imdad diləmək qədər mənasız bir iş idi. Qulaməlinin xətrinə görə biləcəyim yeganə iş – o zavallını ziyarət etmək, ona təsəlli və gələcəklə bağlı yalnız xoş ümidlər vermək olacaqdı.

Öz yardım cəhdlərimə ara verməsəm də, hər gün bir daha əmin olurdum: bu ölkədə güc və sərvət sahibinə qarşı çıxmaq – iti dəryazın tiyəsinə yumruqlamağa bənzəyir.

Bir neçə ay beləcə ötdü.

Bir gün qapım döyüldü. Kandarda dayanan Qulaməli idi. Görkəmindən cin hürküdü, yazıq bir dəri, bir sümük qalmışdı. Boynunu qucaqlayıb, içəri dəvət elədim, əyin-başını dəyişməkdən ötrü nimdaş pal-paltar verəndən sonra onu hamama göndərdim.

Bundan sonra o, başına gələnləri mənə ətraflı nağıl elədi.

Bir gün qulluqçu Gülsüm Əxlaq carçısının yatağını səliqəyə salarkən fərqi nə var ki, balışın altında sərt bir əşya var və bunun ağaya məxsus qızıl saat olduğunu görür. (Onu da vurğulayım ki, yatağını çarpayıda yox, döşəmə üstə, yəni yerdən saldıran Əxlaq carçısı bu davranışıyla da guya milli adət-ənənələrə öz sadiqliyini göstərirdi). Qulluqçu qız saati sevincək aparıb, öz xanımına verir.

Amma ev əhli buna heyrətlənir və dedi-qodu dolaşır ki, bəs Əxlaq carçısı bilərəkdən saatını balışın altında gizlədibmiş. Paxırının üstü açılan ev sahibi son dərəcə qəzəblənir, evdə çalışan hər kəsə lənət yağdırır, arvadının sümüklərini də necə isladırsa, qolu sınan yazıq qadın təcili qaydada xəstəxanaya aparılır.

Bütün bu həngamədən məhz zavallı Gülsümün başının daha betər ağrıyacağı heç kəsə sirr deyildi. Ağa da bu göydəndüşmə fürsətdən yararlanmağı girəvə bilir: əvvəlcə qızın əşyalarını küçəyə atdırır, sonra özünün də qarnına bir təpik ilişdir-məklə, yazıq qaravaşı evdən qovur. Hələ bir də hədələyir ki, qızın nəinki özüyü, hətta kölgəsiylə də bu yaxın həndəvərdə rastlaşsa, onu türməyə basdıracaq...

Soruşdum:

– Bəs indi sən neyləyəcəksən?

– İndiyədək sizə dəfələrlə dediyim o işi görəcəyəm. İstənilən halda o yaramazı ifşa edəcək, onun iç üzünü hamıya açıb, göstərəcəyəm...

Dedim:

– Əziz qardaşım, gücünü boş şeylərə sərf eləmə. Özünün mənəviyyat barədəki aramsız gəvəzəlikləri sayəsində o hərif bu şəhərdə necə sarsılmaz bir nüfuz qazanıbsa, onunla bacarmaq tamamilən imkansızdır. Lal-kar divarları yumruqlamaqla axı nəyə nail olacaqsan?! Uzaqbaşı, əllərin yara bağlayacaq da. Görünür, o hərifi Allaha tapşırmaq lazımdır, bəlkə Yaradan özü bu yaramazı layiqincə cəzalandırar. Səncə, saati məhz Gülsümün tapmasında uca Tanrının hər hansı xəbərdarlığı yoxdur?!

Qulaməli razılaşdı:

– Bütün bunlar elə olmağına elədir. Ancaq, eynilə namaz və oruc qədər, qisas da mömin insanın müqəddəs borcu sayılır, bu – bir. İkincisi də, o yaramazdan mənə olan borcu almalyam. Qapısında boyun buraraq qazandığım beş-on quruşu da o harın milyonçunun yeməsinə yol vermərəm. O borcu tamamilən tutub almasam, mən də atamın oğlu deyiləm!

Səhəri gün əyninə təzə libas geyinən Qulaməli Əxlaq carçısının evinə yollandı. Geri dönüşünü böyük səbirsizliklə gözlədim.

Ən nəhayət, günortaya yaxın Qulaməli qapıdan girdi. Cibindən çıxardığı bir dəstə kağız pulu göstərərək, dedi:

– Gördünüz də, demişdim axı, halal zəhməthaqqımı o yaramazın xirtdəyindən də olsa, dartıb-alacağam! İndi qalır o zavallı Gülsümü tapmaq. Yoxsa o yazıq qız bu şəhərdə itər-batar. Vaxtilə onun bir qohumunun Saman bazarında alver etdiyini eşitmişdim.

– Amma sən çox sınıxmısan ha. Bir neçə gün gözləmədən daha məsləhətli olardı. Özünə gələndən sonra axtarışa çıxardın.

O, razılaşdı:

– Hə, haqlısınız. Amma hər bir insan özündən daha çox din qardaşlarının və həmvətənlərinin qayğısına qalmalıdır. Ona görə də izninizlə vaxt itirmədən gedib, o yiyəsiz qızın aqibətiylə maraqlanım.

– Allah özü sənə köməyin olsun! Get işini gör və bura qayıt. Bu evdə sənə həmişə sığınacaq tapılar. Hətta qızı tapsan, onu da yanına salıb, bura gətir. Gözüm üstə yeriniz var!

Qulaməli təşəkkür eləyib, qapıdan çıxdı.

Bir qədər sonra o, üzündən narazılıq və bezginlik yağan Gülsümlə birgə evə qayıtdı. On dörd yaş olduğu söylənsə də, bu qıza on, ya da on bir yaş ancaq verərdin. Gülsümü evin qadınlara aid bölümünə ötürməklə, tapşırıdım ki, sonrakı taleyi barədə bir qərar verilənə qədər hər xüsusda onun qayğısına qalsınlar.

Sonra üzümü Qulaməliyə tutdum:

– Qız lap uşaq imiş ey. Hamiləliyin zillətinə o, necə qatlaşacaq?! Bəlkə Gülsümü bir həkimə göstərək?

– Qoy iki gün dincəlib, özünə gəlsin, sonra bir qərar verərik. Özünün uşaq olmağı hələ bir yana, bir də qucağına çağa alınca, bunun aqibəti necə olacaq?

– Allah böyükdür! – dedim. – Dərd verən Xuda dərmanını da əsirgəməz!

Bir neçə gündən sonra Qulaməli özü üçün iş-güc axtarışına çıxdı. Evimizin yaxınlığındakı dükən yeri boş idi. Ailəmin də köməkliyi ilə o, həmin dükənı icarəyə götürdü, məkana yaxşıca əl gəzdirməklə, orada səliqə-sahman yaratdıqdan sonra meyvə-tərəvəz və buz alverinə başladı.

Qısa müddətdə işləri yoluna düşdü. Ağız dolusu deyirdi:

– Artıq mən öz işimin ağasıyam! Hətta İsfahandakı qardaşıma para-pul da göndərə bilərəm.

Bir həftə dincələndən sonra Gülsüm də özünə gəldi. Onu da qulluqçu işinə düzəltmək istədik, amma heç gözləmədiyimiz halda Qulaməli buna qarşı çıxdı və sıxılaraq dedi:

– Ağa, indi durub bu hamilə qızı təkrar özgə qapılarına yollasaq, bu iş Allahın heç xoşuna gəlməz. Uzun-uzadı düşünəndən sonra mən bu zavallı məxluqu bir daha taleyin ixtiyarına buraxmamaq qərarına gəldim. Hələ onunla evlənməyə də razıyam... Allahın köməyi ilə birtəhər başımızı dolandırırıq, inşallah. Hələlik cavanam, özümə çörək pulu qazanıram, hər hansı ehtiyac və ya sıxıntıdan da qorxan deyiləm. Dükəndə bir anbar var, əgər oraya yaxşıca əl gəzdirib, təmizləsək, mən hələlik orada da yaşaya bilərəm. Əgər etiraz etməsəniz, Gülsüm hələ bir müddət də sizdə qalsın. Mən isə o müddətdə özümüz üçün bir yuva axtarardım. Ondan sonra toyumuzu da edərik. Yəni istənilən halda bu qadının səfil həyata sürüklənməsinə insafım yol vermir.

– Hə, cavan oğlan, icazə ver, bu qərarına görə sənin üzündən öpüm! – dedim.

– Az əvvəl səni dinləyəndə, içimdə insan oğlunun nəcibliyinə bəslədiyim inam birə-on artdı. Bu məmləkətdə xeyirxah və dürüst insanların kökünün hələ də kəsilmədiyini görüb, Allaha şükürlər edirəm! Qoy uca Yaradan sənə kimi bəndələrinin sayını daha da artırsın! Hər barədə sən mənim yardımına bel bağlaya bilərsən. Mən sənə də, işlərinin uğurla gedəcəyi üçün tezliklə adam içinə çıxacağına da bütün varlığımla inanıram. Ancaq narahatlıq duyduğum bircə məqam var: Bəs bu uşağın taleyi necə olacaq? Çünki Gülsümün kimdən hamilə qaldığı sənə də yaxşı bəllidir!

Boynunun ardını qaşıyan Qulaməli dedi:

– Hə, orasından agaham. O yaramazın öz övladına əl tutmayacağından da adım qədər əminəm. Əgər onu bu barədə söhbətə çəksəm, mütləq daha bir qalmaqal qoparacaq. O doğulacaq vələdə görə mən də hədsiz narahatam. Halbuki

o günahsız və zavallı körpə, o müsəlman balası da bizlərdən biridir və bu millətdən biri olacaq. Əgər övladlığa götürüb, öz soyadımı ona versəm, bundan mən heçcə nə itirmərəm. Hətta nikahsız doğulan körpə sayılsa belə, dünyaya göz açdığı andan ata-ana nəvazişi görüb, müsəlman adətlərinə görə böyüyəcəksə, onda, mənəcə, Allah da onu himayəsiz qoymaz. Odur ki, mən Gülsümlə evlənmək, uşağı isə övladlığa götürmək niyyətindəyəm. Allah rəhim və rəhmandır. O sahibsiz qadını taleyin gərdisinə buraxmaq isə yolverilməzdir.

Uca səslə dedim:

– Qulaməli, vaxtilə Əxlaq carçısı doğulacaq uşağı öz adına keçirəsən deyə, sənə nə qədər qızıl vəd eləmişdi. Ancaq sən buna razı olmayıb, türmədə yatmağı seçdin. İndi isə onca zülm və məşəqqətdən sonra həm Gülsümlə evlənmək, həm də uşağı övladlığa götürmək istəyirsən, eləmi?

O, dedi:

– Vaxtilə bunu edim deyə, mənə zor göstərildi. Dürüst insan isə zülm və zorakılıq qarşısında heç bir halda boyun əyməz...

Sonradan Gülsümün oğlu ölü doğuldu. Zavallı ana da doğuş əsnasında canını bizlərə tapşırdı.

Evimizdə mərhumlara üçün kiçik yaş məclisi qurduq. Qulaməlinin pulla tutduğu hafiz hər gün Gülsümün məzarı başında fasiləsiz Quran oxudu.

Əxlaq carçısı isə öz rahat, firavan həyatına davam elədi. Gündən-günə nüfuzu və sərvəti kimi, gödəni də böyüdü. Səmimiyyətə qalanda, etiraf etməliyəm ki, sırf bu səbəbdən mən fani dünyada ədalətin var olduğuna zərrəcə inanmıram.

Seyid Muhəmmədəli Camalzadə (1892-1997) görkəmli yazıçı, şair, dilçi, tarixçi və tərcüməçi olub. Fars ədəbiyyatında realizm və satiranın banisi sayılır.

İsfahan şəhərində dindar bir ailədə doğulub. Atasını tərəfindən fransız missioner məktəbində təhsil almaqdan ötrü atasını Livana göndərmiş. Sonra oradan əvvəlcə Fransaya, daha sonra isə İsveçrəyə gedib. Burqundiya Universitetində hüquqşünas kimi ali təhsil alıb. Birinci Dünya müharibəsi başlananda Almaniyaya köçüb. Qəzetlərdə müxbir və səfirlik əməkdaşı kimi çalışıb. 1931-ci ildə təkrar Cenevrəyə qayıdıb və Beynəlxalq Əmək Təşkilatında işləyib.

105 il ömür sürən bu yazar özünün qısa hekayələrdən ibarət ilk toplusunu 1921-ci ildə çap etdirib. Sonrakı illərdə onun "Əmim Hüseyinli" (1942) və "Acı ilə şirin" (1955) adlı hekayə kitabları, habelə "Dəlaxana" (1942), "Qiyamət vadisi" (1944), "Navalça" (1947) və "Astar, ya üz – heç fərq etməz" (1955) adlı povestləri işıq üzünə görüb. Fars dili üzrə çoxillik araşdırmaları əsasında isə özünün "Xalq deyimləri sözlüyü"nü (1962) tərtib edib.

**Tərcümə edən:
Azad YAŞAR**

MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ
“AZƏRBAYCAN MÜSTƏQİLLİK UĞRUNDA
MÜBARİZƏDƏ”

BAKI, “ELM” NƏŞRİYYATI, 2024

Məmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə” kitabı işıq üzü görüb. Kitab ilk dəfə 1938-ci ildə Varşavada çap olunub.

Əsəri polyak dilindən tərcümə edən və Ön sözün müəllifi Azərbaycan Polşa elmi-mədəni cəmiyyətinin sədri Gülər Abdullabəylidir.

Kitab Azərbaycan, rus və ingilis dillərindədir.

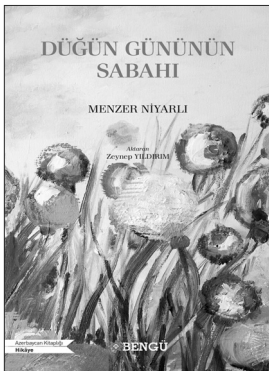

SEYFƏDDİN HÜSEYNLİ
“TƏRCÜMƏ TƏCRÜBƏLƏRİ”

BAKI, “ZƏRDABI MMC” NƏŞRİYYATI, 2024

Tanınmış tərcüməçi, ədəbiyyatşünas və redaktor Seyfəddin Hüseynlinin “Tərcümə təcrübələri” adlı kitabı çapdan çıxıb. Kitaba dünya ədəbiyyatının ayrı-ayrı ölkələri və dövrləri, fərqli ədəbi cərəyanları və estetik təmayülləri təmsil edən, bioqrafiyası, yaradıcılıq dəst-xətti, mədəni-ictimai mövqeyi etibarilə ciddi şəkildə seçilən nümayəndələrinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş hekayələri, esseləri və söhbətləri daxildir.

Ümumilikdə 18 ölkədən 56 imzanı əhatə edən, 3 bölümdən ibarət kitabda 42 hekayə, 46 esse, 4 ədəbi söhbət var.

MENZER NIYARLI
“DÜĞÜN GÜNÜN SABAHI”

ANKARA, “BENGÜ” YAYIN EVİ, 2024

Yazıçı Mənzər Niyarlının Türkiyənin Ankara şəhərində “Düğün günün sabahı” adlı hekayələr kitabı nəşr olunub. Kitaba müəllifin on yeddi hekayəsi daxil edilib.

Kitabın baş redaktoru Avrasiya Yazarlar Birliyinin başkanı Yakup Öməröglüdür. Hekayələr Türkiyə türkcəsinə İzmirin Ege Universitetinin doktorantı Zeynep Yıldırım tərəfindən tərcümə edilib.

QOŞQAR QARAÇAYLI

“UZAQLAR”

BAKI, “MÜCRÜ” NƏŞRİYYATI, 2024

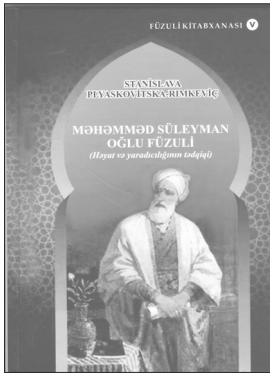
Şairin yeni kitabında müxtəlif illərdə yazdığı seçilmiş şeirlər toplanıb. Əsasən Vətən və sevgi mövzularında yazılmış bədii nümunələrlə müəllif ülvə hissləri tərənnüm edir:

Sevgi bir az darıxmaqdı, əslində

Bir az təklük,

Bir az yoxluq,

Bir az da uzaqlıq var içində...

STANİSLAVA PLYASKOVİTSKA-RİMKEVİÇ

“MƏHƏMMƏD SÜLEYMAN OĞLU FÜZULİ”

BAKI, “ELM” NƏŞRİYYATI, 2024

Kitab müəllif tərəfindən polyak dilində 1973-cü ildə yazılıb. Kitabda Məhəmməd Füzulinin dövrü, mühiti, ədəbi şəxsiyyəti, yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat verilir, şairin “Bəngü-Badə” poemasının polyak dilində tərcüməsi təqdim olunur.

Kitabı polyak dilindən tərcümə edən, polyak dilində mətnin elmi redaktoru, “Füzuli polyak türkologiyasında” giriş sözünün müəllifi professor

Gülər Abdullabəyovadır.

İLAHƏ HƏBİB

“ÖZÜN OLMAĞI BACAR”

BAKI, FÜYUZAT NƏŞRİYYATI, 2024

Müəllifin ilk kitabı insan psixologiyasını araşdırır. “Mən”i tapmağa çalışır. Duyğuların tərənnümünü, özünəqayıdışın dərkinə aydınlaşdırmağa cəhd edir. Kitab oxucuyla şərti ünsiyyət üslubunda yazılıb. Müəllifin məqsədi oxucunu özünə, gücünə inandırmaqdır.

“AZƏRBAYCAN” - 2024

2024-cü ildə “AZƏRBAYCAN” JURNALINDA DƏRC OLUNMUŞ MATERİALLAR

POEZİYA

QƏŞƏM NƏCƏFZADƏ – Çərçivə. Qadınım. Səidə üçün şeir. Təzə adam. Harda gizlətmişəm səni, bilmirəm. Ot tayaları. Tərtər çayı. Nazim sevgisi... Külək, kitab, pişik. Yaz ağzı. Ayrılıqlar nədən başladı? Payızda. Kəlbəcərdə. Timsah. “Ayaqlarım ağrır”. “Qabaq qızları at qaçırardı”. “Gedib quylanasan ot tayasına”. Atlar, quzular, uşaqlar... Elşad. Yağış... Bağışlamazlar. “Könlümü işiq eləmişəm”. №1

AY BƏNİZ ƏLİYAR – Ay tutulması. 43 yaşına. Yağış yağır. “Pəncərəmdə mayak kimi”. Nimsə xatirələr. Bəxtəvər Bakı. Mən yazıram. Etiraf edirəm ki. Bu sevginin ömrünü. Rəng oyunu. Vur, dəmirçi. Bu ərkimi bağışla. №1

KƏMALƏ – Deyə bilmədim. Komandan. Bilirsənmi. Rəngsiz. Yağışa. Kimindi dünya. Dəli. Bir az möcüzə. Bağışla. Yenə yanıma gəl sən. №1

RƏFƏİL İNCƏYURD – Açıılır. Adamlar. Alt qatı var, biləsən. İstək. №1

RAHİL TAHİRLİ – Duyun. Adamlar evləri diri saxlayır. Qələm də qurudu qəmdən. Başqa bir edam yox idi?! Qərib bir adam. O inandı, o bilmədi. Gəlib sahilinə çatdığım dəniz. Bir də məndən bax özünə. Torpaq ağzını açanda... Adam da Günəş kimi. Dərd mənə toy elədi. Dağa məğrur deyirlər. №1

RAHİL MƏMMƏD – Mələklərin müjdəsi. “Düşmənin istehkamı”. “Demirəm, var-dövlət içində üzüm”. Söz ilədir. “Üzü gündoğana səmtini düz tut”. №1

RÖVŞƏN HÜSEYNLİ – Xatirələr qalandı. Günah ha! Oxşayır. Bu gün dünənindən gözəl olsa da... Toxunmayın lələlərə... ..Şükür. №1

VAQİF BƏHMƏNLİ – 1. Yar eşqinə: Gözəl qonaq. Çətin sınaq. Misilsiz. Payız gülü, qış payı. Əldə qüdrətə bax... 2. Allah eşqinə: Ağ üz. Mərhəmət diləyi. Tanrı dualığı. Azan səsi. Eşq – allah, yaxud əksinə. Əbədiyyət haqqı. 3. İnsan eşqinə: İki... İki... İki... İncitmə. Bakı. Zəhmətin tablosu. Yaxşılardan yaxşısı. Ortaq. Uçuş kədəri. Kök adamlar. Təzadlı qafiyələr. Dərsə gəlir hər gələn. Üç qafiyə. Əyilməyin halları. Şərabnamə. Ərzi-hal. Birlik, ayrılıq. 4. Söz eşqinə: Söz işi. Bənd. Şairlər. Roman şair. Gülməli şair. Halbahal. №2

ELÇİN İSGƏNDƏRZADƏ – Acı doğrular. Gedir. Ömür. Unutdurur. Ömür. Tale türkü. Unutqanlıq. Hara gəlir? Sevdalı külək. Tüstümə. Bu da mən! İnsan. Ölüm rəngi. Tənhalıq. “elə bir yolsan ki” şuşam. Quşların göz yaşları. Bu şəhər hara gedib? Pianonun telləri. Üstünə. Olur. Şuşadakı evimizin uçuqlarına noktürn. Vətən. Əllərim uçur göyə. Yağış da bir tərəfdən... №2

XƏYALƏ SEVİL – Gözümə düşən xəyalın. Özümdən danışırım. İstədiyin bu olsun. Bu payız bir başqadı. Axı nəyə lazımıydı. Sən yenə özümüzünküsən, ilahi. İndi qürur vaxtıdı? Bir də tərs üzünə çevir ürəyi... №2

ELVİN İNTİQAMOĞLU – Gül kimi sevmək. Gəliş çağı. Dünyaya gələndə. Anan bilmir. Üç parça. Ölümdən bir gün qabaq. Qadinsız şərab. Dörd nəfər. №2

ƏDALƏT SALMAN – Məmməd Araz mizanı. Bu, şeir deyil. Payız gələndə. Çatınca. Açıdın bəsrət gözümü. Necədi. Bu səhər bir gözəl çıxdı qarşıma. №2

SARA SELCAN – Şəhid bayatıları. Vətənin dan yeri. “Külək insafsızca döyür dağları”. “Nar mövsümü”. “O zaman da beləydi”. “Xatirələr oyadır”. “Payız gizlinləri”. “Çox şeyi bacarıram”. “Küləklərin Ana dediyi çöllər”. “Durub bir şeir hönkürüm”. №2

AĞACƏFƏR HƏSƏNLİ – “Mənim də keçib bir vaxt Məcnun divanəliyim”. “Xəmiri tamam turşuyur”. Sitayış. Sifət. Payıza bələnmiş arx. Cahanda əbədi savaş. Gərək yağışın dilini biləsən. Bərbad mövsüm. İsti göz yaşı. Yarpaq balladası. Vətən. Arasında. Erdəyişmə. №3-4

ƏHMƏD HAQSEVƏR – Ayrı. “Və sonda ölüm var”. Hərəni bir yana aparan yollar. Artist. “Nə zaman baxıram güzgüyə pərtdi”. Allah görürmü. “Payız gələcək, payız”. Oğul. Şər ikidi. №3-4

FAZİL AYDIN – Özümdən-özümə gələ bilmirəm. Yoxam Allahdan yuxarı. Qalmağa yerim olmadı. Meşəlikdə nə qaldı ki? №3-4

İLDİRİM ƏLİŞOĞLU – Düşübdür. Beləsi də var deyəsən. Ömrün əvvəlinə boylan adam. Qarışıq düşüncələr. Dərd ilə yüklənmiş cığırım indi. Yalqızıq. №3-4

ADİL ŞAMİLOĞLU – Təcnis. Mənə məhəbbət ver. Saxladı. Mənə. №3-4

GÜLNAR ÜMİD – “Üzüb ümidlərimi utanacam yaşımdan”. “Mən səni özümdə tapandan bəri”. “Nəsli kəsilməkdə olan yaxşılığın”. “Qırılmış badədən içdim şərabi”. “Bütün sevnələrım sənin kimi sevmədi”. “Elə yorğun gəlirdin”. “Gözünün güzgüsündə”. “Soyuq suyun ömrü isinənəcən”. “Eşqin kuzəsinə dodağımda qır”. №3-4

ƏŞRƏF VEYSƏLLİ – Mənim ölkəm. Tərtər çayı. Çıxdı qarşıma. Zarafat şairiyəm. Qəbuluna yazılmışam allahın. Mən onu böyüdüb allah eylərəm. Gəlir yerinə. Polad Həşimov. Qar yağır Şəhidlər xiyabanına. Göy qurşağı... Düz əlli ildir. Xəbərim yox. Sabaha havanı pis deyibdilər. Başından eylər. №5

AYAZ ARABAÇI – “Hər nəfəsdə qəlbimizi dağıdan”. “Onda bütün gecəni”. “Elə bildim yuxudu; gecə 3-ün yuxusu”. “Dənizə baş çəkdim”. “Yağışlara inciyib, küləklərlə dalaşıb”. “Baxma, çıxır sözlərin”. №5

FƏRQANƏ SƏFƏRLİ – Yenə. Həsərət yükü. Mənim ümidlərim. Buğda. Həsərət çərpələngi. Var. Şəhərin hekayəsi. №5

CAVANŞİR ƏSGƏR – Ruhumu götür get. Bilmirəm mən niyə sevdim payızı?!. Darıxdım. Çinar. “Can yuxuda, ürək şamdı”. “Təkcə xatirələr yadından çıxıb”. “Daş üstündə seyrə çıxdım aləmi”. “Dünyanın dərdləri sənlik deyilmiş”. “Dünyada heç nəyi bütöv görmədim”. “Yolumu kəsən bənd işiq”. №5

XATİRƏ FƏRƏCLİ – “Niyə çat verməsən, torpaq”. Asılmısan tək nəfəsdən. Gör necə. Gözlərim yolunda çırağa dönüb. Soyuq sükut. Söz oyununda. Bu sükut. Könül qırılında. Bura məhkum adası. Ya rəbbim. Söz ayağım altında. Mən – şansımın qatili. №5

ALLAHVERDİ BULUDLU – Sən saxla, saxla. Bilirsənmi? Ayı gətirdi. Barı. №5

ƏKBƏR QOŞALI – Təbrizli andı. “Tikanlar dil açsaydı,”. Qaraciyər iki dəfə”. “Niyə sənə bu qədər”. Paytaxtın gecə ovqatı. “Ömur nədir? – Deyin, bilək”. “Yenə əldə qələməm”. №6

SÜLEYMAN ABDULLA – Ağırların bazar günü. Yolların ağı. Son addımdan əvvəl. Tutqun havaların şeiri. Yarımçıq dərs. Qələbəyə oynamaq. Qara günün ağ işığı. Bir kitablıq şeir. Ürəyim qış meydanı. Yer-göy söhbəti. Çətin şeir. №6

GÜNEL AĞAZADƏ – Tənhalığın bir üzü. Çiçək yağışı. Bir ovuc hüsur. Evimin çardağı yox. №6

AYNUR QAFARLI – Bundan o yana da var? Urək səni istəyir. Əlləri qoynunda bir qız ağlayır. Mən sənin sevdiyin “sarı gəlin”əm. Qadınam. Bu dünyanın məhəbbəti qadındır. Ölərsən. Gizlənpaç. Narahatlıq. Həsərət. №6

MİNA RƏŞİD – Qazi. Hərdən səsin gəlir qulağıma. Tək sənin önündə baş əyirəm mən. Yaxşılıq. Ah, adamlar, adamlar... Adam ağac kimi sadə olsaydı. Qaram, bilirəm ki, günahkaram mən. №6

XATİRƏ NURGÜL – Bilal. Qaranlığın içindən. Dərdin ayaqyalın halı. Yuxuyozan. Qaranlıq gozlərimizdən başlayır. Bu şeirin adı darıxmaq deyil. Melanxolik. №6

TURAL CƏFƏRLİ – Deyərdim. Düşərsən... Vecsizlik... Günorta. Sənin yoxluğuna sağlıq deyirəm. Qatar. Şuşa. №6

AVDI QOŞQAR – Baxışlar, nəzərlər dikilib göyə. Səni Allah çağırırdım... Hansı ata suvar olsan... Bu çay bu yatağa sığmaz... Necə qıyırınsınız... Məni qorxudurdu onun sağlığı. Tanrı, nə cəzam var... Nə gözəl qocalıb. Yerini xamını gəzirsən... Dərd bilməmək... Qana bulaşırıq yaşamaq üçün... Gördün sözün keçmir. Heç bir şey olduğu kimi görünür. İnsan necə sınır... Əbləh. Bir az... Baş-daş. Bir tikə çörəyə ürək satıram. Şükranlıq. Qaydasız oyunlar. №7-8

VASİF SULEYMAN – Bircə sən qalıbsan, bir də eşq qalıb. Üzüm ayağının altına, vətən. Vətən, gözün aydın. Bu ömrü. Hələ inanıram dönəcəyinə. Bilirəm. Bilirsən. Ayrılib təzədən qonşu olmuşuq. №7-8

TAMELLA PƏRVİN – Şəhid anasına. Zəfərimə. Şeiri sənə yazacam. Yad adam. Ceylanın xahişi ilə. Mina Rəşidin şeirinə. Mukafat verməyin. №7-8

ŞÖVKƏT ZƏRİN HOROVLU – Vətən yazılmamış əsərdi hələ. Ölümün özü öləydi. Könlümə yatmır. Təkləndik. Səni gətirmir. İşiq yolu. Duz çevirirəm. Darıxmışam. Son olmadı. 7-8

MAHMUD ƏHMƏD – Şəhriyar şeirinin öz zirvəsi var. Soruş. № 7-8

MƏZAHİR HÜSEYNZADƏ – Məmməd Arazın milyonçular küçəsində. Qısa tərcümeyi-hal. Yola vermək. №7-8

SEVİNÇ ELSEVƏR – Gözəl küsərdik... Doğum günü tortu. İntihardan sağ çıxan adam. Balalardan xahiş. Mələk cildində. Sakura ağacıyla tanışlıq. “Vat-sapda rəfiqəsinə”. “Adamlar və siçanlar”. “Getdiyi toydan kədərli qayıtdı gənc adam”. “Ümidsizlik”. “Kompüterlə arama qoydum”. “Özüylə gətirdiyi çantaları”. Bayram şamları. Evlərimizin qəlbi. Şan-şöhrət və sevgi. “Əziz ana”. Zibil qutusu. Solğun çiçəklər. “Yad məzarlıqda”. Görüş. №9

FİRUZƏ MƏMMƏDLİ – Şəhid analarına. Yoxmu. Tam səmimi. Bəlkə. Bilirəm. “Ona yol tapa bilmir”. Yenidən. Simurq lələyi. “İçərimdə bir həzin”. Dünyanı. Bir Allah bilir. Sakit ol. Bu dünya. №9

AĞASƏFA – Ocağı qoruyan... Çiyrimi isladan yağış. Hansı Avropa? Səs gəlir... Yer üzü – insan tarlası. Arxadan vurulanda. Bu gün hansı gündür? Hər ürəkdə ağrı var... Haqqa çatmaq... Qapım sizinkidir... Xeyirxahıma. Dağlara qar

yağdı hey... Ulu yurdun daşları. Muşfiq ocağında. Axşam toranlığı. Səttar Bəhlulzadəni xatırladım... Səksən yaşın təsəllisi. Bir çətir altında. Küləklə mən. Heyf... Məni gözləyən var... Misram düşdü... Dəyişkən havalar... Dostum Əzrayılı yolasalma. №9

İBRAHİM YUSİFOĞLU – Zəfər nəğməsi. Bakı küləyi. Nur saçılısın. Qəlbindən vətən boylanır. Mənə bircə gilə göz yaşı bəsdı. Naxçıvanam. №9

MUXƏMMƏD HAQVERDİ – Ömür. Sevindi. Torpaq. “Dünyanı tez dəyişdin”. “Ömür yolunun”. Bu ilin yaz novellası. “Sanki ulduzları dərib aparmışdılar”. “Sahilə atılmış balıq”. Kiçik çillənin. №9

RƏFİL TAĞIZADƏ – DƏNİZ NƏĞMƏSİ. Dəniz sahilində. Sənin gecən. Dəniztək. Su üzərində bahar. Dəniz gözlüm. Dənizin xatirəsi. Dənizdə toy. Xatirəli dəniz. Gəl gedək dənizə. “Dəniz də qadın kimidi”. “Qısqaqıram dənizi”. “Bu qız gözlərimdə dəniz kimidi”. Mənim son ümid yerim. Baxışını ver aparım. Sahilin tənhalığı. Sahil onu sevənlərindi. Qəm yoldaşım. Hamilə dəniz. Dənizdə toy edən qız. №10

BƏSTİ ƏLİBƏYLİ – Qarabağın zəfər savaşılarına. Giliz medalyon. Qəlpələnməmiş laylalar. İsmi altı halı. Can qədər yaxın. Çiçəklər. Oralarda darıxmaq. Xatirə yağmuru. Sevgi paradı. Adsız. Elin könlünü alıram. Yoldaş yoldan gözəl ola. Belə yaşamaq olmur. Allaha sözün olsa. Aldanma gələn bahara. Masal. Kim deyir sevgiyə yaddır ürəyim. Bir ayə gələ. №10

ÜLKƏR ATƏŞ – Qocalır insan, qocalır. Dünyaya yenidən qayıtmaq olar. Anam öyrədir. Qızıl üzük. Siz. O dağlara getdim, gəldim. Gözləmirəm yolunu. Əzizim. №10

GÜNDÜZ SEVİNDİK – Başdaşı. Şairlərin evi yoxdu... Yorğun küçə. O qıza bax... İkimizdən savayı. Mənim bildiklərim günah. Yoruldum axı. №10

NƏZAKƏT MƏMMƏDOVA – Zəfər yoluyla. Adsız qəhrəman. Dərd daşıyıram. Mən zabit anasıyam! Rəssam, şəklimi çək. Xəzərin payızı. Ana haqqı. Qarabağa bahar gəlir, ilahi! №10

FƏXRİ MÜSLÜM – Oxuyur. Dirijoru çəmən zardı. Baharın eşqinə, yazın eşqinə. Dizmi var ciğiri, yolu düz tutam. Mən qədim adamam, qədim, a dostlar. Bakıya qar yağdı. Köklənər. №10

SƏBİNƏ XOSİYEVA – Gedək, ürək... “Hələ uşaq yaşından”. “Elə bilirsən tək darıxır adamlar?”. Uzaqların adamı. “Gedirsən arxana baxmadan çıx get”. №10

VAHİD ASLAN – Çətindəyə yaylağı. Şuşa. Qapı. Bahar nəğməsi. Kimsəsiz uşaqlara. Bir şair köç etdi. Yaşadım. Bir qədəh sükut. Zəfər marşı. №10

ƏLİZADƏ NURİ – Kədər günüdür, gəl mənə... Ayrılıq ölkəsi. Bu ömür islanmış kağızmış demə... Gətir. Dünya boyda imarəti neyinirəm?.. Yer. Dərdə ağlamazlar, dərd ağladarlar. Sənə yağış dərirəm... Yorğunluq. Qürbətdən sevgi məktubu. Hərdən dərdin özü elə əladı. İlahi, bir qadın sevirdi məni... Küçədən nəğmə keçir... Qarabasma. Darıxmağın rəsmi. №11

SEVİNC YUNUSLU – “Könlüm çox incimişdi”. Neçə saatdır yatırsan, nə görmüsən yuxunda?”. “Sevinclərin ən dəlisi”. “Səni sevirəm”. “Neçə gündür kirpiyimə od yağır”. “Yaman çətin olurmuş uzaqların həsrəti”. №11

QƏDİMƏLİ ƏHMƏD – Bir tale yolçusuyuq... “Xatirə adamlar unudulanda”. İsinmir. “Bir-bir dostlar da getdi...”. “Sərhəd çəpərlərində”. “O ünvensiz evdə yalnız bir ürək”. “Qaranlıqla üz-üzə...”. “Sənin sahillərin”. №11

ƏFSANƏ RƏVAN – Yaşayarsan, bilərsən. Hər gün öl-ölə yaşayır adam. Uzaqlardan salam var. №11

ŞƏFƏQ SAHİBLİ – “Siz ey düşmən balaları”. Sözün Müşfiq həsrəti. Ceyran balası. №11

XURAMAN MURADOVA – Ağaclar. Ona yalan söylədim. Oğlum. Yenə sən vardın. Bağışla məni. Dönmədi geri... №11

PƏRVANƏ MEHMANQIZI – Qorxmadım. Bilmədim. Bu şəhər. Gözlərdi. №11

FAMİL RƏSUL – Yağış. Sıxar səni. Mənzərəyə bax. Səndədir. Xəyalını göndəribdir. Vurulmuşam. №11

GÜNEL RƏCƏB – Çanta. Bürün payız rənglərimə. Göz yaşımın laylası. Qonağın var... №11

YUSİF HƏSƏNBƏY – ƏSRİMİZİN MƏHƏBBƏT ŞƏKLİ: Hayıf. Qısqanc məhəbbətin ağırları. Hər şeyin olacaq! Xəstəyə baş çəkдилər. Yol açırdı. Dinc, rahat insanların dünyası. Tərsənə fəhləsi Fərbu. Fəsadlar çıxır üzə. Bir gün evə gəlməsəm... Top ağıdır, daşlar da ağı. №12

ZABİL PƏRVİZ – Gənclik. Yollar. Köhnə dost, təzə hədəf. Əvəzsiz itkilər. Atamın əlcəkləri. Sevgi dalğaları. №12

Poemalar

RƏŞİD FAXRALI – Domokl qılıncı (Elegik poema). №2

ƏLİ RZA XƏLƏFLİ – Bir acı xatirə. №6

ELÇİN İSKƏNDƏRZADƏ. – Mənim Şuşa dastanım. №11

NƏSR

Romanlar

MÜBARİZ CƏFƏRLİ – Zirvə. №1. №2

ƏFŞAN YUSİFQIZI – İncidilmiş ruhlar. (Sənədli povestdən səhifələr). №5

MƏTANƏT ULU ŞİRVANLI – Şübhə. №7-8

ELÇİN – Mir Cəfər Bağırov kim idi? №9

VAQİF NƏSİB SARIHÜSEYNOĞLU – Dimdikdən düşmüş adam. №11, 12

Hekayələr

NOVRUZ NƏCƏFOĞLU – Bir ovuc badam. Komada. №5

TƏRANƏ VAHİD – Çökəklikdəki uçurum. Divar. Çoxlu ürək... Gümüş durnalar. №6

VÜSAL NURU – Xəyal məhkumu. Diş qatili. №6

MÜBARİZ CƏFƏRLİ – Torpağa baş əy... Atlılar, qanadlılar. Gözləmə. Qurbanlıqlar. №6

HƏCƏR – Şeş qoşa. №6

BAYRAM İSGƏNDƏRLİ – Torpağa əkilən duyğular. №6

TƏRANƏ MUSAYEVA – Alman maşını. №6

ZEMFİRA MƏHƏRRƏMLİ – Kişilik dərsi. On iki yaşın sevinci. № 7-8

MƏNZƏR NİYARLI – Kənd lavaşının ətri. №9

VAQIF ƏLİXANLI – Hər gecənin gündüzü... varmış... №11

VAQIF SULTANLI – Cənnət muzeyi. №11

XUMAR ƏLƏKBƏRLİ – Lal xoşbəxtlik. Müharibə və kəpənəklər. №11

Esse

NOVRUZ NƏCƏFOĞLU – Ovcuma qazıdığım yazı. №5

DRAMATURGIYA

KOBO ABE – Dəyənəyə çevrilən kişi (Tərcümə etdi: Azad Yaşar). №10

ƏLİ ƏMİRLİ – “Sehirli alma”. №10

EDVARD RADZİNSKİ – Koba (Tərcümə etdi: Azad Yaşar). №10

VÜSAL NURU – Yadplanetli kürəkən. №10

MİXAİL BULQAKOV – Kəməgil Jurden (Tərcümə etdi: Həmid Piriyev). №10

ÜLVİYYƏ HEYDƏROVA – Torpaqlar. №10

XATİRƏLƏR, DUYĞULAR

SAVELİ KOLMANOVSKİ – Həsənbala. (Tərcümə edən: Azad Yaşar). №5

ƏDƏBİ SÖHBƏTLƏR

FƏRİD HÜSEYNİN TOFIQ NURƏLİ İLƏ SÖHBƏTİ – “Zaman böyük talançıdır”.
№5

MİR CƏLAL ADINA BEYNƏLXALQ HEKAYƏ MÜSABİQƏSİNİN QALIBLƏRİ

I yer. LEYLA ƏLİYEVƏ – İşıq. II yer. YAŞAR BÜNYAD – Heyvagülü. NURANƏ
ABBASOVA – Yanğınların dili olsa... III yer. ALİQ MƏMMƏDOV – Naqəfil alver.
ASİM ARAZLI – Kələntər dayı. AYSEL ŞIXLI – Sonsuzadək gülümsəyən uşaq. №6

MƏHƏMMƏD FÜZULİ – 530

NİZAMİ CƏFƏROV – Füzuli sənətkarlığının Mir Cəlal postulatları. №5

FƏRİD HÜSEYN – Könül elçisinin xəbəri... Könül haçan tənha qalır? Bu
qiyməti kim versin? Dilin imkanı... Tərsinə yozum. Mərhələlər... Haqqı tap-
dalayanlar... Dost-düşmən nəzəri... Füzulicə... Axirət evi... Möcüzə ehtiyacı...
Günahdan qaçmaq... Arı örnəyi. Etibar edilən söz... Həmdəmin dərdi... İlğım
karvanı... Qafil qəfiləsi... Qeyri-səlis çıxılmazlıq... Sərab bütü... Əbədi eşq...
Gözümüzdəki dünya... №3-4. “Leyli və Məcnun” fraqmentləri. № 7-8. Cənnət
qıbləsi, yoxsa cəhənnəm mayakı? Eşqin ömür möhləti. Cənnət “əzabı”. Mükafat
məsafəsi. Yananın xilasını... Bənzərsizlik. Qorxusuzluq...Tutarlı səbəb...Nümunə
ünvanı. Gözələ sitayiş... Sözü inam... Xatırlatma. №9. Eşqin təvəlludu... Xələf
yolu... İtik göynəyi... Cənnətdən üstün... №10. ÇARMIX MƏNZİLLƏRİ: Alilər

məqamı... Yerlə göyün tərəzisi. Eşqin zamandaşları. Azadlıq mərtəbəsi. Aşılıq mərtəbəsi. Dünyadan əzəl... №12

MƏHƏMMƏD FÜZULİ – “Xəlpə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz”. (Qəzəl). №12

QORXMAZ QULİYEV – Klassik ədəbiyyatda güzgü. №12

FÜZULİ HAQQINDA SÖZ – Kamil Vəli Nərimanoğlu, Rəsul Rza, Əkrəm Cəfər, Məmməd Cəfər Cəfərov, Firudin bəy Köçərli, Asif Əfəndiyev, Mirzəğa Quluzadə, Mirzə Fətəli Axundov, Mir Cəlal, Kamal Talıbzadə. №12

ARİF BUZOVNALI – Nəsimi... Xətai... Füzuli... (Düşüncələr). №12

HACI FİRUDİN QURBANSOY – Son mənzilinin üstü Kərbəla torpağı idi. №12

SABİR ƏLİYEV – Əgər yüz ömrüm olsa... №12

ZƏKULLA BAYRAMLI – Fizulinin doğum-ölüm tarixləri və şəxsiyyəti haqqında. №12

MƏHƏMMƏD FÜZULİ – Mürəbbə. №12

İMAMVERDİ HƏMİDOV – Füzuli yaradıcılığı ərəb alimi Hüseyn Mucib əl-Misrinin tədqiqatında. №12

XURAMAN HÜMMƏTOVA – Məhəmməd Füzuli poeziyası irfan işığında. №12

ŞƏFƏQ ƏLİBƏYLİ – Məhəmməd Füzulinin “Yeddi cam” əsərinin tərcüməsi Böyükəğa Qasımzadə qələmində. №12

AĞASƏFA – Füzulidən təxmis. №12

ATAƏMİ MİRZƏYEV – Məhəmməd Füzulinin “Hədiqətüs-süəda” əsəri şəhidlik abidəsi kimi. №12

LEYLİ ƏLİYEVƏ – Füzuli ədəbi irsi Qərb şərqşünaslarının elmi-nəzəri fikrində. №12

ƏHMƏD HƏMDİ TANPINAR – Füzuliyə dair. (Dilimizə uyğunlaşdırdı: Azad Yaşar). №12

YAŞAR QARAYEV – Türk-İslam İntibahının zirvəsi – Füzuli. №12

SONA XƏYAL – Kamal Abdullanın Füzulisi. №12

ƏLİ KƏRİM – Füzuli. (Şeir). №12

YAŞAR QASIMBƏYLİ – Məhəmməd Füzulinin tragizmi və tragik obrazı. №12

SEYFƏDDİN HÜSEYNLİ – Şairlər Boğaza yığılanda... “Dünyanın anası”na sığınan “yetimlər”. Dar-üs-sələmdə alınmayan salam. İçalat qəribliyə düşərmiş... “Bayquşlu mesaj”ın cəzası. №12

FÜZULİ – Qitə. “Hər kimin var isə zatında şərərət küfrü”. №12

YENİ TƏRCÜMƏLƏR

MARİO PYUZO –Xaç atası. (Roman. Tərcümə edən: Kamran Nəzirli). №1, №2, №3-4, №5

CENGİZ DAĞÇI – Qorxunc illər. (Roman. Tərcümə edən: Vilayət Quliyev). №2, №3-4, №5

MƏHƏMMƏD ƏHMƏDOV –Axulqo. Küçə itləri. Saxtakarlara. Şairlər. Qoca. Günəş şüası. №2. Ana dilim. (Şeirlər. Rus dilindən çevirən: Məmməd Oruc). №2

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH – Şeirlər. “Nədən qaşqabaqla, tənəli sözlə”. “Turactək önümdən səhib keçəndə”. “Ürəyim qanad taxıb, daim uçuş göylərdə”. “Niyə çəkinirsən, niyə qorxursan”. “Şikayətlənirdi mənə bu gün bağda qızılgül”. “Çəməndən

dərdiyim tər çiçəklərdən”. “Bürüyüb dörd yanımı”. “Bizim yaylaqlara bahar gələndə”. “Mənəmsə cahanın ən bəxtəvəri”. “Kəsilmir bağçada ahı-naləsi”. “Geyib əlvan donun yenə əyninə”. “Avam olma, inanma ki, dərd-bəla”. “Görəsən neçə meyvə nübar verərdi axı”. “Bəzən dərd-qəmdən də könül açılar”. “Heç də yaxşı qurtarmaz hər təcrübənin sonu,”. “Mirzə Şəfi, bəlkə də sən kor doğulmalıydın”. “Adəmoğlu dərdə nökrə yaranıb”...”. “Bu dünyada ən ağır”. “Göydən, yerdən, dəryadan Tanrı nəfəsi gəlir”. “Meydən ləzzət alanın”. “Molla, göz yaşıtək duru şərabin”. “Bülbüllər bağda içir gül ləçəyindən şəbnəm”. “Gec, ya da tez saatda, heç fərq etməz...” . “Gül kolun başqasından ayıran nədir, səncə?” (Tərcümə edən: Azad Yaşar). №3-4

BULAT OKUCAVA – Arzuladığım qız... (Rus dilindən tərcümə etdi: Azad Yaşar). №6

ZEDİ SMİT– Nyu-Yorkdan qaçış. (Tərcümə edən: Azad Yaşar). №7-8

ÇİNGİZ AYTMATOV – Öldürək öldürməyək... (Tərcümə edən: İbrahim İlyaslı). №11

MUHƏMMƏDƏLİ CAMALZADƏ – Əxlaq carçısı. (Dilimizə çevirdi: Azad Yaşar). №12

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ – 140

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ – Azərbaycan müstəqillik uğrunda mübarizədə. Azərbaycan-polyak əlaqələri (Polyak dilindən tərcümə edən: Gülər Abdullabəyova). №1

ƏLİ TUDƏ – 100

AĞAHÜSEYN ŞÜKÜROV – Bütün varlığı ilə xalqına bağlı. №1

NURƏNGİZ GÜN – 85

NƏRGİZ CABBARLI –Nurəngiz Gün poeziyasında insan-cəmiyyət və insan-təbiət münasibətlərində harmoniya axtarışı. №1

VAQİF YUSİFLİ –Nazim Hikmət sevgisi. №1

VAQİF SƏMƏDOĞLU – 85

VAQİF SƏMƏDOĞLU – Bəlkə də... (Şeir). №6

İNTİQAM QASIMZADƏ – O burdadır, İlahi... №6

SÜDABƏ AĞABALAYEVA–Ayrılığı salamlamaq. №6

HÜSEYN ARİF – 100

BARAT VÜSAL – Bizi saz tanış etdi. №6

NƏBİ XƏZRİ – 100

VAQİF YUSİFLİ – “Səndən eldə bir nişanə qalar söz”. Lirika. İnsan. Təbiət. Məhəbbət. Füzuli və Nəbi Xəzri. “Çəkin Qarabağdan qara əlləri”. №12

PUBLİSİSTİKA

NAZİR ƏHMƏDLİ – Aşıq Ələsgərin həyatı arxiv sənədlərində. №7-8

MƏDƏNİYYƏT

AYDIN TALİBZADƏ – Azərbaycan teatrı: külək və su. Teatr tarixinin mikro-konseptual modeli. №1

TƏNQİD VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

RÜSTƏM KAMAL – Şuşa landşaftının mifopoetikasi. №1. Mirzə Cəlil dramaturgiyasında səs obrazlarının poetikasi. №3-4. Molla Pənah Vaqifin sensor poetikasi: Ətir kodu. №7-8. İsa Muğannanın ekofəlsəfəsində meşə arxetipi. №10

FƏRİD HÜSEYN – Zəfər zavalı: Məhəmməd Füzulinin “Bəngü Badə” əsəri barədə. Haqqın haqqı... Meyxanə nizamı... Tamam olmaq... Mərtəbələr... Ayinədarın ucalığı... Dünyanın təsviri... Şərabın xisləti... Xislətlər... Digərləri. Savaş meydanı... Ziyən ortaqları... Alleqoriyanın imkanı. Allahın nəzəri. №1

TAHİR HƏSƏNLİ – Xaltanlı Tağı. Anadan olmasının 225 illiyi qarşısında. №1
NİZAMİ MƏMMƏDOV-TAĞISOY – Anar yaradıcılığında keçmişlə müasirliyin simbiozu. №2

HACI FİRUDİN QURBANSOY – Poeziyamızda videoreportaj effekti. №2

YAŞAR QASIMBƏYLI – Əsrin səsi və ədəbi zirvəsi. №3-4

NƏRGİZ CABBARLI – “Qalibiyyət” romanları və AĞRISI bitməyən müharibə. №3-4

QORXMAZ QULİYEV – “Poçt qutusu”nda nəzər nöqtə anlayışı. №5

ESMİRA FUAD – Bütöv Azərbaycan ədəbiyyatında zəfər diskursu. №5

RAHİD ULUSEL – Həyatın təməl quruluşu... №5

SALİDƏ ŞƏRİFOVA – “Sirlərin sərgüzəşti”. №7-8

AYTƏN RÜSTƏMZADƏ – Cingiz Hüseynovun bədii nəsrində mənəvi-əxlaqi dəyərlər. №7-8

VAQİF YUSİFLİ – “Rəhm eylə, ömür karvanı...” . Bir zəfərin divanı. №7-8. Bahar yağışı kimi... №9

AYNUR XƏLİLOVA – “Meydan Vətən meydanı...” . №10

LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ – Qapı içində qapı. №10

ŞEYDA QULİYEVA – El şairi Surxay Dəqiq. №10

ASİF RÜSTƏMLİ – Cəmo bəy Cəbrayılbəylinin poeziyası. №11

ŞƏFƏQ NASİR – Cabbar Əsgərzadə Bağçaban və onun mənzum hekayələri. №11

DRAMATURGİYA VƏ TEATR

MARTİN ESSLİN – Şərqi Avropada absurd teatr (Slavomir Mrojek, Tadeuş Rujeviç və Váslav Havelin yaradıcılıqları əsasında). (Tərcümə etdi: Azad Yaşar). №10

ƏDƏBİ PORTRETLƏR

VAQIF YUSİFLİ – Akademikin yaddaş dünyası. №2

LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ – Ədəbiyyat, şair, şeir və Qulu Ağsəs. №3-4

ANAR – Səməd Vurğun: Xatirələr işığında. Ön söz: İki ailənin ədəbi yaradıcılığında ən yeni Azərbaycan ədəbiyyatı (müəllif: Nizami Cəfərov). Rəsul Rza – Xatirələr dəftərindən. Nigar Rəfibəylinin xatirələrindən. Gündəlikdən səhifələr. Ənvər Məmmədخانlının xatirələrindən. (Yazıya alan: Anar). “Tikilməmiş türmələrin hörülməmiş hasarı” vurğunluq yaradıcılıq mübarizəsi. №7-8

8 NOYABR – ZƏFƏR GUNU

ELÇİN İSGƏNDƏRZADƏ – Mənim Şuşa dastanım (Zəfər poeması). №11

TƏYYAR SALAMOĞLU – Zəfərimiz və ədəbiyyatımız. №11

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ – 140

YAQUB BABAYEV – Türk ədəbiyyatı sevgisi. №11

ƏDƏBİ SÖHBƏTLƏR

İNTİQAM QASIMZADƏ İLƏ XANIM AYDININ SÖHBƏTİ – Yazıya pozu yoxdur... №7-8

TÜRK DÜNYAMIZ

MƏMMƏDQUL HƏZRƏTQULOV – Göygöl. (Özbək dilindən tərcümə edən: Şahista Kamranlı). №3-4

ƏBDÜRRAHİM QARAQOÇ – Müasir Türkiyə şeirinin əfsanəsi. (Tərcüməçidən). Mehriban. Tut əllərimdən. Bir az da kitablar səni oxusun. İnciməsin. Can qurban. Qarabağa məktub. Böyüklər bilər. Zikrullah. Bitməyən gecə. (Şeirlər. Tərcümə edən: Bəsti Əlibəyli). №3-4

CƏNUBDAN SƏSLƏR

PƏRVANƏ MƏMMƏDLİ – Eşq, yurd sevgisi, bir də həsrət nəğmələri yazan şair. №9

DÜNYA, SƏNDƏN KİMLƏR KEÇDİ...

AYDIN TAĞIYEV – “Yağışlı havalarda, küləkli havalarda”... (Xalq şairi Qabili anarkən). Müqəddimə əvəzi ön söz. Qabil dayımla necə barışdı. “Dilbər, huy...”. Son söz əvəzi. №3-4

İNTİQAM QASIMZADƏ – Dost sözü (Vaqif Əlixanlı haqqında). №11

FƏXRƏDDİN ƏSƏDİN 70 YAŞI

FƏXRƏDDİN ƏSƏD – Pəncərədə axşam. Bu dəli küləyə qoşulub gedəm. Bacım Rəfiqəyə ağı. “Kəpənəklər uçur”. “Salam, Şuşa”. “Tavana baxa-baxa səni düşünürəm”. “Bir dəlinin bir cücüyü”. №3-4

NATIQ RƏSULZADƏNİN 75 YAŞI

LALƏ HƏSƏNOVA – Klassik ənənələr və modernist axtarışlar. №6

RƏŞAD MƏCİDİN 60 YAŞI

VAQİF BƏHMƏNLİ – “Əziz qardaşım Rəşad Məcid!”. №7-8
RƏŞAD MƏCİD – (Şeirlər) Şuşa dəftəri: Üç gün telefonu söndürə bilsəm... Təzə adam. Şuşa sevgisi. Şuşanın şaxtası loğman. Darıxmaram. Şuşa havasının sirri. Sular dərindən gəlir. Yasəmən oteli. Şuşada adamlar. Turşsu yaylağında. Cıdır düzündə dan üzü. Kəkotu. Şuşaya getmək. №7-8

XATİRƏLƏR, DUYĞULAR

AYDIN TAĞIYEV – “Necə əl çəkim...” Muşfiqin xatirəsinə. (Şeir). №6
ETİBAR ƏBİLOV – Həmişə muasir. №6

KİTABLAR, RƏYLƏR

VAQİF YUSİFLİ – “Poeziyamız XX yuzillikdə”. №6
VÜSAL NURU – Payız vətəndaşı. №11
RAZİM MƏMMƏDOV – “İzm”lərin estetikası yeni metodoloji baxış sistemində. №7-8

KİTAB RƏFİ. №1-№12

**2024-cü ildə “AZƏRBAYCAN” jurnalında
dərc olunmuş materiallar. №12**

REDAKSİYA HEYƏTİ:

Ağasəfa, Afaq Məsud, Azad Yaşar, Asim Yadigar, Elçin, Emin Piri, Elşad Barat, Əli Əmirli, Firuzə Məmmədli, Firuz Mustafa, Firudin Qurbansoy, Məmməd Oruc, Mustafa Çəmənli, Nərgiz Cabbarlı, Novruz Nəcəfoğlu, Paşa Əlioğlu, Paşa Qəlbinur, Rafael Hüseyinov, Rəfail Tağızadə, Rəhilə Qeybullayeva, Rüstəm Kamal, Seyran Səxavət, Südəbə Ağabalayeva, Vahid Əziz, Vaqif Yusifli, Vaqif Bəhmənli, Vilayət Quliyev, Vüsal Nuru